

Г Р А Н І

2(10) 2000

Науково-теоретичний і
громадсько-політичний
альманах

Друкується з 1998 року

Засновники:

Дніпропетровський
державний університет,
Центр соціально-політичних
досліджень

Свідоцтво ДП № 637
від 13.04.99

*Статті друкуються в
авторській редакції.
Редакція не завжди поділяє
думку автора та не
відповідає за фактичні
помилки, що він їх
припустився.
Під час передрукування
посилання на альманах
«Грані» обов'язкове.*

ЗМІСТ

МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРІЇ

Болебрух А.Г., Якунин В.К. Методология истории: поиск новых основ.....3

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Лымарь А.П. Обреченный альянс. К вопросу о российско-французских отношениях в годы Первой мировой войны.....11

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Вдовиченко К.В. Наталя та Дмитро Дорошенки в культурно-громадському житті Катеринослава.....17

Айтов С.Ш. Журнал «Основа» (1861-1862) і культурно-національне відродження України у контексті східноєвропейських національних ренесансів середини XIX ст.21

Голуб А.І., Кожухар О.І. Піонери політичного поступу. До 100-річчя утворення Революційної Української Партії.....26

Архирейський Д.В. Воєнні наради в Україні у 1920-1924 роках: структура та функції.....31

Стегній П.А. До питання про створення, діяльність та ліквідацію Всеукраїнського повстанського комітету (1921 р.).....39

Ченцов В.В., Єлінов І.М. Інтелекція і влада. З історії політичних репресій 1920 — 1950-х рр. на Дніпропетровщині.....44

Іщенко І.В. Розвиток алкогольної ситуації в Україні на тлі НЕПу (1921-1928 рр.): протиріччя та реалії.....57

ПОЛІТОЛОГІЯ

Сулима Є.М. Основні тенденції розвитку партійного середовища в українському суспільстві після президентських виборів.....65

Рисіч Й.Л. До питання про глобальні та національні чинники в ретроспективному вимірі.....68

Дергачов О. Українська зовнішня політика: незбіги пріоритетів та інтересів.....72

Додонов О.Ф. Відступи від канонізованого трактування соціальної структури суспільства і ролі робітничого класу.....79

ГУМАНІТАРНА ОСВІТА

Городяненко В.Г. Проблемы становления и развития социологического образования в Украине.....84

Удод О.А. Трансформація методики викладання історії в школах України в 1920-1930-х рр.87

СОЦІОЛОГІЯ

Сурмин Ю.П. Проблемы кризиса и антикризисных технологий.....94

Кузьминский И.В. Массовое поведение: факторы возникновения, виды и классификация субъектов.....104

Машков К.В. Общественное мнение как социальный институт.....107

Макаренко В.А. Проблеми соціального захисту сільського населення в трансформаційний період.....112

Медіна Т.В. Проблема засвоєння соціальних ролей на етапі становлення молоді сім'ї.....117

СУЧАСНИЙ СВІТОГЛЯД

Корх О.М. Реабілітація цінностей індивідуалізму у західній філософії середини XX століття.....122

Решетніченко А.В. Основи гуманістичного світогляду.....126

ПРАВознавство

Бочаров Д.О. Презумпція усвідомленості поведінки.....130

У ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ

Британ В.Т. Здобуття Україною державної незалежності. Успіхи та труднощі її сучасного розвитку (1985 — 2000 рр.). Матеріали до лекційного курсу «Історія України».....133

РЕЦЕНЗІЇ

Прокофьев Ф.И. Учебники по социологии. Рецензия на учебное пособие «Социология». — К.: ИЦ «Академия», 1999. — 384 с. и «Социологический практикум». — К.: ИЦ «Академия», 1999. — 160 с.141

ABSTRACTS.....143

GRANI

2(10) 2000

Scientific-Theoretical and
Social-Political
Almanac

Established by Dniepropetrovsk
State University and Centre of Socio-
Political Research in 1998

Centre of Socio-Political Research

Address: 75, K.Marx Avenue,
Dnepropetrovsk, Ukraine, 49070
Tel.: (0562) 45-55-16
(056)744-62-78
Fax: (056)744-63-80
E-mail: kvitka@goris.dp.ua

© «Grani», 2000

CONTENTS

METHODOLOGY OF HISTORY

Bolebruh A.G., Yakunin V.K. Methodology of History: Search of New Principles.....3

WORLD HISTORY

Lymar A.P. Doomed Alliance. To the Question on Russian — French Relations of First World War..... 11

HISTORY OF UKRAINE

Vdovichenko K.V. The Doroshenko's Family Activity in Yekaterinoslav..... 17

Aytov S.Sh. Journal «Osnova» and Cultural-National Renaissance of Ukraine in the Context of Eastern-European Renaissance of the Middle of XIX c.....21

Golub A.I., Kojuchar O.I. The Pioneers of Political Progress. To the Centenary of Formation of the Revolutionary Ukrainian Party.....26

Arhireysky D.V. The Military Conferences in the Ukraine in 1920-1924: the Structure and Functions.....31

Stegniy P.A. On the Theme of Creation, Activities and Liquidation of All-Ukrainian Mutiny (Rebellion) Committee (1921).....39

Chentsov V.V., Elinov I.M. Intelligentsia and Power: From the History of Political Repressions in the 1920-50s in Dnepropetrovsk Region.....44

Ischenko I.V. Development of Alcoholic Situation in the Ukraine of the NEP's background (1921-1928): contradictions and reality.....57

POLITOLOGY

Sulima E.M. Main Tendencies of Party's Environment Development of the Ukrainian Society after President's Election.....65

Rysich I.L. According to the Question of Global and National factors in the Retrospective Approach.....68

Dergachov O. Ukrainian Foreign Policy: Difference of Priorities and Interests.....72

Dodonov A.Ph. The Deviation from the Common Understanding of Society Structure and the Working — Class Place in It.....79

HUMANITARIAN EDUCATION

Gorodjanenko V.G. Problems of Emergence and Development of Sociological Education in Ukraine.....84

Udod O.A. Transformation of the Methods of Historical Teaching in the Ukrainian Schools in 1920-1930th.....87

SOCIOLOGY

Surmin Yu.P. Problems of Crises and Anti-crises Technology.....94

Kuzminsky I.V. Mass Behavior: Nature, Kinds and Classification of the Subjects.....104

Mashkov K.V. Public Opinion as the Social Institute.....107

Makarenko V.A. Problems of Social Protection of Rural Population in Period of Transformation.....112

Medina T.V. The Problem of Adoption of Social Roles on the Stage of Formation of the Young Family.....117

MODERN OUTLOOK

Korh O.M. Rehabilitation of Individualism's Values in the Western Philosophy of the Second Part of the XX-th Century.....122

Reshetnichenko A.V. Principles of humanistic outlook.....126

JURISPRUDENCE

Bocharov D.O. Presumption of Deliberate Behavior.....130

HELPING OF TEACHER

Britan V.T. Becoming of Ukrainian as Independent State. Success and Problems are of its Modern Development (1985 — 2000). A Fragment from Lecture Course «History of Ukraine».....133

REVIEW

Prokof'ev Ph.I. Sociologic Textbook. The Reviews by School Appliances «Sociology. — K.: Academy-Press, 1999. — 384 p.» and «Sociological Practical Experience. — K.: Academy-Press, 1999. — 160 p.».....141

ABSTRACTS.....143

МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРІЇ

В.К. ЯКУНИН, А.Г. БОЛЕБРУХ
МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРІЇ : ПОИСК
НОВЫХ ОСНОВ

В годы независимости Украины в исторической науке наблюдается постепенное нарастание интереса к проблемам методологии истории [1]. Прежнее «марксистско-ленинское» понимание предмета и сущности методологии истории, основывающееся на принципе коммунистической партийности, исчезло вместе с господством марксистской идеологии. Историческая мысль вырвалась из идеологического плена.

Этот освобождающий процесс раскрепостил научно-исследовательскую мысль, в результате чего исчезли запретные темы, активно стали исчезать «белые пятна» истории, украинский историографический процесс стал приобретать глубину и целостность, появилась реальная возможность нового теоретического осмысления истории Украины в целом и отдельных узловых её проблем. В этом отношении, безусловно, огромная роль и заслуга Института истории Украины НАН Украины и ведущих университетов страны (Киевского, Днепропетровского, Харьковского, Одесского, Донецкого, Львовского). С другой стороны, относительная творческая свобода упала на недостаточно прочную, зыбкую почву, в результате чего снизилась личная ответственность многих историков за качество своего труда. На смену жёсткой идеологизации пришла стихия методологического плюрализма, перерастающего в хаос, и нового конъюнктурного приспособления к политике. Теоретико-методологический уровень, степень философского осмысления исторических явлений и процессов оказались низкими и далёкими от возможного и необходимого.

Отказавшись от принципа коммунистической партийности и постулатов исторического материализма (формационного подхода и теории классовой борьбы), историки стали искать новую философию истории. Этот поиск неизбежно привёл к увлечению философскими системами, которые на Западе или давно утратили ведущее положение, т.к. показали свою односторонность и концептуально-теоретическую ограниченность, или сегодня находятся на периферии ведущих тенденций в процессе исторического познания. Речь идёт о неопозитивизме, неокантианстве, постмодернизме, и др. Наша научная историческая мысль идёт по тем же кругам освоения утраченного научно-исторического опыта, что и общество, подтверждая на практике концепцию догоняющей цивилизации. В результате мы некритически заимствовали идеи, теории и концепции историков и философов Европы и России конца XIX — первой пол. XX ст. только потому, что они были насильственно изъяты тоталитарной цензурой из научно-исследовательской практики.

Параллельно с этим идёт процесс повсеместной апологетики украинской историографии. Труды Н.И. Костомарова, В.Б. Антоновича, М.П. Драгоманова, М.С. Грушевского, Д.И. Дорошенко, историков украинской диаспоры и др. оказались вне научной критики. Одновременно набирает силу резко негативное отношение ко всей советской исторической науке. Вряд ли эта конъюнктурная односторонность будет способствовать полноценному развитию исто-

*Якунин Виктор Кузьмич
— заведующий кафедры
украинской истории и
этнополитики
Днепропетровского
государственного
университета, доктор
исторических наук,
профессор*

*Болебрух Анатолий
Григорьевич — декан
исторического
факультета
Днепропетровского
государственного
университета, доктор
исторических наук,
профессор*

рической науки. Существенные потери здесь неизбежны. В этом контексте следует обратить внимание ещё на один вопрос. Ряд историков утверждает, что в конце XIX и начале XX вв. в Украине уже была украинская историческая наука. Об этом свидетельствуют защищённые диссертации [2].

На наш взгляд, это явное завышение степени зрелости украинской историографии в указанное время. Здесь уместно напомнить выводы и обобщения науковедения и социологии науки [3]. Во-первых, не следует смешивать термины «знания» и «наука». Под словом «наука» долгое время понималось знание вообще или о чём-то. Однако история науки не совпадает с понятием науки. Наука — это не просто система знаний, но и процесс их получения, распространения и влияния на все сферы общественной жизни. Это не просто накопление знаний, а сложный противоречивый процесс появления нового знания через коренную трансформацию и смену основных представлений, через научные революции, смену парадигм и концепций.

Во-вторых, наука в целом и историческая в том числе давно уже (с конца XVII и XVIII веков) существует и как социальный институт, который в общегосударственном (или общенациональном) масштабе развивается через систему научных центров (академий, университетов, изданий), образования, культуры и даже военного дела (через историю военного искусства) и оказывает определяющее влияние на формирование исторического сознания всего народа. Именно таким социальным институтом в Украине в конце XIX и начале XX вв. была русская официальная историческая наука. Вне официальной исторической науки в России развивалась национальная историография, марксистская историческая мысль, утопические народнические и анархистские течения. Все они имели локальный, региональный и даже узкокорпоративный характер. Украинская историография не имела своих общенациональных структур распространения и внедрения, она функционировала локально и регионально и не имела возможностей оказывать существенное влияние на общественные отношения, на весь народ, на всю систему власти.

В-третьих, наука становится наукой лишь тогда, когда она имеет свою теорию и основополагающие концепции. Историческая наука из состояния знания в состояние науки так же, как и естественные науки, переходит тогда, когда опирается на собственные теоретические положения, на целостные концепции исторического процесса. В украинской историографии указанного периода ничего подобного не было. Были лишь зачатки и начальные проблемные разработки истории Украины, которые не выходили за пределы XVII-XVIII вв. Украинский исторический процесс как целостная система взглядов ещё не был

разработан. Нравится это кому-то или нет, но украинская историография стала наукой только в годы советской власти. Это не значит, что её следует идеализировать. Но не следует и отрицать. Феномен советской исторической науки состоялся и с этим надо считаться. Не гоже нам стыдиться этого наследия — оно огромно и серьёзно. Надо только по-хозяйски им распорядиться и определить, что из советской исторической науки сохраняет свою ценность, а что её утратило и является реликтом прошлой эпохи. В истории же науки останется всё без исключения: подлинно научное, ненаучное и антинаучное.

Историкам следует определиться с понятием «методология истории». В советской историографии преобладало мнение (хотя вариантов определений было много), что это система принципов и конкретных исследовательских методов, базирующихся на диалектико-материалистической теории, т.е. прежде всего на марксистской диалектике и марксистской социальной теории. На деле это сводилось к жёсткому привязыванию к постулатам исторического материализма, к выводам и оценкам, изложенным в трудах К.Маркса, Ф.Энгельса, В.И.Ленина, в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК КПСС, высказываниям всех генсеков (правда, только живых и действующих). Любая партийная оценка исторического факта становилась автоматически методологией. Этим обязаны были руководствоваться все историки (и все обществоведы). Разночтения не допускались, а если они иногда происходили, в ход шла «тяжёлая артиллерия» партийной печати, в которой жёстко критиковались авторы за «методологические ошибки», после чего шла воспитательная проработка «уклонившихся».

После 1991 г. положение изменилось. Труды «классиков марксизма-ленинизма» стали в один общий пофамильный ряд цитируемых авторов и использованной литературы, а документы КПСС стали рассматриваться так, как и положено в науке, как исторический и историографический источник. Всё стало на свои места.

Исходя из вышеизложенного, можно предложить следующее определение методологии истории: — это отрасль исторической науки, в основе которой находится система познавательных общенаучных принципов и конкретных исследовательских методов, базирующаяся на мировой философско-исторической мысли. Таким образом мы утверждаем теоретико-методологический плюрализм и преодолеваем претензии на монополию какой-либо одной системы историко-философских знаний. В то же время, мы не выбрасываем из научно-исторического познания любое течение, в том числе и марксизм. Марксистская материалистическая диалектика и се-

годня может служить одной из основ научного познания истории, а гуманистическая психология К Маркса — источником изучения исторической природы человека [4].

Определяя методологические принципы следует исходить из того, что это обязательные правила и критерии научности. Наиболее универсальными принципами являются принципы историзма и объективности. Они широко применялись в марксистской и немарксистской историографии. Принцип историзма органически связан с законами диалектики, поэтому он предполагает следующее: 1) учитывать конкретно-историческую обстановку и характер эпохи; 2) рассматривать исторические явления в движении и развитии, т.е. видеть, как то или иное явление зародилось, какие этапы в своём развитии прошло и чем оно сегодня стало; 3) опираться на исторический опыт (отечественный и мировой) и уроки истории. Принцип объективности означает: 1) в каждом исследовании опираться на всю полноту исторических фактов; 2) использовать всю полноту исторических источников; 3) опираться на всю полноту историографических источников; 4) использовать оптимальное количество конкретных исследовательских методов, включая и те, которые используются в других науках.

Принципы носят обязательный характер. Они органично связаны с конкретными исследовательскими методами, набор которых зависит от характера исследовательской работы. Основными из них являются: сравнительно-исторический, хронологический, синхронный, метод периодизации, историко-генетический, социально-политического моделирования (или ретроспективный). При необходимости могут быть задействованы методы других наук: статистики, математики, социальной психологии, психологии личности, конкретных социологических исследований, и т.д.

Вряд ли можно междисциплинарный характер исследования возводить в ранг конкретного исследовательского метода или даже принципа. На стыке с философией, социологией, экономикой, правоведением, политологией, географией и т.п. историки давно и весьма плодотворно разрабатывали различные проблемы истории.

Среди ряда историков обосновывается тезис о том, что ценностный подход должен быть методологическим принципом. На наш взгляд, это категория аксеологии и наряду с другими подходами (формационным, цивилизационным, классовым и т.п.) должна рассматриваться в философии истории, а не в методологии истории. Не следует превращать методологию истории (инструментарий исторического исследования) в служанку философии, политологии, социологии и т.п.

Другое дело, что давно пора узаконить требование в инструкции ВАКа о том, что в исторических диссертациях обязательно должно быть отведено место философии истории. Поэтому вместо положения «методология исследования» должно быть требование: «методология и теоретико-познавательная основа исследования».

В связи с этим актуален вопрос о кризисе советской и современной украинской исторической науки, поднятый упомянутыми выше авторами. Вначале о кризисе советской исторической науки, который в качестве наследия переключался в современную украинскую историческую науку.

В старых учебниках по историографии в обобщающих работах на эту тему доминировала одна схема: развитие исторических знаний шло всё время по восходящей линии и успехи нарастали адекватно количеству издаваемой литературы. Утверждалось при этом, что буржуазная историческая наука пребывает в состоянии перманентного кризиса. Но уже во время горбачевской перестройки, особенно в 1988 — 1991 гг., историки обнаружили ряд весьма тревожных тенденций, которые свидетельствовали о тяжелейшем кризисе именно советской исторической науки:

1. было обнаружено огромное количество так называемых «белых пятен» в истории, особенно советского периода, т.е. таких исторических фактов, которые умышленно замалчивались, т.е. не вписывались в официальную концепцию социализма и не гармонировали с идеалами социализма. Это касалось практически всех проблем советской истории. Даже отдельные факты биографии В. Ленина тщательно скрывались от общественности. Красноречивым было признание бывшего директора Института марксизма-ленинизма Г. Л. Смирнова. В «Записке» на имя Заместителя Генерального секретаря ЦК КПСС В. А. Ивашко (естественно, «совершенно секретной») от 14 декабря 1990г., касаясь готовящегося 6-го издания собрания сочинений В. Ленина, писал: «Что касается документов, относящихся к конкретной политической деятельности В. И. Ленина как руководителя государства, то среди них имеются такие, публикация которых вызвала бы весьма неоднозначную реакцию в современной общественно-политической ситуации». Перечислив нежелательные сюжеты, автор утверждал, что их публикация нецелесообразна [5];

2. в историю стали возвращаться в огромном количестве «забытые имена» (это и репрессированные, и неудобные, и просто нежелательные);

3. возродились «запретные темы», которые ранее было запрещено разрабатывать (это те же голодоморы 30-40-х гг., депортация народов, деятельность Центральной рады, содержание тайных дого-

воров СССР с фашистской Германией 1939 г. и многие другие);

4. широко раздвинулись рамки «правды истории», которая коснулась и классиков марксизма, и революций, и КПСС, и социализма.

Все больше обнаруживалась слабость самой методологии исторической науки, в структуре которой абсолютизировался принцип коммунистической партийности в ущерб принципам историзма и объективности. Историческая наука особенно такая ее отрасль, как история КПСС, из-за этого превращалась в придаток партийной пропаганды.

Все это поставило под сомнение научность концепции истории советской исторической науки. Становилось ясно, что господствующая ее периодизация не выдерживает критики.

Сегодня проявились три подхода к данной проблеме:

1. одни историки полагают, что советская историческая наука не была подлинной наукой, ибо с самого начала и во все время своего существования находилась в глубоком кризисе. В таком духе она охарактеризована в книге «Советская историография» под ред. Ю.Н. Афанасьева [6];

2. другие утверждают, что советская историческая наука, несмотря на некоторые деформации, последовательно развивалась по восходящей и ее методология была в целом научной;

3. третьи пытаются критически переосмыслить все наследие советской исторической науки, преодолев все наносное и псевдонаучное, порожденное советской компартийной мифологией, политической конъюктурой и идеологизированными догмами, бережно сохранить все подлинно научное и самобытное, созданное многими поколениями добросовестных исследователей. Без сохранения именно этой преемственности историческая наука в Украине не может полноценно развиваться. В противном случае мы получим тенденцию, которую отстаивал в свое время Пролеткульт.

Основными критериями новой периодизации советской исторической науки должны быть, по нашему мнению, следующие:

1. изменения условий существования исторической науки, вплоть до изменения ее социальной функции;

2. появление новых концепций всего исторического процесса и прежде всего отечественной истории и отдельных узловых ее проблем;

3. существенные изменения в структуре научных исторических центров и в содержании исторического образования. Взятые в органическом единстве, а не врозь и по частям, они представляют надежную основу для подлинно научной периодизации. При этом надо решительно отбросить какую-либо

партийность, как методологический принцип.

Исходя из указанных критериев, можно предложить следующую периодизацию советской исторической науки (при этом условимся, что будем применять термин «этап» как более длительный временной отрезок, а термин «период» как составная часть «этапа»): 1. первый этап — это время от Октябрьской революции 1917 г. и до 1931 г., до письма И. Сталина в журнал «Пролетарская революция» (1931, №6);

2. второй этап — от 1931 г. до середины 50-х годов, точнее до XX съезда КПСС;

3. третий этап — от середины 50-х годов до 1987 г., т.е. до доклада М. Горбачева в 70-летнюю Октябрьскую революцию «Октябрь и перестройка: революция продолжается»;

4. четвертый этап — от 1987 г. и до конца 1991 г., т.е. до распада СССР и образования на его территории самостоятельных государств.

Каждый из этапов имеет свои характерные особенности. Первый этап отличается прежде всего самым радикальным изменением всех условий существования исторической науки. В эти годы сформировалась более стройная и более жесткая структура государственно-партийного руководства и контроля над нею. В системе государственных органов — это Наркомпрос, а в системе партийных органов — подразделения отделов пропаганды и центры марксистской исторической науки-Истпарты, Институт Маркса, Энгельса, Ленина, Ком академия, Институт красной профессуры.

Марксизм и ленинизм становятся идейно-теоретической основой официальной исторической науки. Параллельно существует до середины 20-х годов немарксистская («буржуазная») историческая наука на основе старой либерально-объективистской методологии и философии истории. В основном она была сосредоточена в различных обществах, комиссиях и подразделениях Академии Наук и университетах. К концу 20-х годов все эти центры были расформированы и вытеснены из исторической науки, а кадры старых историков либо перешли на позицию марксизма, (чаще всего формально) либо вынуждены были перейти в структуры архивов. Временный «методологический плюрализм» закончился.

В эти годы формируются совершенно новые центры исторической науки, новые ее отрасли (как история ВКП(б) и история Коминтерна) и новые приоритеты в проблематике. Историко-революционная проблематика становится преобладающей и доминирующей. Радикально изменяется содержание исторического образования. История войн и революций, ВКП(б), Коминтерна, история международного рабочего движения, история марксизма стали основой научных исторических знаний.

Широко осваивается марксизм и ленинизм как теоретико-методологическая основа исторической да и всех общественных наук. Марксистская философия истории становится базовой и обязательной. Совершенно по-иному трактуется предмет исторической науки. В основу его кладутся диалектико-материалистические закономерности и их сердцевина — формационное развитие исторического процесса. Следует иметь в виду, что понятие марксизм и ленинизм рассматривались не как тождество, а как различные, хотя и родственные субстанции. Ленинизм существовал и как отдельный определенный термин, и как отдельная самостоятельная научная и учебная дисциплина. Сдвоенное понятие и как тождество употребляется уже в сталинскую эпоху в 30-х годах [7].

Начиная с 1924 г. разворачивается тотальная «ленинизация» исторической науки. Ленинские оценки исторических фактов, явлений и процессов (прежде всего отечественной истории) становятся аксиомами. Под них начали подгонять выводы историков. Они становятся критерием научности и чистоты марксистской методологии, на что В. Ленин никогда не претендовал и ни от кого не требовал. Всё это происходит на волне стихийно начавшегося процесса складывания культа личности В. Ленина, идеализации и сакрализации революций и социалистических идеалов, которые приобретали крайне упрощенный характер.

Изменяется социальная функция исторической науки. Она все больше становится орудием ВКП(б) в «классовой борьбе», а ее воспитательная функция сводится к задаче формирования классово-революционного сознания в ущерб общечеловеческим ценностям, которые отвергаются как отсталые. Социалистический мессианизм и социалистическая исключительность внедряются через все звенья исторического образования и партийной пропаганды. На этой основе формировался нигилизм в отношении национальных культур народов СССР, что приводило к обеднению духовной среды и к разрыву преемственности в социокультурной области.

В целом этот этап дал громадное приращение научных исторических знаний в тех областях, которые ранее, в русской историографии системно не изучались и по сути запрещались, преднамеренно замалчивались. Это касалось массовых народных движений за социальное и национальное освобождение, особенности истории революции.

В то же время обнаружили и негативные тенденции в развитии исторической науки. С одной стороны, критический подход к наследию «буржуазной» исторической науки сопровождался огульным отрицанием какого-либо позитивного ее значения. Вся ее прежняя проблематика неоправданно отбрасывалась.

История государственной системы царизма, монархизма в целом, политических партий и политических деятелей буржуазии и дворянства, функционирование прежней системы производственных отношений почти полностью исчезли из тематических планов исследований. Это обедняло познание исторического процесса. А с другой — бездумная и тотальная «ленинизация» привела к догматизации марксизма и ленинизма, к появлению новых мифов в истории, к идеализации революционного движения и революций.

Новый этап исторической науки начинается с письма И. Сталина в журнал «Пролетарская революция» (1931, № 6) [8]. После него резко изменяются политические условия существования исторической науки. Она становится орудием непосредственной политической борьбы И. Сталина против всякой оппозиции, особенно против троцкизма и правого оппортунизма, чего ранее не было, и инструментом формирования культа его личности. Создается новый миф о И. Сталине — соратнике В. Ленина и вожде партии и всех народов.

В течение двух лет (1931-1933) происходит морально-политический террор прежде всего против первого поколения историков партии, которое было в то же время интеллектуальной элитой ленинского большевизма. Кампания имела две основные взаимосвязанные задачи:

1. во что бы то ни стало дискредитировать всех теоретиков партии, которые не признавали авторитета И. Сталина как теоретика марксизма;

2. утвердить монополию И. Сталина на трактовку ленинизма и истории партии. По сути с этой акции начинается широкомасштабная кампания по «сталинизации» исторической науки, первым и важнейшим звеном в которой была история ВКП(б). Она завершилась официальным возведением И. Сталина в ранг четвертого классика марксизма со всеми вытекающими из этого последствиями [9]. Теперь все историки (как и все обществоведы) обязаны были сверять свои выводы с тем, что сказал товарищ И. Сталин.

В 1934-1936гг. происходит реформа исторического образования, содержанием которого должна стать «сталинизация» всех школьных и вузовских учебников. В 1939-1940 гг. этот процесс успешно завершился. «Вершиной» научной исторической мысли стал сталинский учебник «История ВКП(б). Краткий курс» (1938). На его выводы и положения должны отныне ориентироваться все историки и обществоведы.

В 30-е годы историческая наука берется под жесткий идейно-политический контроль партийных органов, в практику которых вошел метод непосредственного разбора и рецензирования всей историчес-

кой продукции в первую очередь по истории ленинизма и истории партии. Не случайно именно в эти годы (1934 г.) появляется Высшая Аттестационная комиссия при Совнаркомоме СССР, которая выполняет функции контроля и идеологического надзора за всей наукой.

В результате указанных мероприятий познавательные функции исторической науки были резко ограничены. Принцип коммунистической партийности был сведен к большевистской партийности, основным критерием которой стали степень возвеличения роли И. Сталина и апологетика «социалистического строительства», прежде всего «сталинских пятилеток» и «сталинской Конституции». Принцип объективности фактически исчез из историографической практики, а принцип историзма трактовался крайне упрощенно и односторонне, так как историки были лишены права самостоятельно обобщать опыт истории и выводить уроки истории. Последнее стало монополией партийных органов и лично И. Сталина. Воспитательная функция исторической науки приобрела уродливый характер, ибо трактовалась в духе сталинской «теории» обострения классово-борьбы и практики поиска врагов народа.

Советская историческая наука вступила в полосу кризиса и по сути деградировала. Она оказалась неспособной объективно осветить ни прошлого, ни настоящего. Отдельные позитивные достижения в познании ранних периодов отечественной и всемирной истории сути не меняло.

Лишь после XX съезда КПСС, когда начался процесс освобождения всей общественно-политической жизни страны от тяжелейшего гнета сталинизма, начинают радикально изменяться условия функционирования советской исторической науки. Ярким и убедительным доказательством этого было всесоюзное совещание советских историков в декабре 1962 г. (10). Вновь возрождается и усиливается познавательная функция исторической науки. Бурно обновляется и расширяется проблематика исследований, радикально изменяется характер и содержание исторического образования, обновляется и расширяется историческая периодика, открываются, хотя и в незначительных рамках, архивы и разворачивается прерванная ранее практика публикации исторических источников. Возрождаются уничтоженные ранее целые отрасли исторической науки: историография, источниковедение, методология, а также вспомогательные историческое дисциплины.

Идейно-теоретической основой исторической науки становится уже «марксизм-ленинизм» в новой интерпретации, в значительной степени свободной от сталинской вульгарно-упрощенной догматики, хотя ряд сталинских оценок исторического процесса, особенно истории КПСС, остается незыблемыми опор-

ными пунктами. Для того времени это был очистительный процесс, т.к. позволял задействовать марксистскую материалистическую диалектику.

В результате советская историческая наука вновь получает динамику и начинает бурное развитие. По количеству и качеству научных трудов этот этап значительно превзошел все, что сделано было за предшествующие 40 лет. Фактически была создана стройная система современной науки. Историческая наука явно вышла из состояния тяжелейшего кризиса сталинской эпохи.

На этом этапе были созданы новые концепции всемирной, отечественной истории и истории КПСС. Однако это был относительный успех, отягощенный метастазами предыдущей эпохи, с рецидивами сталинского отношения к исторической науке. В конце 60— и начале 70-х годов повторилась кампания морально-политического шельмования историков, проявивших под влиянием «пражской весны» тенденцию к свободомыслию, новому прочтению В. Ленина и т. д. С конца 60-х годов начинается ресталинизация исторической науки. Усиливаются попытки реабилитации И. Сталина и сталинизма. Ужесточается цензура и идеологический контроль за научно-исследовательской практикой. Расширяется список запрещенных тем. Под влиянием надуманной концепции «реального социализма» идеализируется руководящая роль КПСС в обществе.

Таким образом, советская историческая наука к середине 80-х годов подошла к черте, которая свидетельствовала о том, что она уже исчерпала свои внутренние ресурсы для саморазвития и повторяет бег по замкнутому кругу, возрождая негативные факторы предшествующей сталинской эпохи.

Принцип коммунистической партийности вновь становится главным критерием научности. Принцип историзма и объективности отодвигаются на задний план. Это приводит к методологическому кризису в исторической науке. Становится ясно, что на прежней методологической основе невозможно дальнейшее поступательное развитие исторической науки. Она не может в полной мере реализовать познавательную функцию. Крайне осложнил ситуацию в советской историографии и обусловил её всё более ускоряющееся, отставшие от мировой научной практики развернувшиеся в последней поиски совершенных методов раскрытия исторической истины.

Перестройка и политика гласности, доклад Генерального секретаря ЦК КПСС М. Горбачева к 70-летию Октябрьской революции привели к радикальному изменению условий развития исторической науки. Она получила такие права и свободы, которых никогда ранее не имела за все время своего развития в условиях советской власти. Прорыв в этой области произошел в 1989-1991 гг. В эти годы ко-

ренным образом меняется проблематика исследований и их характер. Чрезвычайно важную роль в этом процессе сыграла публицистика. Она Дала толчок историкам к поиску новых путей развития исторической науки. Центральным моментом освобождения советской исторической науки стала критика и разоблачение сталинизма. Размах разоблачений И. Сталина и сталинского политического режима буквально потряс общественное сознание. Критическое переосмысление захватывает все отрасли исторического знания, в том числе и методологию. Появились все признаки складывания новой исторической концепции отечественной и всемирной истории на основе гибкого сочетания цивилизационного и формационного подходов. По богатству и разнообразию проблематика исследования за 4 года перестройки превзошла все предыдущие годы советской исторической науки. Был разорван замкнутый круг ее самоизоляции. Потоком хлынула переводная литература зарубежной исторической мысли. Зарубежные историки немарксистского направления стали частыми гостями на страницах журнальной исторической периодики.

Но этот естественный процесс развития советской исторической мысли, ведущий к формированию весьма широкого и разнообразного потока школ, течений и направлений был отягощен крайним обострением борьбы различных политических сил. Историческая наука вновь стала использоваться как инструмент во внутривнутриполитической борьбе. Поэтому появилось много спекуляций и прямых фальсификаций истории. Негативизм в отношении к своему прошлому разрушал тонкую ткань преемственности в культуре и науке.

Таким образом, феномен советской исторической науки весьма противоречив. На всех ее этапах развивались как прогрессивные, так и негативные тенденции. Восходящая линия в ее развитии порою замедлялась и даже прерывалась, чтобы в конечном итоге вновь обрести динамику роста, ведь попятные направления характерны для всех проявлений жизни, а историческая наука является ее составной частью.

Украина после 1991г. унаследовала всё состояние исторической науки, в том числе и методологический кризис. Но условия украинской исторической науки стали существенно изменяться. Теперь проблематику исторических исследований стали определять не в Москве, а в Киеве и в университетах регионов. Исчез единый координирующий и руководящий центр. Наступила эйфория полной свободы. Сегодня мы уже понимаем, что какой-то координирующий центр для исторической науки необходим.

В корне изменились приоритеты в проблемати-

ке исследований. Два фактора в её определении играют решающую роль: 1) исчез идеологический диктат одной политической партии; 2) Украина стала суверенной самостоятельной державой.

Появились и новые негативные тенденции. Вместо коммунистической партийности определёнными политическими силами навязывается партийность антикоммунистическая и националистическая. Некоторые политически zaangażированные историки со своей стороны также проявляют инициативу в этом направлении.

В отношении категории «партийность» в исторической науке пора открыто определиться. На наш взгляд, как методологический принцип она совершенно не приемлема. В то же время нельзя запрещать историку выражать свои симпатии и антипатии к тому или иному историческому деятелю, тем или иным историческим событиям, к различным политическим партиям и движениям. Это моральное право любого гражданина, в том числе и исследователя, если, конечно, она достаточно аргументирована. В этом плане может иметь место партийность объективная (отношение к своему народу, государству, культуре, языку и т.д.) и субъективная (перечисленные выше факторы). Но эти оценки никакого отношения к методологии иметь не должны. Это — морально-правовой аспект, а не критерии научности.

В этом контексте следует рассмотреть и проблему «героев» и «антигероев» украинского исторического процесса. В советской историографии эта проблема решалась просто: все, кто участвовал в революционном движении и строительстве социализма обречены были называться «героями» (правда, за исключением «врагов народа»). Прощалось автоматически всё, даже участие в массовых политических репрессиях против народов СССР. Улицы, площади, памятники, страницы исторических трудов несли на себе печать «героев». Сегодня навязывается прямо противоположная окраска, но методологически сохраняется прежний подход. Все, кто выступая за самостийну Украину, участвовал в националистическом движении автоматически зачисляются в «герои» украинского исторического процесса, а те, кто участвовал в революционном движении за социалистические идеалы или замалчиваются, или характеризуются отрицательно. На наш взгляд, можно предложить такие критерии данного вопроса: цель и средства её воплощения должны соответствовать общечеловеческим ценностям и международно-правовым актам о правах человека. Защищая человека, нацию (этническую группу), класс (или социальный слой), нельзя наносить ущерб, вредить народу, государству, природе. Защищая нацию и государство, нельзя губить человека, ущемлять его права. Нельзя осуществлять идеалы любой ценой. Гуманная цель

должна опираться на гуманные средства.

В то же время нельзя абстрагироваться от исторической действительности. В учебной литературе по истории, изданной в различных регионах страны «герои» и «антигерои» не совпадают, зачастую здесь фигурируют совершенно различные личности и их оценки прямо противоположны. В таких условиях невозможно осуществлять воспитательную функцию на единых морально-этических критериях. Историческое воспитание идёт вразнос. Административными методами такую проблему не решить. На выработку единых ценностей нам необходимо довольно длительное время. Это должен быть естественно исторический процесс. Вспомним, что пос-

ле принятия Христианства ещё более 200 лет языческие обряды и верования параллельно существовали в широких слоях населения на землях Киевской Руси. Американцы как единая нация сформировались через 100-150 лет после принятия своей Конституции. По-видимому, украинцы как единая политическая нация ещё только в начале своего пути. Западные и восточные регионы, юг, север и центр имеют существенные отличия в менталитете, ценностях, религиозных верованиях. Так сложилось исторически. Министерство образования, Институт истории Украины НАН Украины и ВАК должны это учитывать.

Литература

1. Якунин В.К. О предмете и социальной функции исторической науки // Гуманітарні проблеми освіти. Збірник наукових праць. — Дніпропетровськ. ДДУ. 1992. С.97-101; его же. Методологічні проблеми вивчення гуманітарних дисциплін // Тези доповідей та виступів на Всеукраїнській науково-теоретичній конференції: Методологія і зміст гуманітарної освіти і сучасний етап і перспективи розвитку. 27-28 травня 1993. — Херсон. 1993. С.3-5; его же. Про деякі питання методології історії України. // Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія. — 1998. Вип.3. С.14-20; его же. Историческая наука в Украине: поиск новой научной методологии // Придніпровський науковий вісник. Історія і соціологія. №79. Вересень. 1998. С.22-24; его же. Материалистическое понимание истории: реликт прошлого или основа трансформаций в будущее? // Гуманитарный журнал. 1999. №1. С.9-13; Зашкільняк Л.О. Вступ до методології історії. Львів. ЛОНМЮ. 1996. 96с. Колесник. И.И. История исторического познания в постсоветском научном пространстве: методологические и социальные функции // Українська історична наука на порозі ХХІ століття. Харківський історіографічний збірник. Вип.2. Харків. Авеста. 1997. С.71-90; Коломойцев Валентин. Методологія історії. Краткий очерк становления и развития // История. 34. 1998. С.7-9; Таран Л.В. Провідні тенденції світової історіографії в ХХ ст. та проблеми кризи сучасної української науки // Український історичний журнал. 1998. №5. С.30-39; 1999. №1. С.85-91; Резнт О.П. Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу // Український історичний журнал. 1999. №3. С.3-22;
2. Колесников Костянтин Миколайович. Українська історична наука та історіософія на рубежі ХІХ — ХХ століть. — Автореферат дис. ...кан. іст. наук. — Дніпропетровськ. 1999; Гоцуляк Віктор Володимирович. М. Грушевський і українська історична наука (1880-ті рр. ХІХ — початок ХХ ст.): історіографія проблеми. -Автореферат дис. ...доктора іст. наук. -Дн-вськ. 1999.
3. Черняк В.С. История. Логика. Наука. -М. Наука. 1986. С.229;241; Крапивенский С.Э. Социальная философия. -Волгоград. 1996. С.226-245; Якуба Е.А. Социология. -Харьков. 1996. С.159-175; Титов В.Н. Институциональный и идеологический аспекты функционирования науки // Социологические исследования. СОЦИС. 1999. №8. С.62-70.
4. Фромм Э. Душа человека. -М. 1992. С.376-408; его же. Психоанализ и этика. -М., 1998. С.461-478.
5. Исторический архив. 1995. №1. С.216.
6. Афанасьев Ю.Н. Феномен советской историографии // Советская историография. М.1996. С.737; Иллерецкая Н.В. Становление советской историографической традиции: наука, не обретшая лица // Там же. С.162-187.
7. Якунин В.К. «Марксизм», «ленинизм» и современная социал-демократия // Товарищ. №34. Авг.1998.
8. Сталин И.В. О некоторых вопросах истории большевизма // Соч. Т.13. С.84-102.
9. Подробнее об этом см. в кн.: Якунин В.К., Мартынов Н.Д. Клио и Сталин. -Дн-вск. 1998. С.28-33.

**ВСЕСВІТНЯ
ІСТОРІЯ****А.П. ЛЫМАРЬ,
ОБРЕЧЕННЫЙ АЛЬЯНС****К вопросу о российско-французских
отношениях в годы Первой мировой
войны**

Подготовка к войне, которую активно проводили в конце XIX — начале XX вв. ведущие мировые державы, способствовала формированию военно-политических блоков. Созданный в 1904-1907 гг. в противовес Тройственному Союзу (Германия, Австро-Венгрия, Италия) блок Антанта (Англия, Франция, Россия), не всегда оправдывал свое название (*Entente cordiale* — «Сердечное согласие»). Объединенные борьбой с общим врагом, страны Антанты не забывали о своих собственных интересах. Это порождало многие, иногда серьезные, противоречия в отношениях между ними. Особое место среди них занимает вопрос о российских войсках во Франции, прибывших для участия в боевых действиях на западном фронте. Первые попытки союзников заполучить для ведения войны на западном фронте российских солдат относятся к началу августа 1914 г. Очевидно, сама идея вынашивалась в английских военных кругах еще до начала войны. Использование «неограниченных» людских ресурсов России считалось одним из главных средств достижения победы.

20 августа 1914 г. английский посол передал министру иностранных дел России Сазонову предложение своего правительства отправить три или четыре российских корпуса через Архангельск во Францию под благовидным предлогом «с целью помешать немцам оттянуть свои силы с запада на восток». Англия брала на себя перевозку российских войск, рассчитывая, что на это потребуется не более недели. Сазонов пообещал доложить об этом предложении царю и верховному главнокомандующему, отметив при этом, что лично ему оно представляется «едва ли осуществимым» [1].

Предположение Сазонова оказалось верным. Верховный главнокомандующий великий князь Николай Николаевич считал предложение английского правительства нереальным «во-первых, потому что все наши силы необходимы нам для энергичного наступления, отвечающего пожеланиям наших союзников, и, во-вторых, так как ввиду малой пропускной способности архангельской железной дороги наши войска не могли бы прибыть во Францию ранее 20 дней, а отказ от пользования значительными силами в течение столь продолжительного времени при нынешней обстановке невозможен» [2]

О решении главнокомандующего Сазонов в тот же день уведомил российских послов в союзных державах. Столь решительный ответ вынудил министров иностранных дел стран Антанты отложить осуществление своего замысла.

В этих условиях обращение английского правительства в конце 1914 г. к Николаю II с просьбой направить в Англию казачий полк можно рассматривать скорее как пропагандистский, внешне эффектный, символический шаг, призванный продемонстриро-

*Лымарь Андрей
Петрович — старший
преподаватель кафедры
истории и
украиноведения
Днепропетровского
государственного
химико-
технологического
университета.*

вать единство союзников, отсутствие разногласий между ними, согласованность их военных усилий и решимость продолжать войну до победы. Эти цели отвечали и интересам России. Поэтому просьба не вызвала противодействия. По замыслу англичан, этот полк предполагалось провезти по всей стране, чтобы поднять дух местного населения, вызвать подъем патриотических чувств и «подбодрить дело набора добровольцев». Расщедрившись, Николай II пообещал даже вместо четырехсотенного, обычного состава полка сформировать для этой цели полк, состоящий из шести сотен. Возражения некоторых генералов, считавших, что «нам самим каждая сотня казаков и вообще каждый кавалерист дорог и необходим», были оставлены без внимания [3]. Политические интересы возобладали над военными.

Столь легко полученное согласие подтолкнуло английского военного министра Китченера к попытке заполучить российские войска не только для демонстрации, но и для участия в боевых действиях на французском фронте. В беседе с российским военным агентом Ермоловым, он попросил, ввиду тактической невозможности для кавалерии действовать на западном фронте в конном строю, прислать вместо казачьего полка уже бригаду пехоты. Аппетиты союзников росли.

Однако, вопреки ожиданиям, просьба англичан встретила твердый и недвусмысленный отказ: «Послать пехоту нет возможности, отправку казаков государь император тоже отменил» [4]. В 1914 г. Россия еще могла себе это позволить.

Тогда было решено действовать по-другому, использовать обходные пути. Главнокомандующий французской армией генерал Жоффр запросил российское командование, достаточны ли имеющиеся у России запасы снаряжения. Ответом стали первые российские заграничные заказы на винтовки и патроны. Слабое место было найдено. Теперь можно было начинать торг.

О том, насколько катастрофическим был недостаток снаряжения, свидетельствует письмо директора дипломатической канцелярии при Ставке князя Кудашева, датированное серединой октября 1915 г.: «Насколько остро ощущается недостаток ружей, видно из того, что в некоторых полках имеется всего 1500 человек с оружием, а 2500 человек отведены назад на несколько верст и ждут с пустыми руками, чтобы прислали им винтовки или чтобы отправили из их числа вперед для замены места тех раненых или убитых, у которых сохранилось оружие. Людей обученных у нас теперь уже много, но использовать их за недостатком

ружей нельзя» [4].

Ситуация ухудшалась и за счет изменившегося хода войны на восточном фронте. В 1915 г. основной удар военной машины Германии был обрушен на Россию. Несмотря на то, что стратегическая цель — вывести ее из войны — не была достигнута, тяжелые поражения российской армии, потеря значительных, экономически развитых территорий, ставший хроническим недостаток вооружения и снаряжения, оказали решающее влияние на изменение положения России в Антанте. Из равноправного союзника она постепенно превращалась во второстепенного члена альянса, способность которого продолжать войну в значительной степени зависела от помощи Англии и Франции. Основные направления военной политики России теперь во многом определялись в Париже и Лондоне, которые не постеснялись использовать сложившуюся ситуацию в своих интересах, усилив давление на Россию и даже, в отдельных случаях, прибегая к диктату. Примером такой политики стало возвращение к прежним планам использования российских войск на западном фронте. Обращения по этому вопросу носили уже характер не просьб, а настойчивых требований. Теперь инициировало их французское правительство по предложению председателя палаты депутатов, сенатора П. Думера. Сам же сенатор взял на себя и осуществление проекта.

11 ноября 1915 г. российский посол в Париже Извольский телеграфировал в Петроград, что из конфиденциального источника ему стало известно о решении французского правительства направить в Россию со специальной миссией П. Думера. Задачи, ставившиеся перед ним, хранились в строжайшей тайне. И все же послу удалось узнать, что «миссия связана с вопросом о снабжении нас ружьями; но я имею основание думать, что он имеет и некоторые политические цели, которые не премину постараться выяснить» [6]. Более откровенным был французский президент Р. Пуанкаре, отметивший в своем дневнике: «Думер отправляется в Россию для ознакомления с вопросом об отправке солдат в обмен на наши ружья» [7].

К этому времени характер войны окончательно изменяется. Из маневренной она превращается в позиционную, в войну на истощение. Это отразилось и на стратегических планах сторон на 1916 г. План, разработанный германским Генштабом, предполагал нанесение основного удара по Франции. Война на истощение предусматривала, что французское командование будет вынуждено использовать последние резервы. «Но если оно это сделает, то Франция истечет кровью, т.к. иного

исхода нет, и притом одинаково, достигнем мы самой цели или нет», — считало немецкое командование [8]. Хотя к 1916 г. Антанта имела на западном фронте перевес в 500 тыс. чел., расчеты Германии были небеспочвенны [9].

Существенные изменения претерпели и стратегические планы Франции. Все большую популярность среди французских военных приобретает теория «последнего батальона». В окончательном виде она была сформулирована и предъявлена союзникам на конференции в Шантильи 6-9 декабря 1915 г. Теория основывалась на необходимости сохранения французской армии до начала решающего наступления, в силу чего ей нужно избегать любых военных операций, связанных с потерями, до тех пор, пока германская армия не будет в достаточной мере истощена. Достижение этой цели должны взять на себя те союзники, которые обладают «избыточными людскими ресурсами» (Италия, Англия) или же «неограниченными» (Россия) [10]. Однако осуществление этой задачи сдерживалось недостатком вооружения российской армии, по данным французской стороны ее численность к тому времени достигала 1360 тыс. чел., из которых 160 тыс. даже не имели винтовок. Потребности российской армии оценивались в 200 тыс. винтовок ежемесячно, а 1200 тыс. были необходимы немедленно [11].

В то же время представитель российского командования при французских армиях Жилинский называл другую цифру численности российской армии — 2750 тыс. чел. Цифра была явно завышена, что признавал и сам генерал в письме к начальнику Генштаба Алексееву: «Из сведений, которые Вы мне дали в бытность мою в царской Ставке, я знал истинный, весьма слабый состав наших сил, но, конечно, хранил это в безусловной тайне» [12]. Подобная дезинформация, поступающая от официальных российских представителей, укрепляла уверенность французского правительства в правильности своей стратегической доктрины и правомочности требований использовать значительные контингенты российских войск на западном фронте.

Однако положение с резервами в самой российской армии было критическим. Уже к началу 1915 г. общий некомплект достигал 500 тыс. чел., в ряде частей численность личного состава составляла 50%. Оружейные заводы давали 10 тыс. винтовок в месяц, вместо предполагаемых 60 тыс. Число орудий уменьшилось на 25% [13]. Для пополнения потерь на фронтах необходимо было 30-40 тыс. солдат ежемесячно. По данным генерала Головина, в середине июня 1915 г. почти весь кон-

тингент ратников 1 разряда был исчерпан и уже к 19 августа произошел призыв новобранцев 1917 г. [14].

Тем не менее, французское правительство продолжало настаивать на осуществлении своего плана. 11 ноября 1915 г. российский военный агент во Франции Игнатъев был вызван к Пуанкаре. В ходе беседы выяснилось, что французы предполагали получить в свое распоряжение до 400 тыс. российских солдат, вооружить их и распределить по 10-15 человек на роту союзных армий. В результате переговоров все же удалось отстоять решение использовать российские войска в качестве самостоятельных тактических соединений. Таким соединением могла стать бригада.

Российское правительство попыталось воспротивиться требованиям союзников, считая цифру в 400 тыс. солдат, запрошенную французами, неприемлемой, т.к. она составляла половину призыва всего 1917 г. Его поддержал и начальник Генштаба генерал Алексеев, отметивший: «Французское правительство не учитывает нравственной стороны вопроса, рассматривая человека как предмет материальной части, не принимая во внимание отрицательного отношения русского общества к подобной трактовке... Думаю, что спокойная, но внушительная отповедь, решительная по тону... стратегически безусловно необходима. Хуже того, что есть, не будет в отношениях... За все нами получаемое они снимут с нас последнюю рубашку. Это ведь не услуга, а очень выгодная сделка» [15]. Однако мнение военных было проигнорировано политиками.

4 декабря 1915 г. миссия Думера прибыла в Петроград. На приеме у Сазонова сенатор подробно и недвусмысленно изложил цель своего приезда: «Опасаясь недостатка в своих войсках и возможности прорыва немцев, что при незначительной емкости территории и близости Парижа от границы могло бы грозить катастрофой, французское правительство возымело мысль обратиться к помощи союзной России, имеющей значительное число готовых воинов, но нуждающихся в предметах вооружения, с предложением прислать во Францию невооруженных солдат, обещая со своей стороны не только вооружить таковых, но и доставить вооружение для части тех, которые сражаются на восточном фронте» [16].

Не желая брать на себя ответственность за решение подобного вопроса, российское правительство прибегло к традиционной тактике бюрократических проволочек. Хорошо разбираясь в особенностях функционирования российской бюрократии, Думер, чтобы ускорить дело, попробовал

обратиться непосредственно к царю. 7 декабря он был принят Николаем II. По результатам беседы через неделю было найдено компромиссное решение: солдат во Францию все же отправить, но существенно сократить их численность по сравнению с запрашиваемой союзниками и ограничить ее одной бригадой. «Предложения торгога бездушных предметов на живых людей особенно покорило Алексея и без того мало сочувствующего посылке наших солдат отдельными партиями в далекие экспедиции», — отмечал присутствующий на переговорах Кудашев [17].

10 декабря военный министр Поливанов предоставил Николаю II докладную записку, в которой окончательно определялся состав отправляемой во Францию бригады: два пехотных полка трехбатальонного состава при одном маршевом батальоне.

При этом подчеркивалось, что такое решение является крайностью, на которую можно пойти только в силу особой необходимости и желания сохранить добрые отношения [18].

Миссия Думера, хотя и не завершилась полным провалом, принесла весьма незначительный результат. Сам сенатор попытался создать в Париже иллюзию ее успеха. Во французских газетах появились сообщения о скором прибытии больших контингентов российских солдат на западный фронт. Слухи приобрели настолько широкое распространение, что потребовалось официальное опровержение. Российское министерство иностранных дел поспешило заявить: «Что касается пожеланий, высказанных г-ном Думером, то военные власти не имели возможности пойти им навстречу в той мере, в какой они этого хотели» [19]. Это заявление должно было предотвратить возможность недоразумений по данному вопросу в будущем.

В начале 1916 г. бригада была сформирована и уже в апреле прибыла во Францию. Однако вместо ожидавшегося укрепления Антанты это вызвало целый ряд проблем в отношениях между двумя странами.

Идея отправки российских войск на западный фронт не встретила единодушной поддержки во Франции. В письме Сазонову в мае 1916 г. Извольский отмечал: «Здесь общественное мнение в последнее время начинает весьма нервно относиться к вопросу о присылке сюда русских войск в помощь быстро истощающимся французским резервам. В радикальных кругах и печати указывается, что по этим вопросам русское правительство расходится с русским общественным мнением и навязывает французскому общественному мнению

решения, не отвечающие интересам ни Франции, ни России» [20]. При этом вопрос преподносился так, что будто бы российская, а не французская сторона была автором проекта и настаивала на его скорейшем осуществлении.

Больно задевало самолюбие французов и появление в российской прессе преувеличенных данных о числе привезенных во Францию российских войск, появлению которых она, якобы, обязана сохранением Вердена. Реакция оказалась настолько острой, что Палеологу предписывалось обратить на недопустимость подобных фактов особое внимание российских властей [21].

Существующие между союзниками противоречия проявились и в вопросе о месте назначения российских войск. В поисках политических выгод здесь столкнулись интересы Франции, Англии и России. Первоначально местом назначения российских частей была определена Франция. В феврале 1916 г., когда бригада уже находилась в пути, командующий войсками союзников на салоникском фронте генерал Сарраиль предложил, чтобы из направляемых во Францию российских войск хотя бы одна бригада была бы высажена на Балканах. По мнению генерала, присутствие здесь российских солдат подбодрит сербов и увеличит дезертирство среди болгар. Французское правительство, испытывающее недостаток резервов, не стремилось серьезно усилить свои войска в Салониках. Тем более, что идея высадки на Балканах принадлежала Англии, которая считала их сферой своих интересов. Палеологу было предложено выяснить мнение России по этому вопросу. Первая ответная реакция Ставки была негативной, затем — безразличной. «Вопрос совершенно второстепенный, которому вмешательство дипломатов придало неподобающее значение», — заявил генерал Алексеев [22]. По мнению Николая II, высшее французское командование вообще само должно решать, как лучше использовать предоставляемые ему войска.

По-иному оценили предложение политики. Слишком очевидными были выгоды от усиления военного присутствия на Балканах, отвечавшего давним стремлениям России. Решающее значение в изменении точки зрения сыграло мнение Извольского: «В Турции и Болгарии наблюдается усталость и склонность к заключению мира. При таких условиях появление русских войск в Салониках может произвести сильное нравственное впечатление. В отличие от французского фронта русские бригады здесь смогут сразу занять выдающееся положение и не только оказать

действенную помощь, но и обеспечить нам надлежащую долю престижа и влияния» [23].

Быстро поняв свою ошибку, французское правительство попыталось исправить положение. Оно предложило вернуться к первоначальному варианту высадки бригады во Франции под предлогом, что там она может получить все необходимое снаряжение в уже специально подготовленном для нее лагере [24].

В результате непродолжительного, но бурного обмена мнениями было найдено компромиссное решение: назначение первой бригады не изменять, а для Салоникского фронта начать формирование второй российской бригады.

Серьезные разногласия вызвал и вопрос использования российских войск. Российская сторона добивалась выделения отдельного сектора на фронте, который «создает для русских войск гораздо более боевого интереса, возбудит в них гораздо глубже сознание ответственности и понимания своей роли и задачи» [25]. Распределение же российских бригад по французским корпусам и армиям, на чем настаивали союзники, приведет к тому, что «русские войска могут почесть такую меру как знак недоверия, истолковать свое назначение, как второстепенное, сводящееся к затыканию слабых мест и обслуживанию французских войск, что приведет к упадку их настроения и ряду недоразумений» [26].

Этот же вопрос обсуждался в июне 1916 г. на заседании межсоюзнической конференции. Итоговый протокол совещания игнорировал точку зрения российских представителей и был настолько «несоответствующим достоинству России», что они отказались его подписать [27]. Комментируя результаты конференции, новый военный министр России генерал Шувалов с недовольством отмечал, что французское правительство стремилось получить в свое распоряжение не войска, а лишь «людовской материал» [28]. В августе-сентябре 1916г., с прибытием во Францию еще одной российской бригады, этот вопрос стал особенно актуален. Предложение министра свести обе бригады в отдельный корпус поддержал и Николай II. В результате переговоров французская сторона согласилась на формирование из обеих бригад особой пехотной дивизии.

Еще одним камнем преткновения в российско-французских отношениях, связанным с пребыванием во Франции российских войск, стал вопрос о внутренних порядках их армейской жизни. В мае 1916 г. в Париж прибыла делегация Государственной Думы России в составе 15 человек. 28 мая она побывала на фронте, посетила лагерь

Майи, где в это время находилась российская бригада. При встрече делегации с депутатами французского парламента последние затронули вопрос о недопустимости телесных наказаний в российских частях во Франции, жертвами которых буквально накануне стали еще шесть солдат. В ответ французы услышали лишь ироничное замечание, что «вмешательство в нашу дисциплину может довести бригаду до состояния несколько раз бежавшего с поля сражения 15-го французского корпуса и потому недопустимо» [29]. Обиженные французские депутаты промолчали, но позже еще несколько раз безрезультатно пытались поднять этот вопрос.

Прибытие российской бригады придало смелости французскому правительству обратиться к России с более настойчивой просьбой: «Ввиду положения на здешнем фронте, на котором должны произойти решительные события, крайне желательно прислать сюда еще большее количество русских войск» [30]. Для решения этой задачи на помощь Палеологу отправляется делегация в составе министра юстиции Р.Вивиани и помощника военного министра А.Тома. Официальной целью поездки было ознакомление с вопросом о снабжении российской армии, а также с политическим положением в стране, неофициальной — стремление добиться скорейшей отправки на французский фронт 400 тыс. российских солдат [31].

Делегация прибыла в Петроград 5 мая 1916г. и на следующий день была принята в Царском Селе. Однако беседа с Николаем II не дала конкретных результатов. Царь предпочел ограничиться общими обещаниями, которые должны были обрести конкретное содержание после переговоров в Ставке. Несмотря на все красноречие, французским делегатам не удалось доказать российскому военному руководству необходимость отправки во Францию 400 тыс. солдат. Алексеев сумел убедить Николая II, что это создаст угрожающее положение для самой России. Было достигнуто соглашение об отправке во второй половине года еще пяти бригад, общей численностью 46360 чел. а также 10 тыс. солдат для пополнения их потерь в ходе боев [32].

Подводя итоги переговоров, Палеолог отмечал, что «результат миссии Вивиани сводится к посылке 50 тыс. человек во Францию или, скорее, к обещанию это сделать. Еще далеко до 400 тыс. человек, на которых мы рассчитываем» [33].

Однако летом 1916 г. резко ухудшилось положение на российско-германском фронте. Поражение Румынии создало угрозу выхода немецких армий во фланг и тыл Юго-Западного фронта. Рос-

сийские войска вынуждены были растянуть свой фронт, что потребовало дополнительных резервов.

Российское командование обратилось к союзникам с просьбой временно прекратить отправку войск во Францию. 3 сентября французское правительство, уже считавшее эти войска своими, согласилось «временно предоставить» их в распоряжение российского командования. Всего для участия в боевых действиях на французском фронте были отправлены две пехотные бригады — 1-я и 3-я, пополнения для них и вспомогательные части для переформирования их в дивизию. Во Франции оказалось более 20 тыс. российских солдат, среди которых было и немало украинцев.

Таким образом, дипломатическая активность союзников, связанная со стремлением заполучить российских солдат для участия в боевых действиях на западном фронте, начавшаяся в 1914 г., завершилась в конце 1915-

1916гг. соглашением направить во Францию две пехотные бригады. Нежелание обострять отношения с союзниками, все возрастающая зависимость России от поставок вооружения и снаряжения вынудили российское правительство пойти на уступки. Однако вместо ожидаемого укрепления российско-французских отношений, отправка российских частей на французский фронт привела к целому ряду серьезных политических и военных проблем, не способствовавших укреплению Антанты. Возникавшие с самого начала проблемы и трудности сделали для обеих сторон очевидным ошибочность подобного решения, у которого оказалось слишком много отрицательных последствий. К сожалению, подобное понимание запоздало. К этому моменту во Франции уже находились десятки тысяч российских солдат. Их дальнейшая судьба стала одной из проблем во взаимоотношениях двух стран в течение последующих шести лет.

Примечания

1. Российский государственный военно-исторический архив (далее — РГВИА), ф.69, оп.3, д.2, л.51.
2. Там же, л.48.
3. Там же, л.151.
4. Международные отношения в эпоху империализма. Серия III. Т.6. Ч.II. — М.-Л.:Соцэргиз,1935. — С.49.
5. Международные отношения в эпоху империализма. Серия III. Т.9. — М.-Л.: Соцэргиз, 1937. — С.117-118.
6. Там же. — С.219.
7. Пуанкаре Р. На службе Франции. Кн.II. — М.: Госиздат, 1930. — С.152.
8. Строков А.А. История военного искусства. — М.: Политиздат, 1967. — С.423.
9. Там же. — С.420.
10. РГВИА, ф.2003, оп.2, д.1016, л.59.
11. Там же, л.103.
12. Международные отношения в эпоху империализма. Серия III. Т.9. — С.575.
13. Строков А.А. Указ. соч. — С.365.
14. Головин Н.Н. Военные усилия России в мировой войне. В 2-х тт. Т.1. — Париж: 1939. — С.88,94.
15. РГВИА, ф.2003, оп.1, д.1151, лл.1-2.
16. Международные отношения в эпоху империализма. Т.9. -С.440.
17. РГВИА, ф.2003, оп.2,д.249, л.3.
18. РГВИА. ф.2000, оп.2, д.1560, л.272.
19. Международные отношения в эпоху империализма. Т.9.— С.623.
20. АВПРИ, ф.Канцелярия МИД. Война. 1916г., д.154, лл.75-76.
21. РГВИА, ф.2000, оп.2, д.1564, л.77.
22. РГВИА, ф.2003, оп.1, д.1151, л.10.
23. РГВИА, ф.2000, оп.2, д.1564, л.13.
24. Там же, л.30.
25. РГВИА, ф.15304, оп.3, д.29, л.15.
26. Там же, лл.17-18.
27. Там же, л.7.
28. РГВИА, ф.2003, оп.2, д.758, л.66.
29. АВПРИ, ф.Канцелярия МИД. Война. 1916г., д.154, л.77.
30. РГВИА, ф.2000, оп.2, д.1564, л.77.
31. Палеолог М. Царская Россия накануне революции. — М.-Пг.: Госиздат, 1923.— С.117.
32. Красный архив, т.3(28). — М.-Л.: Госиздат,1926. — С.48-50.
33. Палеолог М. Указ. соч. — С.123,130.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

К.В.ВДОВИЧЕНКО НАТАЛЯ ТА ДМИТРО ДОРОШЕНКИ В КУЛЬТУРНО-ГРОМАДСЬКОМУ ЖИТТІ КАТЕРИНОСЛАВА

Катеринославський період посідає особливе місце у житті подружжя Дмитра та Наталі Дорошенків. Саме тут завершився процес формування Дмитра Дорошенка як історика, публіциста, організатора науково-дослідної праці й педагога. На Катеринославський період припадає і розквіт культурно-освітньої та театральної діяльності Наталі Дорошенко, декламаторки, актриси, щедро обдарованої драматичним і музичним талантом.

Дмитро Дорошенко одружився з Наталею Михайлівною, уродженою Васильченко у 1906р. Щодо її біографії, то вона відома дуже мало [1]. Наталя Михайлівна народилася у 1888р. У 1906р. закінчила Київську музично-драматичну школу М.В.Лисенка. Після закінчення активно займалася культурно-освітніми справами. Брала участь в організації народних театрів у Києві та Катеринославі.

Протягом 1910-1913рр. Дмитро та Наталя Дорошенки мешкають у Катеринославі. У 1913р. Наталя Михайлівна, разом з чоловіком переїхала до Києва. У 1917-1919рр. Н.Дорошенко — член театральної ради Києва, одна з організаторів державного драматичного театру. У 1919р. подружжя емігрує до Праги. Н.Дорошенко майже все життя проводить в еміграції, де виступає як декламаторка, засновниця драматичної студії у Празі й Варшаві. Померла Наталя Михайлівна у 1980р. [2]

З Катеринославом пов'язаний один з перших етапів громадської, викладацької та творчої діяльності Д.Дорошенка. Саме тут він розпочав систематичну наукову працю, архівно-дослідницьку та педагогічну діяльність, виявив себе вмілим організатором науки. У Катеринославі він займався також публіцистичною діяльністю, втім його наукові інтереси були на першому плані. Різноманітна науково-організаторська, педагогічна, культурно-громадська діяльність вченого була повністю спрямована на потреби національного руху.

Все почалось влітку 1909р., коли директор Катеринославської Комерційної школи ім.Миколи II А.С.Синявський запропонував Дмитру Дорошенку (при посередництві Є.Чикаленка) посаду викладача історії. Протягом певного часу вони листувалися, уточнювали деталі, а восени того ж 1909р. Д.Дорошенко переїздить до Катеринослава і починає викладати в Комерційному училищі.

Із затвердженням Дмитра Івановича на посаді викладача Комерційної школи по Міністерству торгівлі і промисловості виникли деякі труднощі, пов'язані з його громадсько-політичною діяльністю. Цю проблему взявся вирішити А.Синявський. Він зв'язався з Чернігівською адміністрацією (де був маєток Дорошенків), що й видала гарну атестацію Д.І.Дорошенкові. Це було зроблено «з наказу губернатора Маклакова, з яким при-

*Ксенія Вдовиченко —
Ліцей інформаційних
технологій при
Дніпропетровському
державному
університеті*

ятелював дядько Дмитра Івановича — Петро Якович Дорошенко»[3].

Повідомлення про затвердження Д.Дорошенка на посаді з березня 1910р. надійшло лише у лютому 1911р. Наталя Михайлівна переїхала до Катеринославу дещо пізніше у 1910р. через драматичну роботу у Києві. Так починається важливий чотирирічний «Катеринославський період» (1909 -1913 рр.) у житті та творчості подружжя Дорошенків.

Спочатку Катеринослав не сподобався Д.Дорошенку. Проте, «вільна атмосфера» у навчальних закладах приємно вразила його: наука була поставлена добре, українство розвивалось вільно. У приміщенні Комерційної школи висіли портрети відомих українських діячів, у бібліотеці було багато українських книжок, в кімнаті для вчителів завжди лежали свіжі українські газети — «Рада», «Діло», «Українська хата», «Наша школа» [4].

Сприятливими були і умови праці, і приміщення школи, що являла собою справжній «палац», заробітня — платня висока. Разом з тим розчарувала Д.Дорошенка відсутність дисципліни в училищі, низький культурний рівень учнів, байдужість вчителів до української справи.

У численних статтях і замітках, що писав Д.Дорошенко в київські часописи, у приватному листуванні й спілкуванні з київськими друзями (бо родина Дорошенків при першій нагоді проводила свята та канікули Дмитра Івановича у Києві, а Наталя Михайлівна сама часто відвідувала Київ), містяться цікаві спостереження щодо культурного, громадського, суспільно-політичного життя Катеринослава.

Крім викладання у Комерційному училищі (12 годин на тиждень) та обов'язків вихователя класу Д.Дорошенко викладав місцеву історію (краєзнавство) у жіночому єпархіальному училищі (2 години на тиждень). Цей курс захопив історика, багато сил і часу він приділяв його підготовці, про що свідчить його листування з батьком і друзями. Окрім того Дмитро Іванович залюбки займався з учнями позокласною роботою, керував гуртком «родиноведення» («українознавства»), що мав свою невеличку бібліотеку, прагнути тим самим прищепити учням любов до рідного краю.

Надзвичайно цікаву дводобову подорож на острів Хортиця здійснив Д.Дорошенко зі своїми учнями у 1909р. за порадою А.Синявського. Вдруге побував Д.Дорошенко у Олександрівську (нині Запоріжжя) три роки по тому. Під час цієї подорожі Д.Дорошенко зустрівся з відомим українським етнографом — Яковом Новицьким, чий записи народних пісень друкував у Катеринославі. Тоді ж він відвідав на міському цвинтарі могилу

останнього кошового атамана О.Гладкого[5].

Під час перебування у Катеринославі Дмитро Іванович і його дружина належали до політичної організації ТУП (Товариство українських поступовців), до якої також входили А.Синявський, І.Труба, Ю.Павловський, В.Біднов, Є.Вировий та інші.

Родина Дорошенків приймала активну участь у громадському житті міста, докладала багато зусиль, щодо пропагування української історії та культури, відродження національної свідомості[6]. У Катеринославі Д.Дорошенко широко розгорнув активну громадську роботу: став заступником голови місцевої «Просвіти». Разом з дружиною він сприяв зміцненню філій «Просвіти» по селах і містечках. Наталя Михайлівна активно займається організацією театральних вистав, та бібліотек, в чому їй допомагав Дмитро Іванович. Разом вони розгорнули роботу по збиранню коштів на пам'ятники культурним діячам.

Д.Дорошенко був організатором і першим редактором просвітянського двотижневика «Дніпрові хвилі». В ньому брали участь майже виключно катеринославці: Д.Яворницький, В.Біднов, М.Новицький, К.Корж, та інші, але прислали свої твори Я.Новицький, І.Нечуй — Левицький та інші. Сам Д.Дорошенко друкував в «Дніпрових хвилях» статті та спогади про П.Куліша, Д.Яворницького, М.Лисенка, Т.Шевченка тощо.

Співпрацював Д.Дорошенко також з місцевими російськими часописами — «Южная Зоря», «Приднепровській край», а також з московським щомісячником «Украинская жизнь».

У Катеринославі розкривається талант Дмитра Дорошенка як лектора. Поза школи його запрошують для викладання у місцевому науковому товаристві, на свята, у різні аудиторії — селян, робітників майстерень, місцевої інтелігенції. Тематика його виступів вражала розмаїттям. Це були теми з української історії, історіографії, археології, історії літератури, історії місцевого краю тощо. Відомі його курси лекцій з історії літератури XIX століття, історії Запорозжя, «К истории крепостного права в России», «О службе в Московском государстве», «Из истории колонизации Новороссийского края». Д.Дорошенко систематично виступає з науковими доповідями на засіданнях Катеринославської Вченої архівної комісії з питань історії запорозького козацтва, місцевих архівів, історії українських наукових установ, творчості М.Костомарова, Б.Грінченка. 14 листопада 1909р. Дмитро Івановича обирають секретарем Катеринославської архівної комісії. Водночас він стає і редактором

друкованого органу комісії — «Летописи», де активно друкує свої наукові праці.

Завдяки роботі у архівній комісії Д.Дорошенко ближче знайомиться з Д.І.Яворницьким [7]. Близько зійшовся Д.Дорошенко також з І.Трубою, сестрою Лесі Українки — Ольгою Косач та її чоловіком Кривенюком, родинами Біднових, Синявських тощо.

5 грудня 1910р. відбулося урочисте відкриття будинку «Просвіти» у селі Мануйлівці. У числі почесних гостей від Катеринославської «Просвіти» був Д.Дорошенко з дружиною. Наталя Михайлівна Дорошенко декламувала «Б'ють пороги» Т.Шевченка, «До молоді» М.Старицького. Своїм художнім читанням Наталя Дорошенко справила велике враження на присутніх і викликала бурю оплесків [8].

На різдвяних святах у Мануйлівській «Просвіті» були поставлені п'єси: «Зимовий вечір» М.Старицького, «Безталанна» І.Карпенка-Карого, «Наймичка», в останній головну роль зіграла артистка Наталя Дорошенко.

27 лютого 1911р. в день смерті Т.Г.Шевченка відбулося урочисте засідання Катеринославської архівної комісії у Будинку Комерційної школи ім.Миколи II. Дмитро Іванович зробив доповідь на тему «Шевченко серед великих поетів словянщини» [9]. 25 вересня 1911 року відбулося чергове засідання архівної комісії, на якому, між іншим, було читано доклад Д.Дорошенка — про Берестецьку битву і могили загиблих козаків.

Наталя і Дмитро Дорошенки багато подорожують по Україні. Так, вони двічі відпочивали у Криму, влітку 1911р. Д.Дорошенко здійснив подорож по Волині.

Під час свого перебування у Катеринославі Наталя Михайлівна познайомилася з художником Вячеславом Васильовичем Корнеєвим (1871-1951рр.). У 1912р. він запропонував Наталі Михайлівні позувати для портрета. Остаточний варіант картини був написаний В.Корнеєвим у 1914р. Картина виконана на полотні 155x70 см. олією. На початку 1950-х рр. портрет був подарований автором Дніпропетровському Художньому музею, де зберігається й досі [10]. На портреті Наталя Михайлівна зображена у своєму улюбленому національному костюмі. Вбрання складається із:

- сорочки і підтички, шитих золотом;
- хвартуха, шитого золотом, сріблом і шовком;
- спенсору (корсеточки) і спідниці із штофного шовку;
- парчевої стрічки, вишитої сріблом;
- блакитних чобіт [11].

Під час тяжкої хвороби Наталя Михайлівна у листі до Д.І.Яворницького, директора музею О.М.Поля, звертається з проханням купити її вбрання для музею. Вона запросила дуже невелику ціну — 400 карбованців (костюм коштував значно дорожче, цілком ручної роботи, він був справжнім витвором українського декоративно-ужиткового мистецтва).

Звичайно, Д.І.Яворницький не відмовив своїй давній приятельці. Завдяки чому це багате вбрання зберігається і зараз у Дніпропетровському історичному музеї ім.Д.І.Яворницького.

Катеринославський період життя і творчості Д.Дорошенка виявився дуже плідним в науковому сенсі: він продовжує свої історичні та краєзнавчі студії. Як і раніше, виходять його численні рецензії та замітки про різні етнографічні регіони України та їх історію.

Великий вплив на Дмитра Івановича у цей час справили Б.Д.Грінченко (1863 — 1910рр.). Листувалися вони з 1902 року, а за часів перебування Д.Дорошенка у Києві стали близькими друзями. Вони листувалися навіть під час тяжкої хвороби Бориса Дмитровича, коли він з дружиною перебував за кордоном. Д.Дорошенко надсилав їм з Катеринослава всі місцеві видання, докладно розповідав про катеринославські події, і чекав його ґрунтовних відповідей щодо українських подій. Після смерті Б.Грінченка саме Д.Дорошенко був свідком у справі про затвердження його заповіту. Грінченкові присвячені декілька робіт Д.Дорошенка — рецензії, некрологи, замітки Листування Дорошенків з удовою Б.Грінченка Марією Миколаївною продовжувалося і в тяжкі роки I Світової війни і на еміграції.

Життя в Катеринославі чимдалі ставало тяжчим для Дорошенків, багато часу забирала шкільна праця. Дмитро Іванович все більше цікавився українською справою та науково-дослідницькою діяльністю. Наталя Михайлівна дуже нудьгувала за сценою.

У 1913 році родина переїхала до Києва. Проте зв'язків з Катеринославом Д.Дорошенко не поривав — листувався з приятелями, цікавився місцевим життям, продовжував писати до катеринославських видань.

У 1914 році друзі хотіли запросити Д.Дорошенка до Катеринославу на посаду хранителя музею ім.О.Поля. Д.Яворницький писав з цього приводу Наталі Михайлівні, що після виїзду Дмитра Івановича до Києва припинився вихід «Дніпрових хвиль», тому, що не знайшлося такої людини, яка б працювала за справжнього редактора.

Вже після від'їзду Дорошенків, Дмитра Івановича було обрано почесним членом Катеринос-

лавської «Просвіти». В останнє Катеринослав читав українською мовою публічну лекцію на по- Дмитро Іванович відвідав восени 1916 року, коли минках по І.Франку [12].

Література:

1. Див: Наталя Дорошенко // Енциклопедія українознавства. Львів. — 1993. Т.2. С.584; Ковальський М.П. Невідоме джерело про історика Дмитра Дорошенка. // Бористен. 1993. 3 10 9280. С. 8-9.
2. [Н.М.Дорошенко] Словник Биковця // НБУВ НАНУ — ВР. — X. 4863-4868. — Арк. 384.
3. Дорошенко Н. Спогади // Антін Синявський. Вибрані праці. — Київ: Наукова Думка, 1993. — С.356-367.
4. Дорошенко Д. Мої спомини про давнє-минуле. — Вінніпег, 1949. — С.167.
5. Андреев В.М. Запорозьке козацтво у творчості Д.І.Дорошенка // Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури. Матеріали міжнародної науково — практичної конференції. Секція I — II. — Запоріжжя, 1997. — С.91-97.
6. Абросимова С.В. Дмитро Яворницький. — Запоріжжя: РА, Тандем— У, 1997. — С.59.
7. Листи Д.І.Дорошенка до Д.І.Яворницького. — ДІМ.ВР.-Ф.Ю.Спр. 17698-17710.
8. Котов К.[замітка] // Дніпрові хвилі. — Катеринослав. — 1910р. №3-4. — С.62-63.
9. Котов К.[замітка] // Дніпрові хвилі. — Катеринослав. — 1911р. -№7-8. — С104.
10. Невідомі та маловідомі портрети XVII — поч. XXст. Каталог. — Дніпропетровськ. 1993 — С.16.
11. Н.М.Дорошенко — Д.І.Яворницькому 24 березня 1916р. // ДІМ.ВР. — Ф.10. — Арх. 17701.
12. Ульяновська С., Ульяновський В. Автори «Української культури» (Дмитро Дорошенко) // Українська культура. Лекції за редакцією Дмитра Антоновича. — Київ: Либідь, 1993. — С.505.

**С.Ш. АЙТОВ
ЖУРНАЛ «ОСНОВА» (1861-1862) І
КУЛЬТУРНО-НАЦІОНАЛЬНЕ
ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНИ У
КОНТЕКСТІ
СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ
НАЦІОНАЛЬНИХ РЕНЕСАНСІВ
СЕРЕДИНИ ХІХ СТ.**

Діяльність часопису «Основа», який видавався у Петербурзі у 1861-1862 р.р., з'явилась одним із визначних проявів українського культурного-національного відродження наприкінці 1885 на початку 1860-х р.р. Твори Т.Г.Шевченка, Марка Вовчка, С.Руданського, М.І.Костомарова, П.О.Куліша, В.Б.Антоновича, М.О.Максимовича та багатьох інших визначних діячів української культури, надруковані в журналі, склали засади потужного розвитку вітчизняної гуманітарної думки і мистецтва у другій половині ХІХ ст. Літературні і літературознавчі твори, етнографічні, історичні праці, опубліковані в «Основі», отримали визнання ряду сучасних журналів відомих фахівців у цих галузях знання, зокрема, О.М.Піпіна.[1] Акумулявавши міцний потенціал української культури «Основа» сприяла багаторазовому зростанню її досягнень і нових можливостей розвитку.

Український часопис видавався під час національного відродження народів Східної та Центральної Європи — поляків, угорців, чехів, словаків, болгар, сербів, хорватів, словенців, та ін. Етнічна і культурна близькість українців до своїх найближчих західних і південних сусідів об'єктивно сприяє постановці питання про співвідношення характеру ренесансів і їх суттєвих рис у цих народів. Актуальність проблеми зіставлення останніх — українського культурно-національного відродження, яке знайшло масштабне втілення у наукових і культурних досягненнях часопису «Основа» і найважливіших ознак відродження, властивих культурам східно і південноєвропейських відроджень полягає у можливості більш рельєфно з'ясувати сутність і значення «нових рубежів», які були досягнені в українському мистецтві і гуманітарній науці діяльністю «Основи».

Згідно з концепціями російських слов'янознавців І.І.Свіріди, В.І.Злиднева, угорського дослідника Е.Нідерхаузера, які, фактично, можуть розглядатися, як «інтегральна схема» східноєвропейських національних відроджень ХІХ ст, цим процесам властивий ряд суттєвих ознак, з якими є доцільним порівняти аналогічні відповідні елементи діяльності часопису «Основа» — як представника українського культурно-національного відродження кінця 1850 — початку 1860-х р.р. На думку І.І.Свіріди, культурам східноєвропейських національних відроджень притаманна системотворча роль національно-консолідаційної функції.[2] Для «Основи», як це було відмічено уже у програмі часопису («Основа»1861. №1.) більш актуальною здавалась інша, на перший погляд мета: «(...) всестороннее беспристрастное исследование Южно-Русского края, уразумение его потребностей, критичес-

*Айтов Спартак
Шалвович — аспірант
кафедри історіографії
та джерелознавства
Дніпропетровського
державного
університету*

кий взгляд на себя в прошедшем и настоящем, общественная польза».[3] Однак саме існування часопису, який частково видавався українською мовою, і був повністю присвячений українським проблемам, фактично сприяло поживленню діалогу українофілів у значно більшому масштабі, ніж раніше — завдяки «Основи», в яку проблем із усіх українських земель у складі Російської імперії. Крім того, вирішення, на високому рівні, питання самопізнання українського народу створювало благоприємний інтелектуальний клімат для сприйняття українцями себе як окремої етнокультурної цілісності. Отже, «Основа» ефективно сприяла національній консолідації українського суспільства.

Другу суттєву рису східноєвропейських відроджень, за І.І. Свірідою, утворює «редукційна структура культур, в яких є відсутнім, або дуже ослабленим шар вітчизняної світської, високої культури, яка заміщена інонаціональною офіційною культурою».[4] Автори «Основи» зокрема такі провідні, як М.І. Костомаров[5] і П.О.Куліш[6] присвятили чимало строк засудженню розколу між народною та «елітарною» українськими культурами.

Саме у діяльності даного часопису ці розбіжності були висвітлені, і проаналізовані. Більш того, «основ'яне» всілко сприяли знищенню прогалу між двома культурами, через посередництво допомоги народній освіті, організації народних шкіл (окремими співробітниками журналу) і їх пропаганди. На погляд М.І.Костомарова, який розподіляла значна більшість «основ'ян»: «народные предрассудки уничтожаются сами собой от просвещения. Познакомится народ с физикой, историей, перестанет сам собою верить и в созданных им на свой лад чертей и в ведьм...».[7] Отже через посередництво повільної, «еволюційної» просвіти народних мас і «українізації» еліти, «основ'яне» сподівалися створити єдину українську культуру, яка б склала конкуренцію в Україні російській і польській «високим» культурам.

Третій елемент східноєвропейських національних відроджень, за І.І.Свірідою,— «центральна роль мов (національних) в ієрархії культури».[8] Слід відзначити, що даний пункт концепції Свіриди майже збігається з відповідним положенням теорії В.І.Злиднева. З його точки зору однією із особливостей культури східноєвропейських відроджень являється «утворення норм національних літературних мов».[9] Роль мови в національному житті «основ'яне» визнавали дуже важливою. Так, А.Пестржицький вказував: «язык народа со всем разнообразием и богатством его содержания есть его создание и существенная принадлежность с той минуты, как только народ вступил на поприще истории, жизни».[10] Однак особливістю «Основи»,

порівняно з «інтегральною схемою» ознак східноєвропейських відроджень являється більш велика, ніж у мовознавстві, заінтересованість у розвитку української літератури, частково як колиски мови, частково як відображення «ментально-емоційної» суті українського народу, що було об'явлено пріоритетом уже в першому числі журналу.[11] З точки зору М.І.Костомарова: «Литература есть душа народной жизни, есть самосознание народности. Без литературы последняя— только страдательное явление».[12] Найбільшим досягненням «основ'яне» вважали народність української літератури, яка мала наслідком об'єктивне відображення життя «простого народу» у його національному бутті. П.О.Куліш вважав «простонародность украинской литературы» залогом її розвитку у майбутньому— «на широком основании».[13] Проте, і вивченню української мови в часописі було відведено помітне місце. Так, в кінці кожного номера публікувався, виходячи із змісту надрукованих творів, докладний українсько-російський словник.

Наступною складовою «інтегральної схеми» є положення І.І. Свіриди про «підвищення ролі етнічного начала, народного мистецтва, релігійного фактора»[14] у культурах східноєвропейських національних відроджень. З цим поглядом збігається відповідна ідея В.І. Злиднева, згідно з якою, однією із характерних рис останніх була підвищена увага до народного мистецтва, як проява національної художньої свідомості.[15] Ідеал своєрідності, оригінальності українського народу[16], його історичного шляху і культури, був одним із головних у світогляді «основ'ян». Доведення оригінальності вітчизняного історичного процесу об'єктивно створювало умови для поширення у освіченому шарі українців, і не тільки українофілів, уявлень про незалежний від Росії й Польщі шлях розвитку українців. Виконанню цієї «надзадачі» сприяла стаття М.І.Костомарова про федеративні начала Стародавньої Русі, у якій дослідник висунув та обґрунтував теорію її поліцентричного розвитку. До складу цієї держави українці входили за думкою дослідника, як окрема етнокультура спільність,[17] на федеративних началах. У роботі «Две русские народности» («Основа», 1861. №3), яка концептуально продовжувала попередню, Костомаров відзначив, що «(...) «Основа» поднимает знамя русской народности, но отличной от той русской, какой многими исключительно присвоено это название».[18] Ця праця присвячена дослідженню внутрішніх,[19] «етнопсихологічних» розбіжностей українців і росіян. Концепція ученого про оригінальний історичний шлях українського народу, своєрідність його світогляду і світосприйняття повинні були мати наслідком створення у «масовій свідомості» ук-

раїнців образу, ідеї власної, етнокультурної ідентичності. Разом з тим, М.І.Костомаров і багато інших «основ'ян» вважали Україну органічною частиною східнослов'янського, «руського мира».[20] За висловом П.Житецького: «Мы («основ'яне») говорим о малорусском народе как половине одного русского племени и не исключаем его из русской истории, хотя и не сливаем (...) его прошедшую жизнь с жизнью великорусского народа (...)».[21] Значно більше, від росіян, автори часопису прагнули дистанціюватися від претензій польських націоналістичних кіл на історичну спорідненість з Україною, що мало на уметі доведення ніби-то існування в історії органічного поєднання цих народів у складі Речі Посполитої, і створення на базі цих уявлень ідеалу нового ніби-то демократичного союзу. Повертаючись на ґрунт історичних фактів, М.І. Костомаров вказував, що «польській елемент» в Україні займав положення «(...) господствующего, первенствующего между отдельными народностями (...)».[22] Найбільш бажаним у відношеннях між українським і польським народами П.О.Куліш, за суттю, вважав «мирне співіснування», оскільки, за його думкою, «(...)ни наш политический возраст ни наши (українців) понятия о том, что такое вы (поляки) и мы не сходятся».[23] Отже, етнічна самоідентифікація українців як народу, окремого і від східних і від західних сусідів, була обґрунтована «основ'янами» з історичної та етнопсихологічної сторони. Прагнення до визначення етнічної «суті» українців логічно обумовлювали наукові інтереси авторів «Основи» до вивчення народного мистецтва і студій з вітчизняної етнографії. Першій проблематиці присвячений, зокрема, ряд статей «основ'ян» про українські народні пісні та музику.[24] Їх етнографічні дослідження висвітлювали побут, звички, духовні традиції як окремих етнічних груп у складі українського народу, наприклад, подолян,[25] так і звичаї і ритуали, притаманні більшості українців.[26] Вивченню народної релігійності в «Основи» було відведено не дуже значне місце. І досліджувався цей феномен, головним чином, у компаративістському аспекті, перед усім з релігійністю росіян. На думку М.І. Костомарова, українці більш толерантні до інших конфесій,[27] більш схильні до сприйняття духу, але не букви християнського вчення, ніж їх східні сусіди.[28] З цієї ж точки зору розглядали дану проблему і інші автори часопису,[29] які звернули також увагу і на зіставлення емоційних і світоглядних розбіжностей православ'я й католицизму.[30] Отже, принцип «підвищеної ролі етнічного начала» реалізувався у формі наукового обґрунтування оригінальності історичного розвитку українського народу, дослідження народного мистецтва, етнографічних особливостей,

релігійності українців.

П'ятою складовою означеної «інтегральної схеми» виступає положення І.І.Свіриди про «синкретизм культурної діяльності і пізню спеціалізацію окремих сфер культури»[31] східноєвропейських народів під час національного відродження. У діяльності «Основи» ця ренесансна ознака знайшла прояв у поєднанні в наукових працях аналітичного, «сциентистського» апарату з суто ліричними описами, розповідями авторів про власні емоційні переживання. Серед авторів, яким була властива подібна когитивна особливість, слід назвати, зокрема, М.Номиса,[32] А.Свидницького,[33] П.Ревякіна.[34]

Наступним елементом концепції І.І.Свіриди вважає «жанрово-стилевою синкретизм мистецтва, спираючогося на культурну основу».[35] Ця риса знайшла відображення в організації у часописі окремого розділу під назвою «З народних уст». Особливість матеріалів, які друкувалися у даному розділі полягала у поєднанні сюжетів з народного життя і фантазії та їх літературної переробки «основ'янами». Отже, цей вид творів являється синтезом елементів усної традиції народних оповідань і літературної елітарної традиції. Як відзначив відомий український філолог М.Є.Сиваченко, друковані матеріали цього розділу можна розподілити на три підвиди. До першого з них слід віднести оповідання, сюжет яких базувався на «(...) дійсних фактах життя, на розповідях реальних, характерних людей.»[36] (нарис С.Войтока «Розмова в клуні»).[37] До другого підвиду за думкою М.Є.Сиваченка належать обробки, або стилізація народних джерел — нарис О.Стороженка «Жонатий чорт» («Основа» 1862 №11-12).[38] Третій підвид складають записи фольклорних творів, у яких авторські обробки є мінімальними, або відсутні зовсім — нарис М.Александровича «Проскурка» («Основа» 1862 №6).[39]

Сьомим елементом «інтегральної схеми» являється ідея І.І.Свіриди, згідно з якою культурам східноєвропейських національних відроджень властиве «пізнє відокремлення художньо-естетичної свідомості».[40] Є всі підстави вважати, що дана позиція не являється адекватною ні творчим надбанням «Основи» зокрема, ні рівню розвитку української культури й літератури наприкінці 1850-х — напочатку 1860-х р.р. взагалі. Тільки в «Основи» друкувалися поезії Т.Г.Шевченка, С.Руданського, Л.Глібова, прозові твори Марка Вовчка, П.О.Куліша, Д.Мордовцева. Саме видання «Основи» стало потужним чинником розвитку української культури, і передбачало існування в Україні значної кількості носіїв «високої художньо-естетичної свідомості».

Концепцію І.І.Свіриди доповнив російський сло-

в'янознавець В.І.Злиднєв. Одним із суттєвих ознак східноєвропейських відроджень учений називає розвиток освіти.[41] Справу народної освіти «основ'яне» вважали однією із головних завдань свого видання: «Руководящею идеей «Основы» будет просвещение в народном духе».[42] Ідеал практичної діяльності на освіт'янський ниві «основ'яне» бачили у діях М.І.Пірогова, піклувальника Київського учбового округу.[43] Ряд статей авторів часопису був присвячений висвітленню діяльності «середніх» ланок тогочасної освіти.[44] Але у найбільшій частині матеріалів «Основи», у яких висвітлювалися проблеми освіти, йшлося про створення і роботу народних шкіл. Особливу активність у сприянні становленню народної освіти виявив зокрема, П.П.Чубинський.[45]

Другим доповненням В.І.Злиднєва є положення про підвищену увагу культур східноєвропейських відроджень до історичного минулого їх народів.[46] Хоча ця позиція і знаходить деякі паралелі у частині концепції І.І.Свіриди, присвяченій темі «підвищеної ролі етнічного начала», але за критерієм більш чіткого акцентування саме історичної складової ренесансу, її можна виділити як окрему. Слід відзначити, що в «Основах» приділяли значну увагу дослідженням українського минулого на всьому його протязі. Так, проблеми історії Київської Русі вивчалися у роботах М.І.Костомарова «Черты южнорусской народной истории» («Основа», 1861, №3., 1862, №6, №10) і М.О.Сухомлінова «О преданиях древней русской летописи» («Основа», 1861, №6).

Добі козачини були присвячені студії, М.О.Максимовича «Письма Костомарову о Богдане Хмельницком» («Основа», 1861, №2, №5), П.О.Куліша «Хмельничина», М.І.Костомарова «Гетманство Выговского» («Основа» 1861, №4, №7). Події і реалії XVIII ст. розглядалися у статтях О.М.Лазаревського «Говорил ли Полуботок речь, приводимую Конисским» («Основа». 1861, №8), «Статистические сведения об украинских народных школах и госпиталях в XVIII веке.» («Основа», 1862, №5).

Фактично продовжуючи, в свою чергу, концептуальні схеми В.І.Злиднєва, угорський дослідник Е.Нідерхаузер запропонував вважати ознаками історіографій східноєвропейських національних відроджень переважний інтерес історичної науки до проблем виникнення даного народу і прагнення довести його автохтонність; фіксацію істориками уваги на тому періоді історії свого народу, коли він займав найбільшу територію[47]. Гіпотези Е. Нідерхаузера не підтверджуються спрямованістю наукових розробок українських дослідників у кінці 1850-х — напочатку 1860-х р.р., і зокрема творчістю авторів «Основи». Доведення автохтонності ук-

раїнців не було для «основ'ян» актуальною проблемою, бо навіть їх ідейні опоненти з таборів націоналістичних кіл Польщі і Росії не заперечували «споконвічності» буття українського народу на його землях. Більш важливим для авторів журналу, було доведення оригінальності історичного шляху українців. Той самий критерій визначив спрямованість дослідників «Основи» на вивчення всієї української історії, а не тільки тієї історичної доби, коли територія, зайнята українцями, була найбільшою.

Слід відмітити, що із одинадцяти позицій «інтегральної схеми» розвитку культур народів Східної Європи під час процесу їх національних відроджень у середині XIX ст, відповідні елементи українського культурно-національного відродження того часу, яке, у даному аналізі, уособлювала діяльність часопису «Основа» не збігаються з першими у чотирьох випадках. Їх в свою чергу, можна розподілити на два типи. До першого типу віднесемо елементи підвищеної ролі мови та пізнє відродження художньо-естетичної свідомості.

Причиною невідповідності їх загальній східноєвропейській схемі є культурна особливість народів східно-слов'янського регіону, яка полягає у «літературоцентричності», важливого значенні літератури. Характерним прикладом є культура Росії XIX ст, але і в українській культурі, XIX ст, яка дала світові М.В. Гоголя і Т.Г.Шевченка цей феномен проявився досить потужно.

Другий тип складають «історіографічні» елементи: переважний інтерес історичної науки до доказів автохтонності певного народу і до вивчення його історії у той час, коли він займав найбільшу територію.

Ця особливість українського культурно-національного ренесансу середини XIX ст була обумовлена самим історичним розвитком українського народу та його станом у вказану добу. У цей час гострота етнічного протистояння з Польщею вже значною мврюю відійшла у минуле, а з Росією етнічні стосунки були досить рівними і спокійними. Отже метою українофілів було доведення не стільки автохтонності і колишньої могутності, скільки дослідження історичних засад етнокультурної ідентичності українців.

Але більшість елементів «інтегральної схеми»: консолідаційна функція культури, редуційний характер національної культури дослідження народного мистецтва і релігійності, значна роль етнічного начала, синкретизм культурної діяльності, жанрово-стилевий синкретизм мистецтва, зацікавленість у розвитку освіти, підвищений інтерес до національного мистецтва повністю або частково знаходять паралелі в українському культурно-національному

відродженні середини XIX ст і в його дуже важливій складовій частині — діяльності часопису «Основа», яку можна вважати повномочним представником останнього. Ця обставина, в свою чергу, дає підста-

ви розглядати українське культурно-національне відродження згаданого часу як частину загального процесу східно-європейських національних ренесансів у середині XIX ст.

Література

1. Пыпин А.Н. История русской этнографии. Том III. М., 1891. С.217,222.
2. Свирида И.И. Типы и направления культурных процессов в Центральной и Юго-Восточной Европе // Культура народов Центральной и Юго-Восточной Европы XVIII-XIXвв. М., 1990. С.19.
3. [Программа журнала] // Основа. 1861. №3.
4. Свирида И.И. То же. С.19.
5. Костомаров Н.И. Ответ на статью Всеволода Крестовского «Ходатайство Костомарова за Сквороду и Срезневского» // Основа. 1861. №8. отд. 2. С.7.
6. Кулиш П.А. Обзор украинской словесности. Котляревский // Основа. 1861. №1. С.240-241.
7. Костомаров Н.И. То же. С.7.
8. Свирида И.И. Там же.
9. Злыднев В.И. Типология культур народов Центральной и Юго-Восточной Европы в эпоху формирования наций и проблемы периодизации//Культура народов Центральной и Юго-Восточной Европы XVIII-XIX вв. М.,1990.С.42.
10. Пестрицкий А. Заметки о народном языке // Основа. 1861. №4. отд.3. С.27.
11. [Программа журнала] // Основа. 1861. №1. С.2.
12. Костомаров Н.И. Две русские народности // Основа. 1861. №3. С.36.
13. Кулиш П.А. Простонародность в украинской словесности // Основа. 1862. №1. отд.2. С.10.
14. Свирида И.И. Там же.
15. Злыднев В.И. Там же.
16. Белозерский В.М. [Предисловие] // Основа. 1862. №1. С.3.
17. Костомаров Н.И. Мысли о федеративном начале Древней Руси // Исторические монографии и исследования.СПб., 1863. Т.1. С.24.
18. Костомаров Н.И. Две русские народности // Там же. отд. 3. С.33.
19. Там же. С. 33-34.
20. Костомаров Н.И. Две русские народности. К., 1991. С.89.
21. Житецкий П. Русский патриотизм // Основа. 1862. №3. отд. 3. С.7.
22. Костомаров Н.И. Ответ на выходки газеты (Краковский) «Czas» и журнала «Revue Contemporaine» // Основа. 1861. №2. С.129.
23. Кулиш П.А. Полякам об украинцах // Основа. 1862. №2. отд.2. С.71.
24. Див. наприклад: Серов А.Н. Музыка южнорусских песен // Основа. 1861. №3. Жемчужников Л. Несколько замечаний по поводу народных песен // Основа. 1862. №2.
25. Свидницкий А.П. «Великдень у подолян» // Основа. 1861. №10 - №11-12.
26. Номис М. Різдвяні святки // Основа. 1861. №1. №5-6.
27. Костомаров Н.И. Две русские народности // Основа.1861. №3. отд.3. С.61.
28. Там же. С.58.
29. Г.Т. Несколько слов о народности в религиозной жизни // Основа. 1861. №4. отд.2. С.134.
30. Там же. С.133-134.
31. Свирида И.И. Там же.
32. Свидницкий А.П. Великдень у подолян // Основа. 1861. №10. отд.2. С.46,с.55.
33. Номис М. Різдвяні святки // Основа. 1861. №1. С.267-270.
34. Ревякин П. Тарпаны // Основа. 1862. №1. отд.4. С.13.
35. Свирида И.И. Там же.
36. Сиваченко М.Є Новознайдені оповідання А.П.Свидницького // Сиваченко М.Є. Літературознавчі та фольклористичні розвідки. К., 1974. С.172.
37. Там же.
38. Там же. С.173.
39. Там же. С.173-174.
40. Свирида И.И. Там же.
41. Злыднев В.И. Там же.
42. Современная Южнорусская летопись // Основа. 1862. №1 отд.5. С.82.
43. Прощание Н.И.Пирогова с учебным сословием и городом Киевом // Основа.1861. №6.отд.3. С.112.
44. Див.наприклад: Училища образованные на юге в последнее время // Основа. 1861. №6.
45. Див.наприклад: Чубинский П.История Бориспольской школы // Основа. 1862. №7.
46. Злыднев В.И. Там же.
47. Нидерхаузер Э. И. Роль национальной культуры в становлении нации//Формирование наций в Центральной и Юго-Восточной Европе. М., 1981. С.247-248.

А.І.ГОЛУБ, О.І.КОЖУХАР
ПІОНЕРИ ПОЛІТИЧНОГО ПОСТУПУ
До 100-річчя утворення Революційної
Української партії

Один з численних феноменів нашого сучасного життя полягає в тому, що паралельно з посиленням аполітичності пересічних громадян, їх індивідуальності до партійного життя в Україні зростає кількість політичних партій різноманітного спрямування. Попри всі існуючі зараз в Україні проблеми, процес її становлення як демократичної правової держави є поступальним і незворотним, а отже, неминуче призведе до створення цивілізованої багатопартійності. Саме багатопартійність, підкріплена відповідним законодавством, виступатиме водночас і чинником, і гарантом стабільної політичної системи, соціально-орієнтованих ринкових відносин, захисником дотримання прав людини, важливою умовою створення в нашій державі громадянського суспільства.

Примітною особливістю українського політичного поступу є стрімкий вихід на політичну авансцену модерної національної соціал-демократії, що веде відлік часу з моменту виникнення в умовах лібералізації політичної системи в СРСР кінця 1980-х років перших соціал-демократичних клубів та груп. Як свідчать документи сучасних українських соціал-демократичних партій, соціалізм для них не якась елітарна соціальна модель, яка ледве не протистоїть загальнолюдській цивілізації, а рух, процес реалізації основних соціалістичних цінностей — свободи, соціальної справедливості та солідарності.

Становлення і розвиток національних соціал-демократичних партій на сучасному етапі віддзеркалив надзвичайно багату і цікаву історію української соціал-демократії, започатковану Революційною Українською партією (РУП), що виникла на Наддніпрянщині рівно століття тому й ознаменувала перехід українського руху з культурницько-просвітянських позицій до організаційної роботи в масах [1].

Як відомо, внаслідок трьох поділів Польщі в кінці XVIII століття ріка Збруч стала кордоном між тими українськими землями, які відійшли до Австрійської (згодом — Австро-Угорської) імперії та стали власністю імперії Російської. Майже 80% території України опинилося під самодержавною владою Романових, а на іншій — було встановлено з 1848 р. конституційно-монархічний режим Габсбургів.

Ці обставини зумовили піднесення національно-визвольного руху, який почав організаційно формуватися ще в першій половині XIX ст., а наприкінці його, з виходом на політичну арену широких мас, організованих в політичні структури, крім інших рис, набув форми багатопартійного руху.

Особливого розвитку цей рух набув у Західній Україні. І якщо рубежем політичної боротьби за визволення українців в Габсбурзькій імперії було утворення в 1890 р. Русько-Української радикальної партії, то логічно вважати таким рубежем у підросійській Україні виникнення РУП, яка стала праматір'ю українських національних партій в Росії.

Голуб Анатолій Іванович
— доцент кафедри
російської історії
Дніпропетровського
університету, кандидат
історичних наук.

Кожухар Олександр
Іванович — завідувач
кафедри історії
Криворізького
державного
педагогічного
інституту, кандидат
історичних наук, доцент

Утворення РУП було наслідком політичного безсилля українофілів-громадівців, які були надто нерішучі у постановці і вирішенні політичних питань. Утворення політичних організацій молоді на зразок «Братства тарасівців» 1891 р. чи соціал-демократичного гуртка І.Стешенка та Лесі Українки 1896 р. з радикальними економічними та самостійницькими вимогами, ледве не залишили «старих» громадівців генералами без армій» [2]. Навіть заснування у 1897 р. В.Антоновичем та Д.Кониським Загальної української безпартійної організації не виявилось вартим уваги національно свідомих молодих українців.

Вирішальну роль у створенні політичної організації українців Наддніпрянщини зіграв студентський рух. Студентські академічні громади, які існували майже в усіх навчальних закладах підросійської України стали організаційною базою тоді ще аполітичних українських громад. І хоча певний час вони продовжували віддавати перевагу традиційному культурництву, вже наприкінці 1890-х років у їх діяльності з'явилися нові ідейні мотиви. Ось що, приміром, вимагалось від учасників громад в оповіщенні товариств української академічної молоді 1899 р.: «1. Спинити шкідливе і згубне для нашої нації винародовлення студентської молоді на Україні російській і повернути всіх студентів-українців до служіння інтересам українського народу. 2. Довести до відомості як народні маси, так і інтелігентних верств суспільства, що лихий безвідрадний соціально-економічний і взагалі культурний стан нашого народу залежить від його національно-політичного рабства як безпосереднього наслідку російського абсолютизму» [3].

Влучно охарактеризував тогочасну атмосферу в середовищі українського студентства один з майбутніх лідерів української соціал-демократії І.Мазепа, який студіював науки в Петербурзі. «В той час, — писав він, — українська колонія в Петербурзі поділялася на два головні табори. Один із них складався переважно із старшого громадянства, що перебувало під «українофільськими» впливами й унікало «політики», проповідуючи неполітичне «культурництво». До другого табору належала головню молодь, що не поділяла «українофільських» поглядів своїх батьків, була настроєна революційно і йшла за соціалістичними партіями» [4].

У 1898-1900 рр. на з'їздах українських студентських громад активно обговорювалась можливість утворення політичної партії. «Перед політично активною українською молоддю, — зазначає київський історик Г.Касьянов, — постала дилема: або приєднуватися до російських політичних партій та угруповань (як свого часу це було з українськими народниками), або створювати власну національну партію» [5], яка мала б бути в засадничена ідеями

демократії і соціалізму.

Революційний настрій, який охопив наприкінці XIX — на початку XX ст. широкі кола студентства Наддніпрянської України, викликав кардинальні зміни в її політичному житті, в результаті яких виник шерег національних партій, багато з яких орієнтувалися на соціалістичну доктрину, що тією чи іншою мірою доповнювалась вимогами національного самовизначення українців. Причому, слід звернути увагу на те, що для більшості з них соціалізм бачився як гуманний, демократичний лад, в якому пріоритетними будуть загальнолюдські цінності, тобто такий, який мало схожий на суспільство, що згодом будувалося більшовиками за ленінсько-сталінськими рецептами.

Саме на ґрунті численних студентських гуртків у Харкові 29 січня (11 лютого) 1900 р. й виникла Революційна Українська партія, яку заснували знані представники соціалістичної течії українського громадівського руху, члени харківської студентської громади Д.Антонович, М.Русов, Л.Мацієвич та Б.Камінський. Трохи згодом до них приєдналися Ю.Коллард, О.Коваленко та інші, кого не задовольняли безпартійні форми суспільної діяльності. Ще не маючи ні статуту, ні програми, РУП відразу ж проголосила себе виразником інтересів селянства, в якому вбачала основу української нації.

Пояснюючи, чому саме Харків, а не Київ став спочатку головним осередком діяльності РУП, Д.Антонович писав, що київські кола були занадто зв'язані з патріотизмом і драгоманівськими традиціями: «Тільки на свіжому повітрі у паркові в стороні від культурницько-аполітичних і консервативних українських кол, з одного боку, без традицій кінцевого поєднання під Драгоманівським впливом з руською молодіжжю в політичній роботі могла зародитися й справді появилася перша політична партія наших часів — РУП. Основателі її пережили у Києві процес дев'яностих років, емігрували від нього на безтрадиційне на той час поле у Харкові й заклали там Революційну Українську партію...» [6].

Першим і безперечним лідером новоутвореної партії став Дмитро Антонович. «Людина великих здібностей, — згадував про нього член харківської студентської громади Б.Мартос, — з надзвичайною пам'яттю, вічно рухливий, завжди у доброму настрої, він виявляв величезну енергію» [7]. Відрадно, що саме Антонович, людина цікава, неординарна й енергійна, очолив РУП. Саме він став кумиром багатьох молодих українців, для яких політика стала справою усього життя.

Оскільки РУП була першою політичною партією в краї, до її складу прагнули влитися усі, хто був незадоволений відсутністю партійних форм політичної боротьби, — представники як соціалістичної, так

і національно-радикальної течій. Ось чому утворилась організація, яка була більше схожою на рух, ніж на політичну партію, й була гетерогенною за складом, тобто включала в себе людей різних політичних, національних і соціальних спрямувань. РУП в основному об'єднала студентів Харківського та Київського університетів, народних вчителів, семінаристів, службовців державних і земських установ. Як згадував один з членів РУП М.Галаган, її не можна було вважати справжньою політичною партією, яка спиралася на широку низову організацію й мала чітку програму й тактику. І все ж значення появи РУП на надніпрянських теренах важко переоцінити. «Значення РУП для Великої України, — писав з нагоди 30-річчя партії відомий її діяч В.Дорошенко, — ...можна порівняти зі значенням давньої радикальної партії для Галичини з тою тільки різницею, що все ж Галичина належала до як-ніяк конституційної держави, а Україна до абсолютистичної, де ті самі вчинки, за які в Галичині або не було кари, або, якщо і була, то невеличка, каралося вельми жорстоко, отже й виступи РУП-івців вимагали відповідно більшої відваги й рішучості, бо вже сама належність до партії була злочином! Та є ще одна заслуга РУП. Вона не тільки розбудила Україну до політичного життя, але разом заховала для неї масу революційно-настроєної молодіжи, яка без власної української революційної партії пішла б шляхом Желябових та Кибальчичів і марно пропала б для рідного краю. Завдяки РУП спинилася масова дезерція [перехід.-Авт.] української інтелігенції в російський табор» [8].

Слід відзначити, що певна слабкість РУП, як політичної сили, обумовлена неоднорідністю партійного складу, відсутністю чіткої організаційної структури й ідеологічною невизначеністю партії, самокритично оцінювалася самими її членами. Зокрема, ті з них, які пізніше відмежувалися від РУП, приєднавшись до меншовицького крила російської соціал-демократії, наголошували: «Квазі-пролетарський характер виступаючої РУП був мішаниною національної традиції з напів-соціалістичними і соціалістичними елементами російської суспільної свідомості, яка виникла внаслідок розкладу старих відносин і стихійного пролетарського руху. З другого боку, українська інтелігенція могла опертися тільки на розкладаюче українське селянство, бо тільки воно ще було «українським», воно було єдиною формацією з необхідною етнографічною особливістю, з якого українська дрібнобуржуазна інтелігенція була змушена творити будівлю свого ідеалу. В момент появи РУП весь старий стрій селянства, цей останній і єдиний її опірний пункт, вже дав глибокі тріщини під ударами капіталізму, але все таки він ще панував, як цілість, новими групами, які формувалися в процесі розпаду селянства, єднаючи їх

спільними завданнями знищення гнітучої їх старої соціально-юридичної надбудови. Ця єдність найбільш чітко цілі для груп, які ще не почали процесу власної самосвідомості, цілком відповідала стремлінням класи дрібнобуржуазної інтелігенції, виступити носієм ідеалу загальнонаціонального українського визволення» [9]. За влучним висловом визначного українського історика І.Лисяка-Рудницького, у мисленні молодих членів РУП «утворювалася неперетравлена мішанина формул упрощеного марксизму з наївно-романтичним патріотизмом». Це означало, що на «політичну сцену виходить тип революційного юнака з «Комуністичним маніфестом» в одній кишені й «Кобзарем» у другій» [10].

Прообразом програмного документа РУП стала промова «Самостійна Україна», з якою її автор, відомий харківський адвокат Микола Міхновський, вперше виступив на Шевченківських роковинах у лютому 1900 р. в Харкові. Оформлена у вигляді брошури, «Самостійна Україна» висувала національний ідеал самостійної й соборної України: «Часи вишиваних сорочок, свити та горілки минули і ніколи вже не вернуться. Третя українська інтелігенція стає до боротьби за свій нарід, до боротьби кривавої і безпощадної. Вона вірить у сили свої і національні, і вона виповнить свій обов'язок. Вона випикує на своєму прапорі ці слова: «Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпатів аж по Кавказ». Вона віддає себе на служення сьому великому ідеалови і доки хоч на однім клапті української території пануватиме чужинець, доти українська інтелігенція не покладе оружя, доти усі покоління Українців йтимуть на війну» [11].

Проте «Самостійну Україну», яка була більше схожа на пропагандистську декларацію, ніж на програму, й була занадто емоційною, сприйняли далеко не всі члени РУП, і незабаром партія від неї відмежувалася. За словами відомого дослідника історії Революційної Української партії, який також пройшов школу політичного гартування в її лавах, Осипа Гермайзе, брошура М.Міхновського відштовхнула від себе партійців тому, що була «пройнята вузько-націоналістичними настроями, і характерно, що про економічні та соціальні права поневолених українських мас автор... не озвався ані одним словом» [12].

Цікаво, що ареною організаційної діяльності РУП спочатку стали терени Галичини і Буковини. Зокрема, у Львові було вперше опубліковано текст «Самостійної України». У Львові й Чернівцях 1902-1904 років перебували члени Закордонного комітету РУП [13], там же знаходилася партійна друкарня, де випускалися у світ нелегальні партійні видання, політичні органи — «Добра новина» (1903), «Селянин» (1903-1905), «Праця» (1904-1905), а також брошури, листівки, відозви тощо. Так, спеціально

селянам адресувалися публіцистичні брошури «Дядько Дмитро» (наклад — 10 тис. примірників), «Чи є тепер панщина?» (3 тис. прим.), «Власна земля» (1 тис. прим.), «Народня справа» (5 тис. прим.). В них українською мовою в доступній формі розповідалося про станове приниження селян, кріпосницькі пережитки на селі та національне гноблення українців, наголошувалося на необхідності консолідації селянських сил навколо гасел боротьби за землю і демократію [14].

У Чернівцях з березня 1902 до травня 1903 р. виходив і теоретичний щомісячник РУП «Гасло», в якому було визначене головне ідейно-теоретичне джерело партії — «західноєвропейський демократичний соціалізм партії II Інтернаціоналу. Цілком очевидно, що західноукраїнські землі у перші роки існування РУП «відігравали роль бази патріотичних сил Наддніпрянської України проти імперського самодержавницького режиму» [15].

Проведення установчого з'їзду, обрання ЦК, визначення його повноважень, створення Закордонного комітету й, зрештою, налагодження видавничої справи, підкреслює Ю.Лавров, «значно зміцнили РУП організаційно, сприяли створенню нових партійних організацій у селах і містах, їх кількісному зростанню» [16], що позитивно позначилося на поступовому просуванні молоді партії по соціал-демократичному шляху. Про це ж посвідчувало й дедалі частіше звертання її лідерів до досвіду боротьби європейської соціал-демократії, популяризація здобутків останньої серед партійного загалу.

Перебуваючи під значним впливом ідеології російських соціал-демократів, позаяк марксистські ідеї потрапляли до України не в чистому вигляді з Західної Європи, а з Росії, де, як правило, набували суто економічного, навіть фаталістичного забарвлення, лідери РУП В.Винниченко, Д.Антонович, М.Порш, М.Ткаченко та інші вели активні пошуки теоретичних і практичних засад, які дали б змогу партії набути ознак політичного авангарду українського робітництва. «Ставши на ґрунт марксизму, — згадував М.Галаган, — та бажаючи бути пролетарською партією, мусила б вона знайти собі відповідну соціальну базу, щоб організувати коло себе й своєї програми робітництво, справжній промисловий пролетаріат на Україні, цього, однак, не можна було досягти інакше, як тільки змінивши своє ставлення до неукраїнського робітництва. Треба було поставити собі метою об'єднати у своїй організаційній системі всі ці елементи, щоб із української, національними рамцями обмеженої, партії стати робітничою партією України» [17]. Іншими словами, внутрішній розвиток РУП об'єктивно підводив її керівний провід до усвідомлення необхідності інтернаціоналізації партійної діяльності, до розуміння своєї не-

віддільності від боротьби міжнародного пролетаріату, що мало перш за все знайти своє відображення в партійній програмі. II Інтернаціоналу в Амстердамі делегація РУП заявила про теоретичну помилковість положень «Самостійної України» та перехід партії на загальні засади марксизму з вимогою національної автономії України.

Нагальна необхідність підготовки й прийняття програмного документа РУП обумовлювалась ще й тим, що, як писав тоді відомий російський філософ С.Франк, «будь-яка політична партія в силу самої сутності її завдань і діяльності є, зрештою, партією «реальної політики», оскільки, бажаючи не лише сповідувати свою віру, але й добитися її втілення в життя, вона повинна рахуватися з реальними умовами і користуватися реальними, доступними їй засобами. Заперечувати «реальну» політику — означає заперечувати політику взагалі і це може робити лише релігійна секта, ... але не політична партія» [18].

Наголошуючи, що РУП бореться за ідеал «самостійної невіддільної української республіки робочих мас з усупільненням засобів продукції (виробництва. — А.Г.), націоналізацією землі і диктатурою пролетаріату, власне, соціалістичну державу» [19], лідери партії, проте, не виявляли особливої прихильності до ортодоксального марксизму з його головним постулатом — підпорядкуванням усієї своєї діяльності «кінцевій меті» соціалістичного руху — соціалістичній революції. Це особливо виявилось в тому, що керівництво партії у своїх теоретичних шуканнях віддавало явну перевагу популярній у той час «ревізії» марксистської теорії німецьким соціалістом Е.Бернштейном. «Ми, — зазначалося на сторінках «Гасла», — дуже непевно розуміємо і надто мало цікавимося тим, що звичайно розуміють як «мету соціалізму», ця мета, що б вона не означала, є для нас нічим, рух — всім» [20].

У питаннях тактики серед рупівців також не було чіткості. Вдавались навіть до терору, як до революційного методу. У 1902 р. активістам РУП вдалося організувати заворушення серед селян Полтавщини. Це зблизило їх на деякий час з есерами. До розриву з останніми призвела відмова РУП від гасла націоналізації поміщицьких земель [21].

Загалом, ідеологія і тактика РУП у перші роки її існування являли собою первісну суміш поглядів людей, що тільки ставали до боротьби і ще не мали своїх усталених позицій, принципів та напрямків роботи, потрібен був час, щоб остаточно визначитися зі своїми ідеологічними уподобаннями та пріоритетами політичної боротьби. До честі провідників РУП час цей виявився не тривалим. Вже у січні 1904 р. ЦК РУП видав заяву, в якій підтвердив, що партія перейшла на соціал-демократичні позиції. Остаточ-но їх закріпили рішення II з'їзду партії, делегати якого

у грудні 1905р. ухвалили її програму, всадженою головними ідеями західноєвропейського соціалізму, статут та змінили назву партію, яка від того часу стала називатися Українською соціал-демократичною робітничою партією.

Переіменування РУП на УСДРП, а головне — прийняття нею модерної партійної програми стало рішучим кроком на шляху зближення української

соціал-демократії з міжнародною, осмислення досвіду політичної боротьби європейського пролетаріату, підтвердило той факт, що молодий український соціал-демократизм шукав «спільників-одномудців не в бунтарським народництві, не в утопіях «селянського соціалізму», не в переодяганні західноєвропейського соціалізму в російській «армяк», а в соціалістичному розвитку Західної Європи» [22].

Література

1. Козицький М.Ю., Поліщук Й.В. Національно-політична думка на Україні (кін. 19 — поч. 20 ст.) // Наукові праці з питань політичної історії. 1992. № 172. С.8.
2. Калмакан І., Бриндак О. Виникнення та еволюція національної партійної системи в Україні в ХХ столітті: Дослідження. Одеса, 1997. С.37.
3. Центральний державний історичний архів України (далі — ЦДІАУ). Ф.274. Оп.І. Спр.536. Арк. 74.
4. Мазепа І. З петербурзьких споминів // Хроніка 2000. Наш край. 1993. Вип.5(7). С.124-125.
5. Касьянов Г. Український соціалізм: люди, партії, ідеї (початок ХХ сторіччя) // Політологічні читання. 1992. № 2. С.101-114.
6. Цит. за: Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні. К., 1920. Т.1. Революційна Українська партія (РУП). С.57.
7. Цит. за: Касьянов Г. Український соціалізм... С.104.
8. Дорошенко В. Вікопмна дата (3 нагоди 30-літньої річниці Р.У.П.) // Діло. 1930. 14 січня.
9. Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали: В 3 т. / Упоряд. Т.Гунчак, Р.Сольчаник. Мюнхен, 1983. Т.1. С.126-127.
10. Лисяк-Рудницький І. Інтелектуальні початки нової України // Історичні есе. В 2 т. К., 1994. Т.1. С.189.
11. Самостійна Україна: Збірник програм українських політичних партій початку ХХ ст. / Упоряд. О.Федьков. Тернопіль, 1991. С.18.
12. Гермайзе О. Нариси з історії... С.65.
13. Перший Закордонний комітет РУП у складі Євгена та Катерини Голіцинських, В.Винниченка, П.Канівця та М.Ікаченка, як і її керівний провід — Центральний Комітет, до якого увійшли Д.Антонович, Є.Голіцинський і В.Козиненко, було обрано на першому з'їзді партії, що нелегально відбувся у 1902 р. в Києві (Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВОВУ). Ф.3807. Оп.І. Спр.10. Арк.12).
14. ЦДІАУ. Ф.274. Оп.І. Спр.270. Арк.19-20; Спр.2962. Арк.ІІ; Ф.275. Оп.І. Спр.1434. Арк.5-6.
15. Історія України: нове бачення: У 2 т. / О.І.Гуржій, Я.Д.Ісаєвич, М.Ф.Котляр та ін.: Під ред. В.А.Смоля. К., 1995. Т.1. С.341.
16. Лавров Ю.П. Виникнення і діяльність українських політичних партій (кінець ХІХ — початок ХХ ст.) // Історія України. 1999. № 21-24. С.13.
17. Галаган М. З моїх споминів (80-ті роки — до світової війни). Ч.1. Львів, 1930. С.128.
18. Франк С.Л. Политика и идеи (О программе «Полярной Звезды») // Франк С.Л. Сочинения. М., 1990. С.68.
19. Цит. за: Феденко П. Соціалізм давній і новочасний. Лондон, Париж, Мюнхен, 1968. С.192.
20. Гасло. 1902. № 1. С.10.
21. Калмакан І., Бриндак О. Виникнення та еволюція... С.39.
22. Ювілейна дата // Соціал-Демократ. 1931. № 7. С.1.

Д.В.АРХІРЕЙСЬКИЙ
ВОЄННІ НАРАДИ В УКРАЇНІ У 1920-
1924 РОКАХ: СТРУКТУРА ТА
ФУНКЦІЇ

Без ґрунтовного аналізу діяльності надзвичайного інституту воєнних нарад (1920-середина 20-х років) неможливо уявити процес встановлення в Україні радянської влади. Попередня історіографія по суті обминула увагою цю проблему. Першим, хто не обмежився лише згадкою про існування нарад, а зробив спробу якось розглянути їх діяльність в контексті боротьби більшовиків із селянським повстанським рухом, був О.Кучер. У своїй монографії і статтях[1] він показав загальну структуру нарад та деякі їх функції. Але, представляючи радянську історичну науку, яка взагалі не акцентувала уваги на репресивному боці взаємовідносин більшовиків з українським селянством на початку 20-х років, дослідник необ'єктивно висвітлив характер діяльності цього надзвичайного органу, показавши його тільки бойовим, а не каральним інститутом влади.

Автори спільної монографії «Всеукраинская чрезвычайная комиссия (1918-1920)»[2], хоча й не переслідували мету дослідження діяльності воєнних нарад, все ж таки коротко проаналізували їх співпрацю з органами ВУНК, визначивши їх місце серед інших надзвичайних органів влади.

У 1991р. з'явилась стаття Л.Яковлевої «Діяльність Постійної наради при РНК УСРР по боротьбі з бандитизмом у 1921-1923 рр.»[3], вже з назви якої можна зрозуміти мету створення і характер діяльності цього органу. Дослідниця на основі маловідомих архівних документів спробувала висвітлити форми та методи діяльності нарад, одночасно розкриваючи механізм їх взаємовідносин з органами місцевої влади, а також проаналізувала причини створення Постійної наради (далі — ПН) при РНК України, вищої ланки в системі воєнних нарад, її склад та структуру.

Отже, дослідження діяльності воєнних нарад на початку 20-х років в Україні має певну, хоча й нетривалу традицію в історіографії. Створення цього органу мотивувалося істориками як вимушена, надзвичайна міра, однак сама політика радянської влади щодо цивільного населення не вважалася репресивною. Було чітко визначено одну з головних функцій нарад: координація дій різних державних установ у збройній боротьбі з повстанством. Інші завдання або залишалися поза увагою дослідників, або характеризувалися у загальних рисах. Неповно було досліджено і структуру цього надзвичайного органу: головним чином висвітлювалася діяльність ПН, а діям регіональних нарад було приділено значно менше уваги. Отже, дана тема не знайшла належного відображення у попередній історіографії.

Базою сформованої в 1921 р. єдиної системи воєнних нарад послужили різні надзвичайні органи, що створювалися для придушення збройної опозиції і діяли в 1919-1920 рр.[4] До таких утворень належали так звані тили, бойові дільниці, політсекції, польові штаби, надзвичайні трійки. В оперативному плані вони не мали єдиного керівництва, діяли за різними інструкціями, мали численні, часом суперечливі завдання. Всі ці недоліки, посилені вакуумом влади в украї-

*Архирейський Дмитро
Володимирович —
викладач кафедри
суспільно-політичних
дисциплін Академії
митної служби України*

нському селі і широким розмахом повстанських дій, вимагали створення загальної системи ліквідації рухів опору і впровадження влади більшовиків на місцях. З низки інших надзвичайних органів перевагу було надано воєнним нарадам, які повинні були координувати роботу переважної більшості державних установ і організацій у боротьбі з «бандитизмом». Керування нарадами наприкінці регулярної громадянської війни було покладено на військове командування, як на більш організовану і дисципліновану інституцію.

Поки наради підпорядковувалися військовому керівництву (грудень 1920-лютий 1921 р.), вони виконували переважно дорадчі функції, і їх діяльність обмежувалася, головним чином, ліквідацією повстанства і контролем селянства. У намаганнях влади закріпитися в селі домінували, як правило, військово-каральні методи. Але специфіка боротьби із збройним рухом опору, її тотальність, необхідність залучення до неї радянських установ, а також стратегічна мета включення села з його ресурсами в загальну державну систему вимагали передати командування воєнними нарадами урядові республіки, як вищому органу влади.

З підпорядкуванням воєнних нарад 19 лютого 1921 р. уряду їх структурне вдосконалення не скінчилося. 11 червня цього ж року постановою РНК України було затверджено положення про систему постійних нарад, яким конкретно і остаточно визначалися контрольні-виконавчі функції та завдання нарад усіх рівнів[5], що на деякий час фактично перетворювало їх на вищі органи влади у регіонах.

Постійна нарада при РНК була вищою ланкою в системі воєнних нарад і, водночас, посередником між керівними центрами влади — урядом і ЦК КП(б)У — та власними регіональними структурами. На рівні ПН відбувалися також постійні контакти з відповідними службами радянської Росії, що намагалися взяти під повний контроль роботу своїх колег в Україні. З утворенням 21 січня 1921 р. Центральної міжвідомчої комісії по боротьбі з бандитизмом при РНК РРФСР[6] і підпорядкуванням її українського аналогу урядові України встановився певний порядок, за яким ПН в цілому звітувалася перед своїм республіканським керівництвом, і лише окремі питання, що мали загальнофедеративне значення, були під безпосереднім контролем російського уряду. Такими питаннями були охорона українських залізниць[7] і загальний хід придушення повстанства. 3 липня 1921 р. Комісія при РНК РРФСР вирішила «у зв'язку з громадянським продовольчим значенням, яке набуває Україна... для всієї Радянської Федерації, визнати за необхідне повести енергійну боротьбу за повне очищення України від бандитизму», і на цій підставі робила висновок про необхідність зміцнення української міліції за допомогою Росії[8]. ПН досить сильно залежала від

московського керівництва у питаннях матеріального і навіть продовольчого постачання[9].

Згідно з директивою Революційно-військової ради республіки і наркомату внутрішніх справ (НКВС) від 4 січня 1921 р. до складу ПН при командуючому збройними силами України мали увійти, окрім самого командуючого М.В.Фрунзе, представники ВУЦВК, Наркомпроду, НКВС, голова Управління надзвичайних комісій і особливих відділів в Україні та начальник політвідділу Південного фронту[10]. 24 січня було оголошено поіменний склад ПН: М.В. Фрунзе (голова), Р.П.Ейдеман (заступник), В.М.Молотов, С.В.Косіор, В.М.Манцев, Ю.Г.Євдокимов, Скалига, Орлицький[11], які представляли відповідно верховне військове командування, війська внутрішньої служби, ЦК КП(б)У, Наркомпрод, надзвичайні комісії, особливі відділи НКВС, ДПУ України. Після підпорядкування ПН уряду представництво відомств у її складі збільшилось, поіменний склад членів наради коливався від 5 до 25 осіб. Серед них значилися такі відомі діячі більшовицької партії та уряду як Х.Г.Раківський, В.Я.Чубар, С.В.Косіор, М.В.Фрунзе, М.О.-Скрипник, брали участь у засіданнях В.П.Затонський, Ф.Е.Дзержинський, В.М.Молотов, Г.І.Петровський, Д.З.Мануїльський, К.Є.Ворошилов, П.П.Любченко, Я.Б.Гамарник, активними учасниками були Ю.Г.Євдокимов, В.М.Манцев, Р.П.Ейдеман, В.Балицький, Ф.Я.-Кон та ін.[12]. Очолювали нараду, як правило, голова уряду або його заступник.

«Положенням про постійні наради по боротьбі з бандитизмом» ПН визначалася як орган РНК України, що «об'єднує діяльність всіх політичних, військових і радянських організацій та установ по боротьбі з бандитизмом на території України». Головними завданнями її були ліквідація повстанства і охорона державного майна. Особливо підкреслювалася підлеглість наради урядові та її зверхність над іншими органами влади у справах придушення збройної опозиції[13].

В умовах дефіциту владних інститутів на місцях воєнні наради змушені були взяти на себе багатофункціональне навантаження, через що виникла необхідність зосередження уваги і зусиль на виконанні головного завдання — ліквідації повстанського руху. З цією метою в серпні 1921 р. рішенням ПН при ній було створено Військову раду[14]. До початкового складу останньої входили помічник командуючого військами республіки Р.Ейдеман, член колегії ВУНК Ю.Євдокимов (або його заступник К.Зонов) і командуючий військами ВУНК Ф.Фомін. У роботі Військради в подальшому брали участь Михайлов, Янушевський, Сіхарулідзе, Величко, інші особи, переважно представники надзвичайних і військових органів. У липні 1923 р. Раду очолив голова ДПУ України В.Манцев, а її членами стали начальник рес-

публіканської міліції П.Федотов і помічник начальника штабу Українського військового округу Р.Лонга[15]. На місцях, де було необхідно, створювалися військові ради при губернських воєнних нарадах.

Іншим різновидом функціонування ПН була діяльність при ній різноманітних комісій. У лютому 1921 року, приміром, було створено комісію, яка мала спостерігати за виконанням губернськими нарадами і відомствами постанов Раднаркому[16], тобто повинна була допомагати регіональним органам якнайшвидше увійти в поточну роботу. В березні того ж року ПН створила спеціальну комісію для розробки заходів по боротьбі з «дрібним бандитизмом»[17]. Влітку 1921 р. працювали комісії по кодифікації і доповненню інструкцій і положень з ліквідації повстанства[18]. Впродовж 1923 року діяли комісії по боротьбі з кримінальним бандитизмом і вилученню зброї в населення[19].

Місцевими осередками ПН були губернські воєнні наради (ГВН). До єдиної системи воєннарад вони увійшли згідно з постановою РНК України від 29 січня і наказами М.Фрунзе від 12 січня і 7 лютого 1921 р.[20] Першим завданням, яке поставила перед губернськими нарадами в лютому 1921 р. ПН, було завершення організації місцевих нарад, налагодження зв'язку з центром і посилення боротьби з «бандитизмом»[21].

Юридичною основою діяльності ГВН були декрети уряду України, накази командуючого збройними силами республіки, розпорядження ПН, постанови губернських і повітових з'їздів рад і виконкомів[22]. Цими директивними документами передбачалося, що ГВН на деякий час отримують статус вищого органу влади в губерніях. Так, у «Збірці інструкцій Губернської Воєнної Народи з організації і зміцненню Радянської влади в селі і боротьбі з бандитизмом по Катеринославській губернії» (1921) підкреслювалося, що «управління всією кампанією по відновленню і зміцненню Радвлади належить ГВН, розпорядження якої обов'язкові для всіх Рад, партійних, військових і інших організацій»[23]. Але фактично зверхність губернських над іншими органами влади в губерніях була характерним явищем лише в 1921-1922 рр., коли давалися ознаки відсутності міцної влади на місцях і велика активність повстанства, боротьба з яким змушувала державу підпорядкувати всі установи і відомства надзвичайним інститутам. Звітувалися ГВН лише перед Постійною нарадою.

Маючи тимчасовий статус вищих органів влади на місцях, воєннаради у своїй діяльності спиралися на раніш створені військові, радянські та надзвичайні установи і організації: виконкоми чи ревкоми, військкомати, органи НК, міліції, польові штаби і бойові дільниці, продовольчі служби. Відповідно до їх складу входили представники цих органів, а саме

— голови губвиконкомів (були водночас головами нарад), губернських НК і продкомів, губвійськкоми, представники військового командування і губкомів[24]. З огляду на характер питань, що розглядалися на засіданнях ГВН, до роботи останніх часто залучалися тимчасові члени — представники установ, не репрезентованих у складі нарад постійно. 22 лютого 1922 р. ПН визнала за необхідне ввести до складу всіх нарад начальників міліції[25], що було пов'язане із збільшенням ролі останньої у справі ліквідації повстанства.

Повітові воєнні наради (ПВН) також уособлювали собою вищу владу у повітах, звітуючись у своїх діях лише перед відповідними ГВН. Перший параграф «Положення для повітових воєнних нарад і районних трійок» підкреслював, що ПВН «організуються при повітових виконкомах і повітревкомах і діють на основі наказу командуючого Збройними силами на Україні і РНК УСРР від 29 січня (1921 р.)»[26]. Згідно з цим та іншими директивними документами до складу ПВН мали входити голови повітвиконкомів, повітових продкомів, військові комісари, начальники політбюро (повітові НК. — Авт.), представники військового командування[27].

Керівництво республіки чітко визначило рівень повноважень ПВН і ступень їх залежності від уряду. Воєнна рада «є органом відповідальним за всю радянську роботу в повіті, (але) ніякого відношення до внутрішніх справ того чи іншого відділу (тобто, відомства. — Авт.) не має і сама працює винятково згідно з директивами Центральної Радянської влади. В.Н. у вирішенні питань централізованих відомств, приміром, продовольчих, не може робити ніяких відхилень від існуючих щодо цього розпоряджень і постанов...»[28].

Рішенням ПН при кожній ГВН і ПВН мав бути створений технічний секретаріат у складі секретаря, друкарки та діловода, зарахованих до штату відповідних виконкомів[29].

У липні 1923 р., згідно з новим адміністративно-територіальним розподілом республіки, коли замість 102 повітів було створено 53 округа[30], відбулися певні перетворення і в системі воєнних нарад: замість ПВН виникли окружні воєнні наради, але суттєвих змін в структурі і характері діяльності нарад через це не сталося.

Якщо ГВН і ПВН формувалися за територіальним принципом, то організація в окремих місцевостях районних воєнних нарад (РВН) була продовженням традиції боротьби з «бандитизмом» методом створення «ударних районів»[31]. У випадку, коли місцевість вважалася «вогнищем» повстанства, вона блокувалася військами і насичувалася масою надзвичайних органів. Незабаром в таких районах почали створювати РВН з підпорядкуванням їх відповідним

ПВН чи ГВН. 17 березня 1921 рр. ПН визначала доцільним «організувати Райнаради в ударних районах по боротьбі з бандитизмом у складі уповноваженого по радянській і партійній роботі, начальника гарнізону або військкому, представника райпродкому і уповноваженого НК чи особливого відділу»[32].

Складовою частиною системи воєннарад були польові штаби (ПШ) та бойові дільниці.

ПШ мали подвійне походження: в 1920 р. вони створювалися при начальниках тилів, а в грудні того ж року «для ліквідації бандитизму» було залишено деякі польові штаби військових підрозділів скасованих Південного та Південно—Західного фронтів[33]. Початковою метою діяльності ПШ була власне боротьба з повстанством, але дуже скоро вони, як добре організований військовий інститут, автоматично заповнили владний вакуум на місцях і ще до складання єдиної системи нарад виконували багато обов'язків, в тому числі поліцейські та адміністративно-господарські. Уявлення про різноманітність завдань ПШ можна отримати, розглянувши, скажімо, структуру штабу Ніколокозельської райтрійки Криворізького повіту, який складався з організаційного, оперативного, продовольчого, посівного, військового, особливого відділів та бюро скарг[34].

ПШ, із включенням їх в структуру воєннарад, залишалися ще деякий час зв'язуючою ланкою між населенням і нарадами, поки не почали повноцінно працювати сільради, виконкоми та інші владні органи на місцях. Незабаром практичні повноваження ПШ набули status-quo: вони повернулися до виконання чисто військових (розвідка, військовий контроль місцевості тощо) та інформаційних завдань. В системі воєнних нарад ПШ підпорядковувалися ПВН і РВН.

Бойові дільниці, із входженням разом з тилами в структури воєннарад, поступово втратили своє значення. Це підтверджується відсутністю згадок про них в матеріалах нарад, починаючи з літа 1921 р. Відомо тільки, що за наказом М.Фрунзе від 30 липня 1921 р. при начальниках губернських бойових дільниць створювалися військові ради[35]. Основним завданням дільниць була боротьба з повстанством, і з часом їх функції, напевно, взяли на себе ПШ та революційні трійки.

З метою надання боротьбі з рухом опору тотального характеру структури нарад «розрослись» униз, охоплюючи своїм впливом якомога більше населення. Безпосередньо серед селянства діяли багаточисельні волосні воєнні наради (ВВН), надзвичайні ревтрійки, уповноважені особи.

ВВН вперше з'явилися весною 1921 р. у Миколаївській губернії. Місцева губнарада запропонувала ПН розглянути питання про їх повсюдну організацію у складі волосних голів виконкомів і КНС, начальників міліції і секретарів комосередків[36]. ПН, у

свою чергу, 25 травня запропонувала всім ГВН розглянути доцільність формування ВВН, виходячи з місцевих умов. Наприкінці червня 1921 р. до ПН надійшли повідомлення з губерній: не всі ГВН вважали доцільною організацію в своїх губерніях ВВН[37]. ПН дозволила губернським нарадам займатися їх створенням на власний розсуд.

У жовтні 1921 р. ПН, стурбована подальшим розвитком селянського повстанства, повернулася до цієї проблеми і запитала губернії, де було організовано волеєннонаради, про наслідки реально зробленого. В листопаді проект постанови про створення ВВН було розроблено і передано у ЦК КП(б)У для остаточного редагування[38]. В.Семененко вважає, що цей «проект не пройшов — соратники (Х.Раковського) добре розуміли всю недоречність такого кроку на фоні лєнінських закликів про перевиховання навіть озлоблених радянською владою селян», але, щоб «заспокоїти голову Раднаркому, документ передали для редагування в ЦК КП(б)У, де він і зник»[39]. Текст проекту дійсно поки що не знайдено, але вказівки ПН щодо створення волосних нарад до місць все ж таки дійшли, бо з весни 1922 р., якщо вірити джерелам, організація ВВН стала чи не основною турботою всіх ГВН і ПВН[40].

На членів ВВН покладалася колективна «відповідальність за збереження революційного порядку села». Вони зобов'язувалися стежити за поведінкою місцевого населення, «арештовувати і передавати повітовим властям підозрілих осіб..., інформувати командування найближчої військової частини про появу банд і передавати йому всі відомості про їх рух, вживати заходи для оборони села на випадок наступу банд...»[41]. Харківська губнарада більш відверто і цинічно визначала реальне призначення ВВН — «це спостереження з боку комуністичної частини Волосних воєнних нарад за діяльністю Волосного виконкому», з іншого боку ВВН мали «приймати на себе перший удар з боку бандитизму»[42], тобто служити своєрідним громовідводом.

Важливою складовою системи воєннарад були трійки. Вони були двох типів — територіальні (повітові та районні) і спеціальні (карально-експедиційні від нарад і штабів, трійки при окремих каральних загонах тощо) — і мали надзвичайний статус, який підкреслювався їх назвою: надзвичайні чи революційні трійки. В.Верстюк зазначає, що вперше трійки з'явилися в Україні влітку 1920 р. і метою їх створення було проведення масштабних хлібних ревізій, що нібито і обумовило їх статус[43]. Вони формувалися за територіальним принципом — в губерніях, повітах, волостях, і до їх складу входили голови відповідних виконкомів і начальники тилів, або голови комітетів незаможних селян (КНС). У поєднанні з системою тилів і політсекцій мережа трійок стала

основою для створення більш досконалої системи воєнних нарад. Входячи до складу останньої, трійки мали квазінадзвичайний характер, будучи по суті тим органом, який практично здійснював каральну політику влади.

Територіальні трійки створювалися для проведення акцій в «ударних районах». У їх складі традиційно обов'язковою була присутність представників радянських установ (чи політробітників), військових частин та продкомісії. Функції членів трійок розподілялися таким чином: голова продкомісії відповідав за виконання продрозкладки (чи збір продроподатку), представник військового командування мав забезпечувати цю роботу збройною силою, а останній член трійки ніс відповідальність за проведення агітаційно-політичної роботи серед населення. Підпорядковуючись ПВН чи ПШ, територіальні трійки виконували й невластиві їм за природою адміністративні, господарчі та військово-каральні обов'язки[44]. З часом їхні функції зменшилися лише до вилучення у населення зброї. В 1924 р., з огляду на те, що систематичні акції по обеззброєнню населення дали втішні для властей результати, було поставлено питання про доречність існування трійок взагалі. Так, рішенням Катеринославської ГВН від 28 лютого 1924 р. окружні і районні трійки було ліквідовано, а їхні обов'язки передано комісії по боротьбі з бандитизмом[45].

Спеціальні трійки, своєрідні ревкоми на колесах, створювалися для виконання окремих акцій з вилучення зброї, затримання дезертирів і підозрілих осіб, цілеспрямованих ревізій чи покарання населення. Зайнявши своє місце в системі воєнних нарад, вони певним чином упорядкували дії значної розмаїтості трійок від НК, особливих відділів, військових частин, продзагонів тощо. Остаточний регламент дій експедиційних трійок було визначено постановою РНК України від 19 квітня 1921 р.[46] ГВН і ПВН визначали їх склад (як правило, представники НК, армії і радянської влади чи КНС). З часом кількість рейдових трійок значно скоротилася, їх повноваження було обмежено, а функції скорочено до вилучення зброї і покарання певних категорій громадян. Саме такі обов'язки мали трійки, які діяли, приміром, у Павлоградському окрузі (лютий-квітень 1923 р.), Катеринославському і Олександрівському повітах (лютий 1923 р.)[47].

У боротьбі з повстанством широко застосовувався також інститут уповноважених. В системі воєнних нарад можна виділити дві їх категорії: уповноважені від нарад і від надзвичайних комісій. Перші, якщо вірити такому авторитетному свідку, як Р.Ейдеман, діяли вже в листопаді 1920 р.[48] Коло їх обов'язків абсолютно нічим не відрізнялось від завдань експедиційних трійок. Подекуди уповноважені займалися організац-

ійно-адміністративною і господарською роботою.

Обов'язки уповноважених від НК були значно вужчими і специфічнішими. Як правило, це була агентурно-розвідувальна робота серед населення, що передбачалося спеціальною інструкцією, підписаною 9 березня 1921 р.[49] Ясна річ, що деякою інформацією, здобутою уповноваженими НК, користувалися й воєнні наради.

Нижчим рівнем системи нарад, крім власних її низових структур, були численні осередки виконавчої влади на місцях, допоміжною силою — війська та органи держбезпеки. Сільські виконавчі органи, які безпосередньо створювалися нарадами, одразу залучалися останніми до виконання різних, переважно не військових завдань. Такі надзвичайні інститути влади, як КНС, постановою ВУЦВК від 13 квітня 1921 р. наділялися навіть каральними функціями[50].

Отже, як бачимо, система воєнних нарад являла собою більш-менш чітку піраміду, верхівкою якої була ПН при уряді республіки, а основою — безліч низових органів, установ і організацій, як правило, надзвичайного характеру, що виконували практичну роботу.

Визначаючи ГВН тимчасовим вищим органом влади в губерніях, керівництво республіки наділяло їх всіма необхідними для цього повноваженнями. Тоталітарні за суттю, воєнні наради мали відношення до всього, що коїлося на їх території, отже, мали багатofункціональне навантаження. Аналіз протоколів засідань Олександрівської (Запорізької), Катеринославської, Миколаївської, Одеської, Донецької ГВН показує, що наради займалися територіально-адміністративними, фінансовими, економічно-господарськими, культурно-освітніми проблемами, не кажучи вже про їх безпосередні обов'язки[51].

Головним завданням воєнних нарад визначалося встановлення і зміцнення нової влади, особливо в місцевостях з нелояльним до більшовиків населенням. Одним із шляхів до цього було формування нової адміністрації. Адміністративна функція нарад передбачалася постановою РНК України і командуючого збройними силами від 28 грудня 1920 р.[52] Складовою частиною цієї функції було створення в селах мережі радянських органів влади, як тимчасових, надзвичайних (ревкоми, КНС), так і постійних (виконкоми, сільради). Наради здійснювали цілі кампанії «з відновлення і зміцнення Радвлади на селі», про хід яких обов'язково інформували своє керівництво.

Іншою складовою цього завдання було проведення перевиборів до місцевих органів влади, що на практиці перетворювалося, як правило, у примусове усунення від влади антибільшовицького елемента і призначення в ради, виконкоми своїх представників. Мовою пропаганди це називалося підризом політичної сили куркулів та бандитів і взяттям влади трудовими масами села, а діловою мовою — чисткою особово-

го складу. Саме в такий спосіб було «переобрано», скажімо, Магдалиновський волвиконком на Катеринославщині (липень 1921 р.), «зміцнено» ревком, військом і міліцією с.Заливного в Олександрівській губернії (січень 1921 р.)[53]. Катеринославська ГВН у липні 1921 р. взагалі розробила «Інструкцію з чистки особового складу Волвиконкому і Сільвиконкому», а Запорізька ГВН на кінець 1921 р. зобов'язувалась зробити поголовну чистку губернської міліції[54].

Більшовизація сільської влади відбувалася також через створення мережі КНС, що теж покладалося на наради[55].

Іншим важливим завданням, яке доручалося воєнним нарадам, було вилучення хлібних і взагалі продовольчих запасів в українського селянства за продрозкладкою (проподатком). До нарад цією роботою займалися різноманітні органи, які діяли за методом одноразових реквізицій, що не робило результати їх діяльності надто ефективними. Воєнні наради, які, по-перше, відповідали вимогам необхідної централізації подібної роботи, а по-друге, мали систематичні контакти з селянством, краще інших органів підходили для виконання цього завдання. В основу продовольчої роботи нарад було покладено принцип соціально-класового розшарування селянства[56]. КНС ставали, таким чином, не лише основою для адміністративної більшовизації села, але й знаряддям проведення продовольчих реквізицій.

Складовою продовольчої функції розглядалася боротьба з так званим мішочництвом. Виконуючи це завдання, наради брали під жорсткий контроль шляхи сполучення, особливо залізничний транспорт, пильно стежили за режимом руху в губерніях. Приміром, Запорізька ГВН з 5 травня 1921 р. заборонила в'їзд на територію губернії особам, які мешкали в інших місцях[57].

Одночасно з проведенням продовольчих реквізицій воєнні наради були зобов'язані проводити посівні кампанії. С.Кульчицький визначає останні як розкладку засіву й обробітку землі і вважає доповненням продрозкладок[58]. Розглядаючи примусові засіви землі необхідним засобом впровадження продовольчої диктатури, уряд, спираючись на постанову VIII Всеросійського з'їзду Рад «Про міри зміцнення селянського сільського господарства» від 28 грудня 1920 р.[59], орієнтував місцеві власті на встановлення повного контролю в цьому питанні. Губвоєннаради настільки серйозно поставились до даної проблеми (скажімо, начальник ПШ Криворізького повіту на початку квітня 1921 р. загрожував арештом всім волосним керівникам, якби на їх території виявилась необроблена земля[60]), що потребувалося спеціальне зауваження голови уряду Х.Раковського (26 квітня 1921 р.), аби вони не забували і про інші свої обо-

в'язки[61].

Ще однією функцією воєнних нарад була ліквідація «бандитизму», під якою розумілася боротьба із збройним повстанством і каральні акції проти цивільного населення. Радянські історики вважали її за основне завдання нарад, напевно виходячи лише з офіційної назви останніх: «воєнні наради по боротьбі з бандитизмом». На думку автора статті, джерела не дають переконливих підстав погодитись з такою точкою зору. У дійсності ця функція була однією з чотирьох основних.

У комплекс заходів, що використовувалися проти повстанців, входили суто військові методи (розвідка, засідки, бойові дії, блокада районів тощо), а також вилучення в населення зброї і затримання дезертирів РСЧА. Військові аспекти дії нарад достатньо висвітлені у згаданих працях О.Кучера.

Розброєнню населення надавалося велике значення, бо воно означало не тільки підрив сили повстанства, але й автоматично позбавляло селянство будь-яких гарантій економічної і політичної незалежності у такий невизначений для нього час, що безперечно посилювало владу більшовиків. Звичайно, селяни чинили певний опір розброєнню, тому акції воєннарад з вилучення зброї супроводжувалися каральними заходами[62]. Слід зауважити, що незважаючи на серйозне ставлення держави до цієї проблеми, вилучення зброї, з огляду на опір населення, розтяглося на довгий час. І в 1923 р. керівництво воєннарад було схильно розглядати цю роботу такою ж актуальною і необхідною для зміцнення влади, як і в бурхливій 1920-1921 рр.[63].

З продовольчою і військовою функціями нарад тісно перепліталася завдання охорони важливих військово-стратегічних об'єктів, комунікацій та об'єктів, пов'язаних із збором, транспортуванням та зберіганням продовольства[64]. Охорона здійснювалася підпорядкованими воєннарадам регулярними військами, міліцією, частинами особливого призначення і військами НК.

Таким чином, чотири основні функції воєнних нарад — адміністративна, продовольча, військово-каральна і охоронна — на практиці були нерозривно пов'язані між собою і виконання якоїсь з них мало на увазі виконання й інших. Недаремно нарадам пропонувалося вирішувати всі питання лише у комплексі. Так, Катеринославська ГВН у березні 1921 р. роз'яснювала своїм підлеглим, що «посівну кампанію покладено... в основу роботи з організації Радвлади на селі, бо на ґрунті проведення кампанії швидше і легше за все можна досягти головної накресленої мети — розшарування села, внесення в нього загостреної класової боротьби і організації незаможників...»[65].

Крім блоку основних завдань воєнні наради мали й інші, хоча й другорядні, але не менш важливі обо-

в'язки, наприклад, збір інформації. У березні 1921 р. за рішенням ПН при ній було створено інформбюро, яке мало систематизувати всі дані по боротьбі з повстанством і організації влади на місцях, на основі чого — розробляти інструкції і положення[66].

В умовах післявоєнної політичної та економічної кризи воєнні наради були змушені займатися й практичними господарськими проблемами. Наприклад, Олександрівська ГВН у 1921 р. займалася ремонтом річкового флоту[67], Одеська — добичню солі[68], ПН і Запорізька ГВН на своїх засіданнях розглядали питання відновлення мостів[69] і т.п. В рамках розв'язання паливної проблеми перед нарадами ставилося завдання охорони лісів і лісонасаджень, організації лісорозробок[70].

Воєнні наради також зобов'язувалися опікати пункти товарообміну[71], що створювалися в сільських районах, вирішувати питання санітарії[72], дуже актуальне в умовах розповсюдження епідемій і голоду, турбуватися про стан підпорядкованих їм військ[73], займатися іншими проблемами.

Як бачимо, переважна більшість функцій і зав-

дань воєнних нарад прямо пов'язувалася з селянським питанням. Наради були зобов'язані на основі соціального розшарування селянського середовища організувати осередки радянської влади на місцях, безпосередньо керувати придушенням повстанського руху і контролювати збір продовольства за розкладкою чи продподатком. Інакше кажучи, їх було створено для об'єднання зусиль усіх державних установ у справі встановлення повного контролю над українським селом та його ресурсами.

Саме це прагнення нової держави відбилось на складі і структурі воєнних нарад. До складу нарад усіх рівнів обов'язково входили представники основних радянських, військових, партійних і надзвичайних органів, а структура складалася таким чином, щоб досягти найбільшої ефективності у справі зміцнення влади і в боротьбі з повстанством. Саме така система, яка хоча й здавалася на перший погляд громіздкою, а від того — безладною, приносила більшовикам значну користь, охоплюючи своїм впливом весь загал сільського населення, всі сфери його життєдіяльності.

Література:

1. Кучер О.О. Розгром збройної внутрішньої контрреволюції на Україні в 1921-1923 рр. — Х., 1971; Він же. Про діяльність постійних нарад по боротьбі з бандитизмом на Україні // Питання історії народів СРСР. Вип. 12.-Х., 1971.-С.68-75; Він же. Про участь міліції УРСР в боротьбі зі збройною внутрішньою контрреволюцією у 1921-1923 роках // Питання історії народів СРСР. Вип. 11.-Х., 1971.-С.51-57.
2. Маймескулов Л.Н., Рогожин А.И., Сташис В.В. Всеукраинская чрезвычайная комиссия (1918-1922).— Х., 1990.
3. Яковлева Л.В. Діяльність Постійної наради при РНК УСРР по боротьбі з бандитизмом у 1921-1923 рр.// УІЖ. — 1991.— №8.—С.42-53.
4. Див.: Архірейський Д.В. Створення єдиної державної системи придушення селянського повстанства в Україні у 1919-1921 рр. // Південна Україна ХХ століття. Записки наук.-дослід. лабораторії історії Півд. України ЗДУ. Вип. 1(4).- Запоріжжя, 1998.-С. 139-146.
5. Яковлева Л.В. Вказ. праця.
6. Див.: Донков И.П. Антоновщина: замыслы и действительность. — М., 1977. — С.50.
7. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВО), ф. 3204, оп. 1, спр. 16, арк. 75 а.
8. Там же, спр. 9, арк. 160.
9. Там же, спр. 15, арк. 3, 5, 7, 9.
10. Внутренние войска Советской Республики. 1917-1922 гг. Документы и материалы. — М., 1972. — С.250.
11. ЦДАВО, ф. 3204, оп. 1, спр. 5, арк. 1.
12. Там же, спр. 9, арк. 15-155.
13. Там же, оп. 2, спр. 2, арк. 1.
14. На защите революции. Из истории Всеукраинской чрезвычайной комиссии 1917-1922 гг. Сб. документов и материалов. -К., 1917.-С.321; Внутренние войска... С.668.
15. Яковлева Л.В. Вказ. праця.
16. ЦДАВО, ф. 3204, оп. 1, спр. 9, арк. 1.
17. На защите революции... С.269-270.
18. ЦДАВО, ф. 3204, оп. 1, спр. 9, арк. 15.
19. Там же, оп. 2, спр. 9, арк. 48; Державний архів Дніпропетровської області (далі — ДАДО), ф. Р-969, оп. 6, спр. 1, арк. 42.
20. Державний архів Харківської області (далі — ДАХО), ф. Р-200, оп. 1, спр. 43, арк. 14.
21. На защите революции... С.226-227; ЦДАВО, ф. 3204, оп. 1, спр. 9, арк. 1.
22. ЦДАВО, ф. 3204, оп. 2, спр. 2, арк. 2, 3.
23. ДАДО, ф. 3374, оп. 2, спр. 2, арк. 1.
24. ЦДАВО, ф. 3204, оп. 2, спр. 2, арк. 1.
25. Кучер О.О. Розгром збройної внутрішньої контрреволюції...С.109; Алтуев В.М. Участь міліції України в боротьбі з бандитизмом у 1921-1925 рр.// УІЖ.-1973.—№10.-С.122.

26. ДАДО, ф.3374, оп.1, спр.7, арк.34.
27. Там же, арк.34, 218.
28. Там же, арк.34.
29. ЦДАВО, ф.3204, оп.1, спр.5, арк.1.
30. Хроника социалистического строительства на Украине (1921-1925).-К., 1989.-С.144.
31. Эйдемман Р. Ударные уезды и районы. (К вопросу о борьбе с бандитизмом).-Х., 1921.-С.6,7; Внутренние войска... С.559.
32. ЦДАВО, ф.3204, оп.1, спр.9, арк.6.
33. Внутренние войска... С.235-236; Див.також: Шевчук Г.М. Боротьба трудящих Радянської України проти контрреволюції на півдні в 1920 р.-К., 1956.-С.34,35.
34. ДАДО, ф.4520, оп.1, спр.17, арк.3.
35. ЦДАВО, ф.3204, оп.1, спр.5, арк.3; Державний архів Запорізької області (далі-ДАЗО), ф.Р-1113, оп.1, спр.7, арк.2 .
36. ЦДАВО, ф.3204, оп.1, спр.9, арк.65,66; Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО), ф.1, оп.20, спр.616, арк.190.
37. ЦДАГО, ф.1, оп.20, спр.616, арк.190.
38. ЦДАВО, ф.3204, оп.1, спр.9, арк.150,155.
39. Семененко В.І. Історія Східної України. Поновлення кайданів (1917-1922).-Х.,1995.-С.290.
40. ЦДАГО, ф.1, оп.20, спр.1251, арк.1; ДАДО, ф.3371, оп.1, спр.10, арк.4; ДАОО, ф.Р-7, оп.1, спр.43, арк.34.
41. ЦДАГО, ф.1, оп.20, спр.1251, арк.1; ДАДО, ф.Р-224, оп.1, спр.7, арк.186.
42. ДАХО, ф.Р-203, оп.1, спр.241, арк.68.
43. Верстюк В.Ф. Внутренний фронт: стратегия и тактика борьбы // Украина в 1917-1921 гг. Некоторые проблемы истории. Сб.науч. труд.-К., 1991.-С.157.
44. ДАДО, ф.4520, оп.1, спр.17, арк.3,66; спр.6, арк.12; ДАОО, ф.Р-7, оп.1, спр.43, арк.1,2,9,11,13 .
45. ДАДО, ф.3373, оп.1, спр.12, арк.4,5.
46. ЦДАВО, ф.3204, оп.2, спр.7, арк.7.
47. ДАДО, ф.3373, оп.1, спр.1, арк.206; спр. 2, арк.8.
48. Эйдемман Р. Борьба с кулацким повстанчеством и бандитизмом.-Х.,1920.-С.41.
49. ДАХО, ф. Р-200, оп.1, спр.43, арк.25-27.
50. Див.: Верстюк В.Ф. Внутренний фронт... С.164.
51. ЦДАВО, ф.3204, оп.1, спр.48, арк.1-11; спр.24, арк.1-10; спр.50, арк.1-10, 22,23; ДАЗО, ф.Р-1113, оп.1, спр.22, арк.5, 6,13; спр.15, арк.6; спр.19, арк.8-12.
52. На защите революции... С.206-208.
53. Бюллетень Александровского Губернского Чрезвычайного Совещания. С 10-го по 20-е января 1921 года. [Александровск, 1921].— №4.-С.5.
54. ЦДАВО, ф.3204, оп.2, спр.6, арк.8; ДАЗО, ф.1113, оп.1, спр.6, арк.14,176.
55. Див.: Архирейський Д.В., Іваненко В.В. Комнезами Катеринославщини в умовах переходу до нової економічної політики (за документами губернської і повітових військових нарад) // Питання аграрної історії України та Росії. Мат-ли наук. читань, присвячених пам'яті Д.П. Пойди.— Дніпропетровськ, 1995.-С.80-88.
56. ЦДАВО, ф.3204, оп.1, спр.9, арк.3; оп.2, спр.4, арк.41; ДАДО, ф.158, оп.1, спр.9, арк.3 а-д; ф.4520, оп.1, спр.17, арк.3; ДАХО, ф.Р-200, оп.1, спр.1, арк.4.
57. ДАЗО, ф.Р-1113, оп.1, спр.7, арк.5; спр.15, арк.6.
58. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928).-К., 1996.-С.139.
59. Декреты Советской власти. Т.ХІІ. Декабрь 1920 г.-январь 1921 г.-М., 1986.-С.80-86.
60. ДАДО, ф.4520, оп.1, спр.16, арк.59.
61. ЦДАВО, ф.3204, оп.2, спр.3, арк.2.
62. Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно.— К., 1993.-С.379; ДАЗО, ф.Р-1113, оп.1, спр.7, арк.44.
63. ДАДО, ф.3373, оп.1, спр.4, арк.4; спр.7, арк.10-11.
64. На защите революции... С.279,282; ЦДАВО, ф.3204, оп.1, спр.4, арк.3,7,9,10,14; ЦДАГО, ф.1, оп.20, спр.1251, арк.4,122; ДАДО, ф.Р-224, оп.1, спр.16, арк.5; ф.3375, оп.1, спр.3, арк.62; ДАЗО, ф.Р-1113, оп.1, спр.19, арк.8; ДАОО, ф.Р-5, оп.1, спр.60, арк.7.
65. ДАДО, ф.3375, оп.1, спр.3, арк.33,34; ф.3377, оп.1, спр.4, арк.8.
66. ЦДАВО, ф.3204, оп.1, спр.9, арк.6,9,24.
67. ДАЗО, ф.Р-1113, оп.1, спр.18, арк.9-12.
68. ЦДАВО, ф.3204, оп.1, спр.50, арк.10.
69. ЦДАГО, ф.1, оп.20, спр.1251, арк.8; ДАЗО, ф.Р-1113, оп.1, спр.15, арк.6.
70. ДАДО, ф.Р-224, оп.1, спр.11, арк.1; ф.3373, оп.1, спр.8, арк.4; ДАОО, ф. Р-5, оп.1, спр.60, арк.7.
71. ДАДО, ф.3371, оп.1, спр.11, арк.12; ф.3375, оп.1, спр.3, арк. 85-87.
72. Бюллетень Александровского Губернского Чрезвычайного Совещания...С. 19-26.
73. ЦДАВО, ф.3204, оп.2, спр.6, арк.4; ДАЗО, ф. Р-1113, оп.1, спр.15, арк.6; ДАОО, Р-99, оп.5, спр.12, арк.101; ДАХО, ф.Р-203, оп.1, спр.241, арк.68.

**П.А.СТЕГНІЙ
ДО ПИТАННЯ ПРО СТВОРЕННЯ,
ДІЯЛЬНІСТЬ ТА ЛІКВІДАЦІЮ
ВСЕУКРАЇНСЬКОГО
ПОВСТАНСЬКОГО КОМІТЕТУ
(1921 Р.)**

В період відродження української державності надзвичайно актуальним стає вивчення історії української визвольної боротьби на початку ХХ ст., зокрема, петлюрівського повстанського руху 1921-1923 років. Велику роль у розбудові петлюрівських повстанських сил в 1921 р. зіграв Всеукраїнський Центральний Повстанський Комітет (далі ВЦПК, в радянській літературі ВЦПК здебільшого згадується як Цупком, при цьому його нерідко плутають з Цупкомом 1920 р.).

З самого початку треба зауважити, що однозначних відомостей про створення ВЦПК, не має, а у відповідній літературі зустрічається, щонайменше, дві версії. Одна з них викладена у радянських дослідженнях, або взята з них закордонними авторами. Очевидно, вона сформувалася на основі відомостей з двох головних джерел: 1) допитів членів самого ВЦПК та інших повстанських діячів; 2) повідомлень зрадників та чекістських сексотів. Як нам здається, першим цю версію виклав Б. В. Козельський [1], а більш пізні автори тільки відтворювали та доповнювали її.

За версією Козельського, в момент наступу польсько-петлюрівської армії у вересні 1920 р. міністр Левицький від імені Уряду УНР запропонував київському інженерові Федору Юхимовичу Наконечному взятися за організацію підпільних повстанських осередків. Тоді ж умовилися, що Наконечний буде отримувати доручення з-за кордону. Яке мав відношення Левицький або Наконечний до повстанської справи? Який характер мали вказані підпільні осередки — місцевий чи всеукраїнський, що логічніше припустити, виходячи з того, що доручення дане від імені Уряду УНР? Цими питаннями Козельський не сушив собі голову.

У лютому 1921 року Ф. Наконечний організував повстанську групу, що складалася переважно з представників української інтелігенції. До неї, крім самого Наконечного, входили: співробітник губнаросвіти, колишній полковник Іван Йосипович Чепілко, співробітник райспілки Спиридон Григорович Махія, співробітник наросвіти, 28-річний студент університету Олександр Григорович Грудницький, співробітник губвоєнкомату Микола Степанович Комар і співробітник райспілки Іван Антонович Андрух (псевдонім Авраменко).

Ф. Наконечний наказав їм роз'їхатися по провінції й притягти до роботи петлюрівські сили, які є на місцях. Зв'язавшись із деякими провінційними осередками, ініціативна група прийшла до висновку, що потрібно утворити всеукраїнський повстанський орган із керівними функціями. Організаційні наради звичайно відбувалися за парканом київського Софійського собору. В

*Стегній П. А. —
аспірант кафедри
соціально-політичних
наук Кременчуцького
державного
політехнічного
інституту*

березні 1921 року скликано нараду, де присутні вирішили організувати центральний повстанський комітет. Виникло питання про його організаційні засади. Один із запрошених на нараду представників УПСР вимагав, щоб повстанком був організований за партійним принципом, із представників УСДРП й УПСР, але Чепілко й Наконечний рішуче виступили проти цього. Збори постановили будувати повстанком на позапартійних принципах. Ініціативна група не прийшла до остаточного рішення й постановила послати за кордон свого представника. Спершу поїхав Андрух, не діждавшись якого, відправили Наконечного. Обидва потрапили до Партизансько-Повстанського Штабу Ю. Тютюнника (далі ППШтаб), де Наконечний отримав мандат на право комітету об'єднати всі повстанські сили Наддніпрянської України. На одній з нарад комітету обрано Правління з п'ятьох чоловік. Організацію назвали «Всеукраїнський Центральний Повстанський Комітет, Комітет визволення України» [1, с. 102-103].

Два джерела доповнюють описані Козельським події. В доповідній Начальника Особливого відділу ВУНК Євдокимова про стан на Україні в 1921 р. повідомлялося, що нарада в березні 1921 р. відбувалася по директивам із-за кордону і в присутності прибулих звідти представників. На нараді були присутні видатні представники місцевого підпілля. Склад Правління ВЦПК затверджений Тютюнником [2]. Київська газета «Пролетарская правда» за 30 серпня 1921 року вказувала, що Всеукраїнський Повстанком виник 18 березня, «в історичний день, коли київський пролетаріат вшановував пам'ять паризьких комунарів. В цей самий день... на Софіївській площі виділилась шовіністична група, попрямувала в Пролетарський сад, де вибрала... повстанком». Повстання було призначене на 1 червня, але потім дату його двічі переносили, що дало змогу чекістам виявити «змову» [3].

Друга версія виникнення ВЦПК зустрічається в закордонних дослідженнях, де, очевидно, здебільшого використовувалися спогади Січових Стрільців, зокрема О. Думіна (псевдо Антін Крезуб). За цією версією наприкінці 1920 р. на Київщину для підпільної роботи виїхали сотники Січових Стрільців і члени УВО І. Андрух та М. Опока [4, с. 31-32]. Вони заснували в Києві Центральний Повстанський Комітет, до якого увійшло багато колишніх Січових Стрільців, що перебували на службі у Червоній Армії. Очолив Комітет І. Андрух (псевдо Авраменко), якого у червні 1921 р. арештували разом з частиною інших членів повстанкому. Новим Головою Комітету, що, незважаючи на арешти продовжував діяти, став М. Опо-

ка [5, с. 246].

На нашу думку, ці дві дуже відмінні версії заснування ВЦПК, дають підстави зробити припущення, що існувало два всеукраїнських повстанських органи, два Центральних Повстанських Комітети, від ППШтабу Ю. Тютюнника та від Української Військової Організації (далі УВО) Є. Коновальця. При цьому, виходячи з необхідності об'єднання українських повстанських сил, останній визнав зверхність першого і став його складовою частиною. Разом з тим, осередки УВО діяли відносно самостійно і нерідко виступали від імені всього Цупкому.

На користь такого припущення наводимо кілька фактів. По-перше, в радянських документах про розкриття ВЦПК вказується, що його відгалуженнями були «Військова організація Січових Стрільців» та «Українська Військова Організація» в Школі Червоних Старшин. Чомусь більшість дослідників не звертають увагу на ці назви, але вони яскраво свідчать про їх безпосередній зв'язок з УВО Є. Коновальця та всеукраїнський характер їх діяльності.

По-друге, в секретній телеграмі Чічеріна Раковському вказувалося, що в Києві організовано Центральний Повстанський Комітет із п'яти членів, куди надходили всі розпорядження від Тютюнника. Комітет розміщувався в Школі Червоних Старшин. Як на членів комітету вказувалося на Думіна, Бичковського і Савріна. Останні, відповідно, очолювали Звенигородський і Уманський осередки. Кур'єром цього Комітету з Умані у Прагу прибув Горинський, який повинний тримати зв'язок з І. Авраменком (І. Андрухом) у Києві. В телеграмі зверталася увага на галицьких офіцерів в Києві та Умані [6].

По-третє, Козельський в своїй праці вказував, що коли Андрух прибув до ППШтабу як уповноважений ВЦПК, то Тютюнник спершу поставився до нього з недовірою. Ситуація уладналася тільки тому, що генерал Безручко добре знав Андруха, з яким працював у корпусі Січових Стрільців [1, с. 98-99]. Якщо Козельський, пишучи про це, користувався не тільки власною фантазією, а й матеріалами допитів і донесеннями сексотів, то цей епізод свідчить, що Ю. Тютюнник не мав ніякого відношення до діяльності І. Андруха і М. Опоки в період з кінця 1920 р. по березень 1921 р. До речі, і самого ППШтабу в цей час ще не існувало.

В-четверте, П. Мірчук в своїй праці по історії ОУН вказував, що сотники І. Андрух і М. Опока були крайовими командантами УВО на Наддніпрянщині, а відомий повстанський організатор Осип Думін — членом Начальної команди УВО [7, с. 22].

ВЦПК мав особливий статус, він очолював всю цивільну і військову владу України в час підготовки та проведення повстання. Тому його можна вважати за своєрідний підпільний уряд, а його управління за міністерства. Підпорядковані Центральному Комітету повстанками різних рівнів грали роль місцевих органів влади. В разі перемоги повстання, ВЦПК виконував би функції тимчасового уряду до повернення С. Петлюри та Уряду УНР.

Керівництво ВЦПК здійснювало Правління, обране на першому організаційному засіданні у березні 1921 р. Воно складалося з 5-6 чоловік. Головою Правління обраний полковник І. Чепілко — старший. Уповноваженим по іноземним справам став Наконечний, а уповноваженим по зв'язку з периферією — Данчевський. Він відповідав за контакти з підпільними губернськими повстанськими комітетами та партизанськими загонами. Уповноваженим внутрішніх справ був Махия. Андруха (Авраменка) призначено референтом у зовнішніх зв'язках і представником ППШтабу в Києві. На мандаті, що отримав від ВЦПК отаман Мордалевич, стояли підписи Голови ВЦПК Затятого (очевидно псевдонім І. Чепілко) і секретаря Івана Козуби [8, с. 56].

Уповноваженим по військовим справам тимчасово було призначено Грудницького. Він же, до призначення Ю. Мордалевича командуючим Північним повстанським фронтом, тимчасово займав і цю посаду [8, с. 51]. Зрозуміло, що для керівництва військової стороною повстанства всієї України Грудницький не мав належного досвіду. Тому за проханням ВЦПК ППШтаб призначив керівником військового відділу генерал-хорунжого Володимира Галкіна.

В закордонних працях про В. Галкіна згадується дуже мало. А от Козельський багато і з величезним сарказмом писав про нього, опираючись нібито на свідчення самого генерала, арештованого Чека. За наведеними в цій книзі фактами, Галкін кілька разів ухилявся від переходу кордону, але, в кінці кінців, вирушив на Наддніпрянщину разом з полковником Боровським. Прибувши на Київщину, генерал і полковник зупинилися на ст. Ірпень у родини Боровських. Зв'язавшись з отаманом Орликом, Галкін зустрівся з ним в с. Буди та від нього дізнався, що ВЦПК вже арештовано, а Мордалевич здався більшовикам. На початку серпня один з козаків Орлика, що здався по амністії, видав генерала чекістам, яким той розповів про все, що знав [1, с. 96-101, 128-131]. Наскільки вірні ці відомості, сказати важко.

З документів знаємо тільки, що для проведення організаційно-оперативної роботи в червні

1921 р. до Києва було вислано помічника командира Волинської дивізії Армії УНР генерал-хорунжого В. Галкіна [9], який, згідно з донесенням військової розвідки більшовиків від 28 червня, знаходився у районі Поташні 12 верст на північний захід від Боровиць [10].

Відомості про роботу Катеринославської губерньської Чека значно доповнюють і коректують перелік керівників і членів ВЦПК. Саме Катеринославські чекісти провели арешт Правління ВЦПК: голови Чепілکا-старшого, начальника штабу ВЦПК Чепілکا-молодшого, його жінки — контррозвідниці, секретаря — Наконечного (він же Дністров), членів Комара і Гриня. Штабс-капітан Чапілько-молодший при спробі втекти в ліс убитий біля ст. Ірпень колишнім повстанцем, зрадником Івницьким-Карпенко [10, с. 153].

Вирок надрукований в «Пролетарской правде» від 10 вересня 1921 р., крім вже названих членів ВЦПК, вказував на Макара Івановича Суходольського, Зотика Івановича Коростюка, Леонтія Сидоровича Онищука, Капітона Юхимовича Бендрик-Ганджу, Юлію Митрофанівну Криницьку, Григорія Аврамовича Чупринку [12]. Крім того, в справі «Козачої Ради» фігурували колишні члени ВЦПК Лозовик, Симак (Суц-Дубок) і Шемулянка [13, с. 143].

Двадцяти дев'ятилітній полковник Юрій Сидорович Гринь, директор гімназії К. Бендрик-Ганджа і поет Г. Чупринка були зв'язковими, що інформували про плани Всеукраїнського повстаньому Київську міську військову організацію. Повідомлялося, що Чупринка збирався в Холодний Яр для ревізії і встановлення зв'язку [14].

Діяльність ВЦПК дала великі результати. Він створив мережу повстаньомів по всій Україні. Деякі повстанські організації виникали самостійно. Іноді вони не мали чітко визначеної орієнтації на УНР. Тоді ВЦПК встановлював зв'язок з ними, намагався визначити і, якщо можливо, змінити їх орієнтацію. Якщо це не вдавалося, то шукалися принципи співпраці. ВЦПК об'єднав зусилля повстаньомів сього Правобережжя. Одночасно з роботою у всеукраїнському масштабі ВЦПК виконував і роль Київського обласного повстанського комітету [2].

Розроблена ППШтабом структура повстанських організацій повинна була виглядати так: в селах організовувалися «двійки», яких у волості було по кількості сіл; з числа членів «двійок» обиралися волосні «трійки» по числу волостей; з складу «трійок» обиралися повітові «п'ятірки» по числу повітів; з складу «п'ятірок» обиралися районні комітети; груповий комітет складався по одному представнику від кожного районного комітету;

очолював структуру ВЦПК, що складався по одному з представників від кожної групи, крім того, мав право кооптації різних повстанських фахових організацій всеукраїнського масштабу [1, с. 106]. Можливо такою організацією було УВО.

Другим напрямком роботи ВЦПК був зв'язок з партизанськими загонами та загальне керівництво їх діями. Багатьом отаманам видано мандати, проведена значна реорганізація загонів: об'єднання, групування повстанських сил, боротьба з карними елементами, надання загонам характеру частин регулярної армії, підпорядкування їх центральним органам керівництва повстанням. ВЦПК прикріплював окремі загоны на місцях до відповідних повстанкомів. Відбулося якісне і кількісне посилення вже існуючих повстанських загонів. Створено багато нових загонів. По всій Україні створювалися повстанські штаби і бойові групи [2].

Наприкінці серпня більшовики відбили у отамана Карого документи, за якими дізналися, що 4 травня Член Уряду УНР Бондарчук видав наказ за № 11, у якому всім дрібним загонам на території України пропонувалося об'єднуватися в організовані відділи і діяти тільки по директивам уряду УНР. У розвитку цього наказу ВЦПК видав розпорядження про перетворення партизанських загонів у регулярні частини, де будуть дотримуватися дисципліна і єдине командування. Ті, що не виконують розпорядження, оголошувались зрадниками. Всі загоны, як старі, так і нові, вливалися у відповідні полки і корпуси по територіальній ознаці. Таким чином створювалося 5 корпусів: 1-й Полтавський, 2-й Київський, 3-й Чернігівський, 4-й Городнянський, 5-й Подільський. Всі загоны менше 100 багнетів об'єднувалися з іншими в сотні, 4 сотні — в курінь, 4 куреня в полк, полки в дивізії, дивізії в корпуси. Сотенні, курінні та полковники обиралися, командирів дивізій і корпусів, та начальників їх штабів призначав ВЦПК [15].

Згідно з директивами від ППШтабу, ВЦПК готувався до загального повстання на початку травня, потім термін перенесли на червень. На Київщині з'явилась відозва ВЦПК від 17 травня про наближення повстання. Взагалі, ВЦПК діяв дуже сміливо. Так, наприклад, він вислав по залізниці в Радомишль для Орлика зброю: 20 гвинтівок та 50 гранат, що супроводжували під виглядом червоноармійців [16].

ВЦПК вдалося встановити зв'язок із окремими частинами Червоної Армії і створити в них свої осередки. Так, була завербована частина командного складу 45-ї дивізії на чолі з начдивом Гаркушою-Савицьким. ВЦПК увійшов у контакт об'єднався з осередками УВО в Київській Школі

Червоних Старшин та галицькому полку на Уманщині. Прикладалися зусилля для зниження працездатності Червоної Армії, для підриву її зсередини, для спрямування її діяльності в потрібне русло. ВЦПК об'єднав навколо себе багато радянських службовців, між якими були члени більшовицької партії. Від своїх агентів Цупком отримувач інформацію із радянських установ і штабів, необхідні для своєї діяльності документи. ВЦПК налагодив зв'язок і взаємодію із організаціями Савінкова в Україні.

Завдяки діяльності ВЦПК з'явилися нові риси повстанського руху: значне поживлення, суворо узгоджена робота, широка агітація. ВЦПК майже вдалося виконати головне своє завдання — об'єднати й очолити все повстанство на Україні [2].

Коли всю підготовчу роботу, на думку повстанкому, вже остаточно пророблено, він постановив переїхати резиденцію й переїхати до Холодного Яру, що повинен був стати центром повстання. Тут же збирався перебувати штаб повстанської армії Тютюнника [1, с. 104]. З показань заарештованих членів ВЦПК було встановлено, що в Білій Церкві повинний відбутися з'їзд всіх отаманів партизанських загонів, що тут оперували [11, с. 153].

Розробкою оперативної справи ВЦПК займався кілька губернських надзвичайних комісій: Київська, Одеська і Катеринославська, що майже одночасно натрапили на слід Цупкому [17]. З легкої руки Козельського в літературі про ВЦПК з'явилися відомості про зраду одного з членів ВЦПК — Грудницького. Нібито він із заздощів до Мордалевича за призначення його Командуючим Північним повстанським фронтом передав більшовикам відомості про нараду отаманів в с. Андріївці. Напад перевдягнених чекістів зірвався, але до їх рук потрапив начальник розвідного відділу Козловський із штабними документами. На допитах Козловський розкрив адреси кількох членів ВЦПК, що згодом привело до їх арешту. Так чи інакше, але прізвища Грудницького не було в списку 39 офіційно засуджених до страти у справі ВЦПК [1, с. 124].

Велику роль в ліквідації ВЦПК зіграли катеринославські чекісти, група яких за допомогою отамана Рибалки-Зірки та члена Мелітопольського повстанкому Івницького-Карпенка, заарештувала керівництво ВЦПК [11, с. 153]. Одеська Чека також вислала своїм київським колегам явки ВЦПК, а також список осіб, що були ватажками Повстанкомів Київського району [17].

Переважна більшість членів ВЦПК заарештована в першій половині липня. Більшовики намагалися виловити якомога більше членів органі-

зації, тому повідомлення про її розкриття з'явилися тільки в кінці серпня [12, 18]. Вирок суду над членами ВЦПК було виконано 28 серпня, а повідомлено про це тільки 10 вересня [12]. І хоч в списку засуджених до страти було тільки 39 чоловік, за свідченнями в той день розстріляно 103 чоловіки [19, с. 62]. Взагалі ж, офіційно оголошено про арешт 163 осіб у справі ВЦПК [20, с. 30], насправді ж тільки в одному Києві було арештовано близько півтори тисячі чоловік, а так званих «зафіксованих», тобто під наглядом — декілька тисяч [2].

За офіційною радянською версією червневі арешти привели до повної ліквідації ВЦПК, але в секретних документах він згадувався ще не раз, не тільки в 1921, а й в 1922 роках. Про подальшу діяльність комітету свідчать і інші джерела, але

докладних відомостей про неї не маємо.

Отже, ВЦПК з часу виникнення до ліквідації (березень-липень 1921 р.) провів велику роботу по створенню і розбудові повстанських комітетів та партизанських загонів на терені УСРР. Офіційно діяльність ВЦПК підпорядковувалася ППШтабу Ю. Тютюнника. Але, очевидно, в склад ВЦПК входили наддніпрянські осередки УВО під загальним керівництвом І. Андруха (Авраменка), що мали певну організаційну самостійність. Після арешту більшості членів ВЦПК і ліквідації головних осередків, діяльність його значно скоротилася. Можливо, з чього часу роботу всього ВЦПК очолив замісник І. Андруха М. Опока. Про подальшу долю як ВЦПК так наддніпрянських осередків УВО поки що невідомо.

Література:

1. Козельський Б.В. Шлях зрадництва і авантур (Петлюрівське повстанство) — Харків: Державне видавництво України, 1927. — 148 с.
2. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВОВУ України), ф. 3361, оп. 1, спр. 10, арк. 2-6.
3. Пролетарская правда. — 1921. — 30 августа. — № 10. — С.3.
4. Бойко Ю. Євген Коновалець і Осередньо — Східні землі — На чужині, 1947. — 64с.
5. Крезуб А. Партизани. (Збірка споминів із партизанки на Наддніпрянській Україні) // Літературно-науковий вісник. — 1925. — Книжка VII — VIII. — С. 246-261.
6. ЦДАВОВУ України, ф. 3204, оп. 1, спр.11, арк. 17.
7. Мірчук П. Нарис історії Організації Українських Націоналістів. — Мюнхен-Лондон-Нью-Йорк, Українське видавництво, 1968. — Т. 1: 1920-1939. — 639 с.
8. Попик В., Крымчук Г. Бунт и смирение атамана Мордалевича. —К., 1991. — 116с.
9. ЦДАВОВУ України, ф. 4, оп. 1, спр. 947, арк. 17-20.
10. ЦДАВОВУ України, ф. 2, оп. 2, спр. 281, арк. 96.
11. Отчет Екатеринославской губернской чрезвычайной комиссии с 1 января по 1 ноября 1921 г. — Дніпропетровськ, ВПОП «Дніпро», 1994.
12. Пролетарская правда. — 1921. — 10 сентября. — № 19. — С. 2.
13. Голіченко В. Д. Вартові революції. — К.: Політвидав України, 1966. — 163 с.
14. Пролетарская правда. — 1921. — 21 августа. — № 2. — С. 1, 4.
15. Центральний державний архів громадських організацій України (далі ЦДАГО України), ф.1 оп. 20, спр. 616, арк. 27.
16. ЦДАГО України, ф.1 оп. 20, спр. 616, арк. 93.
17. ЦДАВОВУ України, ф. 3204, оп. 1, спр. 11, арк. 19.
18. Вісти ВУЦВК. — 1921. — 27 серпня. — № 157. — С. 2.
19. Липовчанин. Як загинув Грицько Чупринка // Календар Українського робітничого союзу на переступний рік 1928. — Скрантон (США), 1927. — С. 59-62.
20. Верига В. Листопадовий рейд. — К.: Видавництво ім. Олени Теліги, 1995. — 192с.

В.В.ЧЕНЦОВ, І. М.ЕЛІНОВ
ІНТЕЛІГЕНЦІЯ І ВЛАДА

З історії політичних репресій 1920 – 1950-х рр. на Дніпропетровщині

Взаємовідносини радянської влади і інтелектуального прошарку суспільства склалися нелегко з моменту встановлення більшовицького режиму. Лідери комуністичної партії підходили до оцінки ролі інтелігенції в житті нової держави перш за все з позиції так званого класового підходу. Оскільки за соціальним походженням значну частину інтелігенції більшовики зараховували до «ворожого табору», відповідно формувалося негативне ставлення і до носіїв «буржуазних» культурних цінностей. Радянська ідеологія прищеплювала трудящим поняття про існування двох основних класів — робітників і селян — і прошарку суспільства — інтелігенції. Класовим підходом справа не обмежувалася. Руйнівний елемент містився в трактуванні самого поняття «інтелігенція», місця і ролі її в суспільстві. Розуміючи, що без знань і досвіду фахівців держава обійтись не зможе, В.І.Ленін провадив лінію на залучення до співробітництва фахівців, що мали лояльний настрій до режиму, створюючи для них непогані умови для роботи[1]. Проте, в цілому партія пропагувала і впроваджувала в життя ідею тотального контролю над інтелігенцією, примусової праці і розправи з інакомислячими.

М.І.Бухарін у книзі «Економіка перехідного періоду» вказував, що в першій фазі свого господарювання пролетаріат має перед собою протидіючу силу — «технічну інтелігенцію і інтелігенцію взагалі (інженери, техніки, агрономи, лікарі, професори, адвокати, журналісти, учительство в своїй більшості і т.д.)»[2]

В.І.Ленін, не жалкуючи негативних епітетів, називав інтелігентів, які не сприймали комуністичну ідеологію, «прихвоснями і дармоїдами буржуазії», «холопами експлуататорів», «ворогами народу, ворогами соціалізму, ворогами трудящих». Він наполягав на їх експропріації, підкоренні радянській владі.

Прислуховуючись до партійних теоретиків, комуністи на місцях, які мали, як правило, невисокий рівень освіти, впроваджували в життя близькі їм за духом настанови.

В роки громадянської війни представників інтелігенції переслідували як саботажників, білогвардійців, контрреволюціонерів. Нагадаєм, що приводом для створення «караючого меча революції» — Всеросійської Надзвичайної Комісії (ВНК) було прагнення підкорити висококваліфікованих державних службовців, які ухилялися від співробітництва з новою владою. Щоб побороти їх саботаж, новий уряд почав застосовувати примусові міри впливу[4].

Насправді активно протидіяла більшовицькому режиму незначна кількість із всієї маси інтелігенції. Так само було і в Україні. Діячі науки, культури, освіти прикладали максимум зусиль для відновлення діяльності своїх установ. Це обумовлювалося бажанням досягти незалежності України. До того ж перевага віддавалася не збройній боротьбі, а шляху узгоджень, парламентському розв'язку, міжпартійній боротьбі.

У відповідь орган Всеукраїнської НК (ЧК) «Красный меч» зак-

*Ченцов Віктор
Васильович — кандидат
історичних наук,
начальник факультету
післядипломної освіти
Академії митної
служби України*

*Елінов Іван Миколайович
— завідуючий музею
Національної гірничої
академії України*

ликав: «У буржуазної змії повинно бути з коренем вирвано жало, а якщо необхідно, і розідрана жадібна паща, розпорота жирна утроба. У саботуючої, брехливої, яка зрадницьки прикидається співчуваючою позакласовою інтелігентською, спекулянтщини і спекулянтської інтелігенції повинна бути зірвана маска. Для нас немає і не може бути старих устоїв моралі і гуманності, які були вигадані буржуазією для гноблення і експлуатації нижчих класів»[5].

У грудні 1920 р. за рішенням Політбюро ЦК КП(б)У всі судові справи, що стосувалися інтелігенції, були вилучені із особливих відділів армії і передані в НК та її органи. Всі справи були підконтрольні: у центрі — Політбюро, на місцях — представникам губкомів. Тоді ж, у грудні 1920 р., Політбюро ЦК КП(б)У на чолі з Молотовим постановило утриматися від амністії щодо представників інтелігенції до Всеукраїнського з'їзду Рад.[6]

У 1921 р., затвердивши свій режим на території бувшої Російської імперії, компартія розпочала формування державної машини придушення інакомислія в країні. Особливо нетолерантно партійне керівництво ставилося до старої інтелігенції, дивлячись на неї як на потенційного ідеологічного супротивника.

Викорінюючи опозиційні ідеї, притаманні інтелектуальній еліті суспільства, влада намагалася поставити духовне життя в країні під жорсткий контроль. Наприкінці 1920 р. у складі Наркомосу УСРР був створений спеціальний орган — Головополітосвіта, до функцій якого входила цензура преси. В середині 1922 р. виникли Головліт і Головрепетком. В надрах НК-ДПУ з'явилися підрозділи політичного контролю[8]. В основопологаючих документах цих підрозділів знаходимо чітке визначення завдань, які поставлені новому закладу: «В умовах НЕПУ, який дав деякі легальні можливості непролетарським елементам, існує дві точки зору боротьби з супротивником на ідеологічному фронті: відбивання супротивника по лінії агітаційно-видавничій, так звана літературна форма, і боротьба по чекістській лінії. Досвід показує, що друга форма боротьби найбільш життєва, ...внаслідок чого робота НК (політконтролю) повинна бути спрямована в русло систематичного висвітлення преси і видовищ...»[9] Контролю з боку співробітників НК-ДПУ підлягали видавництва, друкарні, книжкові склади, книгарні, кіоски, бібліотеки, театри, кінотеатри, клуби, кабаре, казино, фотоательє, радіостанції, музеї, виставки, розважальні вечори[10].

Політконтролери здійснювали попередній перегляд тексту лекцій і безпосереднє відвідання аудиторій з метою «недопущення...злісної критики окремих моментів діяльності радвлдади з інтелігентсь-

кої точки зору...»[11] Жодний рядок з-під пера літератора, жодна книжка, театральна постановка, лекція, дискусія, фотографія, платівка не повинні були з'явитися без дозволу чекістів. Тих, що протестували, звільняли з роботи, не давали можливості друкуватися, виступати[12].

Органи НК-ДПУ постійно інформували партійні та державні структури про те, як реагують різноманітні верстви населення на політику, яку здійснювала партія. В «Завданні таємним уповноваженим» надзвичайних комісій було записано:«...3.Стежити за інтелігенцією, яка працює в радуставах, за їх розмовами, уловлювати їх політичний настрій, дізнаватися про їх місце перебування у вільний від занять час і про все підозріле доносити...»[13].

В інформаційних зведеннях органів безпеки, в розділах «професура», «студентство», «учительство», «інтелігенція», обов'язково фіксувалися «ідеологічний напрям в різних групах, ступінь впливу серед них різних антирадянських і українських політичних угруповань»[14]. Так у зведенні Катеринославського відділення ДПУ знаходимо: «...серед інтелігенції продовжує залишатися попередня позиція: ...дивляться на теперішню політику Радвлдади... як на неминуче історичне виродження Радвлдади... характерна риса студентства — посилений прояв міщанської психології, з абсолютною перевагою елементарно-матеріальних інтересів над усіма іншими»[15].

На початку 1920-х років запекла боротьба за «витискання буржуазної ідеології» була розгорнута у вищих учбових закладах. У 1921 р. пройшла «перереєстрація» (по суті, чистка) студентства. З інститутів і університетів виключили 4 тис. чоловік «різних контрреволюційних елементів» та 7 тис. тих, хто «лише вважав себе студентом»[16]. У 1922 р. після чергової «чистки» поза стінами вузів опинилися ще 8 тис. чоловік.[17]

В лютому-березні 1922 р. професори Києва, Одеси, Кам'янець-Подільська страйкували, протестуючи проти нового «Положення про вузи», у відповідності до якого скасовувалася автономія вищої школи, вводилися посади політкомісарів, які формально відповідали за стан учбового процесу, а фактично стежили за благонадійністю викладачів і студентів[18]. Тривожна ситуація склалася в Катеринославі, де задавали тон гірники. Нарком освіти України зокрема зазначав, що в Катеринославі «реакційна професура цькує не менш реакційного ректора Гірничого інституту не тільки за те, що він з азартом стародержавного служачки виконує наші розпорядження і проводить в життя наш статут...»[19]

Щоб утримати ситуацію під контролем, місцеві політкомісари прохали Наркомат освіти: «...тов. Гордона і проф. Грдіну терміново вилучити з Катери-

нослава як украї небезпечних»[20].

Катеринославський губком партії доповідав керівництву, що «при читанні лекцій з найновітніших аполітичних тем лектори виявляли своє політичне обличчя, з яким відтінком меншовізму і есерівщини або кадетизму»[21]. Оскільки для нейтралізації «негативних явищ» комуністичні осередки не мали достатніх сил, то студенти-комуністи вийшли з пропозицією на засідання широкої колегії агітпропу губкому, аби взагалі ліквідувати партійні організації у вузах, і таким чином запобігти їх асиміляції, «бо впливу на безпартійну масу студентів не мають ніякого, а навпаки підпадають під дрібнобуржуазний вплив старої професури та студентства, які в переважній більшості є дрібнобуржуазними за своїм соціальним складом і за своєю ідеологією»[22].

Проте колегія вирішила зберегти партійні структури у вузах, а губком партії, розглядаючи стан справ у Гірничому інституті, «визнав не припустимим розширення прав професури у справі управління вузами»[23]. Голова РНК В.І.Ленін взагалі рекомендував «...звільнити 20-40 професорів обов'язково. Обдумати, підготувати і вдарити міцно»[24].

Програмна стаття В.І.Леніна «Про значення війовничого матеріалізму», де він висловив побажання «ввічливо» перепроводити «в країні буржуазної демократії» антирадянськи настроєних викладачів і учених, послужила сигналом до розгортання кампанії, спрямованої проти частки інтелігенції[25].

17 березня 1922 р. Політбюро ЦК КП(б)У доручило агітпропу дати на місця директиву, яка б заборонила влаштування відкритих диспутів, тому що вони дають можливість вільно виступати опозиції проти радянської влади[26].

6 червня того ж року об'єднане засідання Президії ВУЦВКу та РНК УСРР запропонувало Наркомосу провести спеціальну перевірку вузів «на предмет перегляду викладацького складу і направлення туди нових сил»[27]. Після доповіді наркома освіти т.Грінька «Про політичні виступи професури» Політбюро ЦК КП(б)У 23 червня 1922 р. прийняло рішення: «Запропонувати Наркомосу і ДПУ застосувати як один із репресивних заходів проти антирадянських елементів професури вислання за межі федерації»[28].

Юридичне обґрунтування висилки містилося в Кримінальному Кодексі РРФСР, до якого особисто В.І.Леніном внесено доповнення: «Додати право заміни розстрілу висилкою за кордон, за рішенням Президії ВЦВКу (на строк або безстроково)»[29]. Одночасно він у листі Ф.Е.Дзержинському пропонує членам колегії ДПУ «зібрати систематичні відомості: про політичний стан, літературну діяльність

професорів та письменників»[30].

Виконуючи партійні рішення, ДПУ України склали списки на 77 представників інтелігенції, що підлягали висилці[31]. На осіб, що висилалися, складалися характеристики з переліком компрометуючого матеріалу. «Український» список і характеристики затверджувалися губкомом партії, Наркомосом України, ЦК КП(б)У, спеціальною комісією Політбюро ЦК РКП(б)[32].

В газетах з'явилися публікації з закликами розправи над «контрреволюційною інтелігенцією»[33]. Таку команду ДПУ дала ХП конференція РКП(б), яка відбулася 4-7 серпня 1922 р. і яка схвалила резолюцію: «Не можна відмовлятися і від застосування репресій не тільки по відношенню до есерів та меншовиків, але і по відношенню до політиканствующої верхівки удавано безпартійної буржуазно-демократичної інтелігенції, яка в своїх контрреволюційних цілях зловживає корінними інтересами цілих корпорацій і для якої суцільні інтереси науки, техніки, педагогіки, кооперації і т.ін., є тільки марнословіє, політична схованка»[34].

Одразу після конференції ВЦВК, а слідом за ним і ВУЦВК прийняли декрет «Про адміністративне висилання»[35]. В ніч з 17 на 18 серпня (1922 р.) в ряді міст України до в'язниць доставили кандидатів на висилку, з них 47 працівників вищої школи, з яких 32 — професори[36].

5 вересня Ф.Е.Дзержинський в записці своєму заступнику вказував: «Директиви Володимира Ілліча. Продовжити неухильно висилку активної антирадянської інтелігенції за кордон. Треба всю інтелігенцію розбити по групах. Приблизно: 1/Белетристи; 2/Публіцисти та політики; 3/Економісти; 4/Техніки; 5/Професори і викладачі і т.д. Зведення повинні збиратися всіма нашими відділами і стікатися у відділ по інтелігенції. На кожного інтелігента повинна бути справа»[37].

Через два дні секретар ЦК КП(б)У Д.З.Лебідь повідомив Секретаріат ЦК КП(б)У про «вилучення» 70 чоловік. Частина їх була направлена за кордон, частина на північ[38].

У тому ж вересні за межами України опинилися І.А.Красуцький, В.Г.Бабкін, О.В.Флоровський, Г.О.-Сокаль та інші[39]. Операція тривала ще декілька місяців, але бажаної мети вона, за повідомленнями партійних джерел, не досягла. Наприклад, за оцінкою Катеринославського губкому КП(б)У «висилка за кордон 8 професорів зовнішньо заспокоїла професуру, хоча вона і продовжує у своїх виступах як перед студентами, так і на лекціях перед робітничими масами демонструвати і обережно проповідувати основи дрібнобуржуазної ідеології (пацифізм, індивідуалізм найгіршого гатунку, зміновіхівство і

т.ін.)»[40].

Партія розглядала висилку «активних контрреволюційних елементів і буржуазної інтелігенції» «першим попередженням Радянської влади по відношенню до цих прошарків»[41]. 22 жовтня 1922 р. за рішенням Політбюро ЦК КП(б)У було утворено комісію ЦК КП(б)У з боротьби проти дрібнобуржуазної ідеології, до якої увійшов і голова ДПУ республіки В.Н.Манцев[42].

Для зміцнення партійних позицій у вузах систематично проводилися чистки викладацького складу. У 1922 р. до цієї роботи залучили політкомісарів, які давали характеристики на кожного професора. Спираючись на зведення політкомів, Політбюро ЦК КП(б)У в січні 1923 р. вказувало на необхідність «вивести з вузів політично-шкідливий і антирадянський елемент...»[43]

У квітні 1923 р. Катеринославський відділ ДПУ повідомляв: «На інтелігенцію, яка була настроєна антирадянськи, благотворну дію справила висилка в адміністративному порядку за межі України... У вузах також перебував небажаний для республіки елемент, який при кожних чистках усувається...»[44] Так в цьому ж році педагог М.М.Грідін за рішенням комісії НКВС по адміністративній висилці був відправлений в Пензенську губернію під гласний нагляд ДПУ на 3 роки без права виїзду[45].

В липні-серпні 1924 р., напередодні чергової чистки вузів України ДПУ інформувало центр, що 40 чоловік студентів Катеринославського гірничого інституту «з антирадянським минулим... виявлені і будуть віддалені»[46].

Безумовному виключенню з інститутів підлягали діти «соціально небезпечних елементів»: поміщиків, капіталістів, дворян, купців, духівництва, чиновників.

Репресіям піддавалися і ті представники інтелігенції, які входили до складу політичних партій. У 1920 р. відбувся процес над київськими меншовиками. У 1921 р. в Києві показово судили членів ЦК Української партії соціалістів-революціонерів. У 1922 р. в Москві влаштували судилище над правими есерами. В 1923 р. в Києві Верховний надзвичайний трибунал виніс вирок «зграї меншовиків-опортуністів»[47].

Всі ці процеси торкалися перш за все інтелігентів — членів «ворожих більшовикам партій», але одночасно вони повинні були затаврувати українську інтелігенцію як «носія націоналізму». В передмові до стенограми процесу по справі ЦК УПСР говорилося: «Київський процес був своєрідною останньою рисою, яка підведена історією під ідейним розвалом, гнилизною й розпадом української «самостійницької» інтелігенції»[48].

У 1924 р. в Києві відбувся процес вже над представниками позапартійної української інтелігенції. Членів так званої підпільної організації «Центр дії» звинуватили у шпигунстві. Мета процесу — «поставити на місце» стару інтелігенцію[49].

Не менш жорстку репресивну політику проводила радянська держава і проти представників технічної інтелігенції. В суспільстві поширювалася система морального терору проти неї (так зване «спецеїдство»). «Спеців» утискували і переслідували господарники, партійні, профспілкові працівники. Їхні квартири нерідко обшукувалися, їх виселяли з житла, безпідставно віддавали під суд. Все це супроводжувалося цькуванням «спеців» у пресі[50].

Маючи потребу в залученні «спеців» до роботи в народному господарстві і одночасно не довіряючи їм, влада періодично організувала кампанії по чистці радянських закладів, підприємств, звільнювала небажаних. «Бувших» регулярно виключали з компартії[51].

Органи НК-ДПУ, до компетенції яких входили такі категорії злочинів, як саботаж, злочини за посадою, частенько використовували так зване класове походження як привід до репресій[52]. Невдачі в налагодженні виробництва, перебої в роботі промислових підприємств і державних органів, які диктувалися економічними причинами, намагалися списати на «технічну контрреволюцію». Необхідно відмітити, що саме поняття «технічної контрреволюції» в юридичній практиці 20-х років не було регламентовано[53]. Проте політичні процеси над представниками технічної інтелігенції відбувалися з такими звинуваченнями[54]. У липні 1922 р. відбувся суд, над спеціалістами вугільної промисловості Донбасу[55]. 4 червня 1925 р. в Катеринославі почалося слухання справи «про економічне шпигунство» на Дніпровському металургійному заводі[56].

Економічні підрозділи ДПУ, здійснюючи боротьбу з господарськими злочинами, поступово ставали політичним зняряддям, можливість маніпулювання яким використовувалася в подальшому для згортання НЕПу, для фабрикації чисельних політичних судилищ над так званими «шкідниками»[57].

Першим з них став сумнозвісний «шахтинський процес». 12 березня 1928 р. «Известия» опублікували повідомлення прокурора Верховного суду СРСР про викриття шкідницької організації спеціалістів вугільної промисловості в Шахтинському районі Донбасу. Серед 53 звинувачених гірничих інженерів і техніків було п'ять випускників Катеринославського гірничого інституту: В.В.Люрі, Ю.М.Матов, М.Й.Скорута, І.К.Стояновський, М.А.Чинакал[58]. Шахтинцям інкримінувалося тісний зв'язок

з колишніми власниками підприємств — російськими і іноземними капіталістами, з іноземною військовою розвідкою. Вони немов би ставили собі за мету зірвати зростання соціалістичної промисловості і полегшити відродження капіталізму в СРСР. «Шкідники неправильно вели розробку шахт, щоб зменшити видобуток вугілля. Вони псували машини, вентиляцію, влаштовували обвали, вибухи і підпали шахт, заводів і електростанцій. Шкідники свідомо затримували поліпшення матеріального становища робітників, порушували радянські закони про охорону праці» — так писалося про цю справу в катехізисі сталінізму «Короткому курсі історії ВКП(б)»[60].

У травні 1928 р. Сталін закликав «не церемонитися» зі старими спеціалістами і наголосив: «Шахтинська справа» свідчить про наявність у країні активних класових ворогів». Колонний зал Будинку профспілок, де більше сорока днів тривав показовий процес, відвідали понад 30 тис. чоловік[61].

В країні нагніталася атмосфера ненависті до «шахтинців». «За процесом шахтинських білобандитів, — застерігала резолюція конференції гірників Криворіжжя, — пильно стежить кожний гірник, і найменше полегшення долі зрадників викличе бурю невдоволення серед шахтарів»[62].

Одночасно органи ДПУ ретельно фіксували реакцію на процес різних прошарків населення. Співробітники Дніпропетровського ДПУ доповідали керівництву про відношення інтелігенції до процесу: «Шахтинську справу просто вважають «липою» і багато хто висловлюється, що комуністи зайшли в глухий кут і щоб не показати самих себе винними, звалюють все на інженерів»[63].

На початку липня суд завершився. 11 чоловік засуджено до розстрілу, 3 — на десятирічне ув'язнення, 21 — від чотирьох до восьми років, 10 — від одного до трьох років[64]. Вустами державного обвинувача на суді, прокурора РРФСР М.В.Криленка, влада прилюдно заявила, що цей процес — перш за все засіб, метод «демонстрації, визначеного політичного впливу» на маси. Головним об'єктом «виховної роботи» були старі інженерно-технічні робітники[65].

Одразу після процесу було заарештовано не менш двох тисяч спеціалістів. «Шкідників» почали шукати і знаходити в кожній галузі народного господарства, засуджуючи до ув'язнення сотні представників інтелектуальної еліти[66]. «Шахтинська» кампанія сприяла зростанню антиспецієвських настроїв серед робітників, що виражалося в таких зауваженнях: «Ми спецам вірити не можемо, вони всі на один почин». Непокору адміністрації заводів робітники пояснювали тим, що накази походять від «контрреволюціонерів». Навіть велися розмови про

те, щоб влаштувати варфоломівську ніч техперсоналу[67].

У свою чергу «специ» намагалися менше брати на себе відповідальності, боячись, що у випадку прорахунку можна опинитися на лаві підсудних, як «шкідники». Багато інженерів звільнялися з підприємств з надією діждатися «поки все не зміниться»[68]. Про все це повідомляло всевидюще ДПУ у зведеннях «Про настрої технічної інтелігенції»[69].

Пильна увага приділялася і підростаючій зміні інженерно-технічних кадрів. У 1928 р. ВЦРПС звернулася до профкомів вузів з пропозицією направляти матеріали про настрої студентів, встановити за ними стеження з метою виявлення антирадянських настроїв. Не сиділо без діла і ДПУ.

14 червня 1927 р. до карної відповідальності був притягнутий студент Вадим Федорович Кріц за ст. 10-61 КК УСРР «за надання сприяння міжнародній буржуазії». «Сприяння» виявилось в тому, що студент написав заяву на ім'я Голови ВУЦВКУ Г.І.Петровського з проханням видати йому дозвіл на виїзд за кордон, тому що він не зможе визнати існуючий в СРСР лад[71].

У ті ж 20-ті роки «політкоми» були перейменовані у «студоргани», думка яких при обговоренні тих чи інших питань була вирішальною. Так під час обговорення кандидатур на навчання в аспірантурі жоден претендент не проходив без згоди представників «студоргану». З їх боку оцінки були від м'якої — «студентом не брав участі у громадській роботі» або «громадськості немає» — до жорсткої, як вирок — «минуле малює його, як чужий елемент»[72].

З посиленням наступу на куркуля до вузів почали надходити з сільрад повідомлення про позбавлення «виборчих прав» батьків того чи іншого студента. Наприклад, зафіксований розгляд «відношення Біловідської сільради Перекопського району Роменської округи про те, що студент Матвієвський І.М. — утриманець свого батька, якого позбавлено права голосу з перших днів революції». Правління вирішило: «Справу т.Матвієвського дослідувати»[73].

Зовсім інші рішення приймалися після оголошення XVI-ю конференцією ВКП(б) 23-29 квітня 1929р. «чистки й перевірки членів і кандидатів ВКП(б)»: «...В.Ф.Ховжу, Г.С.Львова-Круглікова, П.Т.Чепигу та А.Я.Макарова, батьки яких «позбавлені виборчих прав», «виключити зі складу студентів, як чужий елемент», а Б.А.Воробйова і Г.Л.Белочкіна — «виключити і надіслати справу до Окрпрокура...»[74]

У квітні 1930 р. співробітники ДПУ заарештували студента Івана Івановича Сарандачева. З'ясува-

лося, що він приховав під час вступу до вузу свою службу в Добровольчеській армії Денікіна в 1919 р. І хоча Сарандачев ні в яких бойових діях участі не приймав, 23 липня 1930 р. за рішенням Особливої наради при колегії ОДПУ його засудили до висилки в Казахстан на три роки[75].

І все ж основну ставку в боротьбі з інтелігенцією влада робила на організацію показових судів. Компартія по відношенню до «спеців» проводила лінію «хто не з нами, той проти нас». Голова радянського уряду Риков категорично заявляв: «Нейтральність по відношенню до нас — це нейтральність або напівспівчуття по відношенню до наших ворогів... Якщо старі кадри технічної інтелігенції не хочуть в якості ображеного прошарку бути розчавленими колісницею історії, або зійти нанівень, як непотрібний товар, то вони повинні перебудуватися...»[76]

До тих, хто не хотів «перебудуватися» застосували репресивні міри. Квітневий (1929 р.) пленум ЦК і ЦКК ВКП(б) відмітив, що «Шахтинська справа» розкрила, «нові форми і методи боротьби буржуазної контрреволюції проти пролетарської держави, проти соціалістичної індустріалізації». Партія закликала кинути всі сили на розгром такого контрреволюційного явища як шкідництво[78].

В серпні 1928 р. голова ДПУ України В.А.Балицький підписав обвинувальний висновок по справі «Економічна контрреволюція в Південно-рудному тресті (ПРТ)». Арешту були піддані десятки спеціалістів, в т.ч.: головний інженер Марганецького рудоуправління (РУ) П.О.Шестопалов, головний інженер Чубарівського РУ П.А.Логійко, помічник головного інженера Жовтневого РУ Ф.П.Терещенко, завідувачий Новоросійським рудником Жовтневого РУ К.С.Шишкін, завідувачий рудопромивною фабрикою Марганецького РУ М.М.Чинкін та ін[79].

У провину обвинуваченим поставили: «а) підтримку постійного зв'язку з колишніми власниками і капіталістичними групами та докладне інформування їх про стан рудників; б) шкідницькі заходи, спрямовані до уповільнення темпів розвитку рудників, в особливості нових; в) уповільнення виробітку надр; г) створення несприятливого настрою робітників проти Радвлади; д) здійснення заходів по надлишковому обладнанню рудників, що намічені організацією до переходу в концесію»[80].

У 1930 р. був інсценований судовий процес по справі «Промпартії». Ворогами народу оголосили представників старої технічної інтелігенції[81]. На місцях, «виявлялися» чисельні філії «Промпартії». Так у грудні 1930 р. на Дніпропетровщині ДПУ УСРР розкрило «шкідницьку, диверсійну» організацію інженерів і техніків на рудниках Криворізького за-

лізорудного басейну. В ході слідства ця організація була визнана галузевим осередком «Промпартії», яка ставила собі за мету «створити найбільш сприятливі умови для іноземної інтервенції і в кінцевому підсумку для реставрації капіталістичного ладу»[82].

На момент ліквідації цієї контрреволюційної організації ДПУ заарештувало більше 60 чоловік. Серед підданих суду були: Іван Андрійович Войник — інженер руднику ім. К.Лібкнехта, Микола Олексійович Шестопалов — кресляр-конструктор ТЕЦ, Кирило Степанович Писанко — гірничий технік. Слідство акцентувало увагу на «антирадянській політорганізації» обвинувачених, їх «антирадянському минулому». Суддівська трійка при колегії ДПУ УСРР 10 квітня 1931 р. постановила: М.О.Шестопалова ув'язнити до концтабору терміном на 5 років, І.А.Войника вислати до Сибіру терміном на 5 років. К.С.Писанко на першому допиті категорично заперечував свою причетність до «організації» і на суді був виправданий[84].

В одному з повідомлень прокурора по 4-му (Дніпропетовському) сектору ДПУ Бабкіна помічникові Генпрокурора і прокурору ДПУ республіки Железногорському, датованому 15 квітня 1931 р., названа справа «Інженерного центру» — в якій проходять два професори Рубін та Виноградов та два інженери — Лашавер й Ігнатов»[85].

«Повідомлення» Бабкіна відправлено з запізненням, бо ще 10 квітня судовою трійкою при колегії ДПУ УСРР винесла суворий вирок професорам і інженерам. Двотомна справа «Інженерного центру» зберігається в архіві СБУ[86], але її набір документів чомусь неповний: немає ордерів на арешт, не всі протоколи обшуку, немає документів, на підставі, яких професори були звільнені з-під арешту. Павло Германович Рубін (1874-1960) з 1931 по 1941 рр. жив у Харкові, а Андрій Павлович Виноградов (1875-1933) — у Сталіно (Донецьк). Схоже, що професори, відсидівши не менш як по чотири місяці в ДПУ і списавши зізнаннями десятки-десятки аркушів паперу, «відбулися переляком». А от доля М.М.Ігнатова і Л.Я.Лашавера — невідома. Лашавер, як і Рубін, був засуджений до вищої міри покарання із заміною на 10 років ув'язнення, а Ігнатов, як і Виноградов, — на 8 років.

З документів видно, що дніпропетровські співробітники ДПУ «розробляли» справу «Загальногромадянського центру контрреволюційних організацій», в якій «Інженерний центр» був лише складовою частиною, але начебто мав зв'язки з «Центром металургійної галузі», з «Всеукраїнським інженерним центром» і з «Всесоюзним інженерним центром»[87]. Справа «Інженерного центру» перегляну-

та, але вже з метою реабілітації 25 серпня 1993 року. В «Заключенні» записано: «Відсутня сукупність доказів, що підтверджують обґрунтованість притягнення до відповідальності. Справа сфальсифікована, складу злочину немає»[88].

Але це відбулося в 90-х, а в 30-х справу «Інженерного центру» як і інші сфабриковані обвинувачення не один раз використовували для засудження радянських громадян. Так дощовим днем 1 травня 1931 р. стрілок охоронень мосту через річку Перетуть, яка була кордоном між Білоруською СРР та Польщею, заарштував геть промоклого молодого чоловіка, який звернувся з запитанням: «Чи далеко до станції Негорелое?» Доставивши «чужинця» до ст. Негорелое, стрілок здав його робітникам транспортного відділу ОДПУ, які переглянули речі затриманого, що були в портфелі, знайшли студентську картку, яка підтвердила, що її власник — студент Дніпропетровського гірничого інституту Леонтовський Михайло Петрович. Швиденько склавши «Протокол події»[89] працівники ДПУ в ту ж годину поїздом відправили невдачу до Мінська, де був і особистий обшук і допит. Тут М.П.Леонтовський все розповів про себе і відверто зізнався, що намагався нелегально перетнути кордон, щоб через Польщу потрапити до Німеччини, де він сподівався, реалізувати і свої винаходи, і себе як винахідника[90].

З 7 травня студент вже в Бутирській в'язниці ОДПУ і ним займаються робітники особливого відділу цієї організації, які ретельно вивчили кожну річ з тих, що були при ньому під час арешту. На маленькому прямокутному аркушику олівцем у вигляді математичних формул були ним зашифровані адреси колишніх знайомих, які були вже в Польщі, Німеччині, Франції, Італії і до яких при потребі М.П.Леонтовський міг звернутися, якби він опинився за кордоном. Чотири свідчення Комітету в справах винаходів на ім'я М.П.Леонтовського, зроблений за його задумом невеличкий прилад «Гравітометр», 21 книга німецькою і англійською мовами про винахідництво, 2 креслення приладів, 4 списаних зошити свідчили, що їх власник — людина талановита, а протоколи допитів та інші документи додавали, що ця людина чесна і благородна.

Після кількох років намагання реалізувати нівелір-автомат і спроб добитися необхідних умов для творчої роботи в якомусь із радянських закладів М.П.Леонтовський дійшов до висновку, що «в СРСР не можна реалізувати винаходи повністю, як це потрібно, це вади системи в цілому... в СРСР із будівництва нічого не вийде. Моя невіра в будівництво в СРСР прийшла в результаті особистого досвіду спостереження провалу мого винаходу...»[91]

Ще в Бутирці він прохав, щоб ДПУ не чіпало нікого з названих ним знайомих, бо у спробі втекти за кордон винен лише він сам, і за такою умовою написав заяву на ім'я керівника ОДПУ про безоплатну передачу одного із своїх винаходів.

22 липня 1931 р. спецконвоєм М.П.Леонтовський був доставлений у Дніпропетровськ. Тут його одразу звинуватили у причетності до щойно викритої «контрреволюційної організації», до якої входили вищезгаданий професор А.П.Виноградов та його сини Федір і Гліб — друзі Михайла з дитинства. Про їх арешт Михайло знав і тому, за версією ДПУ, намагався втекти за кордон. Не дивлячись на рішуче заперечення цього домислу, обвинувальний висновок був саме таким.

13 листопада судова трійка при колегії ДПУ винесла вирок: три роки ув'язнення. Напівголове утримання у в'язницях ДПУ довело юнака до туберкульозу ще до суду. І все ж на «Біломорбуді» Михайло заробив скорочення терміну на 6 місяців. З «БАМТабу» теж була добра характеристика: «Працював креслярем, тепер працює техніком. Досвідчений, працелюбний робітник, виявляє винахідницькі здібності...»[92]. Але ця дійсно здібна людина прожила життя з тавром «ворога». Справа Михайла Петровича Леонтовського (р.н.1906) була переглянута лише 15 січня 1997 р. По обох статтях обвинувачення він був реабілітований.

Висунуте державою гасло «здорового недовір'я» щодо спеців на практиці вилилося у відверте цькування їх. Тільки протягом півроку після «Шахтинської справи» на шпальтах газет було вміщено щонайменше 30 брехливих антиспецівських статей. Поняття «шкідництво» пройняло всі сфери суспільного життя[93].

В Україні органи ДПУ в 1929-1932 рр. «викрили шкідницькі організації» в сільському господарстві і тваринництві, в лісовому господарстві і кольоровій металургії, в органах «Союзхліб» і «Укрплодоч», в хімічній і консервній промисловостях, в Держплані УСРР і Раді профспілок республіки, в цукровій промисловості і управлінні Південно-Західної залізниці, в організаціях ветеринарів і бактеріологів і т.п.[94]

В ці роки Будинки примусових робіт (БУПРи) були перевантажені в'язнями в декілька разів. В листі «Всім начальникам окрвідділів ДПУ» голова ДПУ УСРР Балицький в листопаді 1929 р. писав: «В теперішній час в БУПРах України знаходиться до 50000 заарештованих. Великий відсоток цієї кількості рахується за органами ДПУ...» Далі він вимагав розвантажити в'язниці[95]. За станом на 1 лютого 1930 р. в БУПРах України утримувалося тільки

25866 в'язнів, з яких за ДПУ нараховувалося 12238 чоловік[96]. Мабуть через деякий час кількість заарештованих знов зросла. Ось повідомлення з Запоріжжя від 15 листопада 1930 р.: «Навантаження БУПРу по кубатурі повинно бути в 300 осіб, а в сучасний момент знаходиться 867 чоловік, таким чином перевантаженість БУПРу на 567 чоловік»[97].

В «Товариському листі» від 21 жовтня 1931 р. прокурор при ОДПУ Катанян писав республіканським і обласним ДПУ: «За останній час серед справ, що ідуть з місць, почали надходити справи з неправильною кваліфікацією і надто широким тлумаченням статей, передбачених главою про державні злочини. На додаток до цього з надто тривалим терміном утримання під вартою...»[98] Катанян явно лукавив, бо за вказівкою з цієї-таки гори в місцевих ДПУ кількість «справ» збільшувалася з арифметичною прогресією. Прокурор по догляду за оперсектором ДПУ Єрбоменко

5 грудня 1931 р. повідомляв дніпропетровському міжрайпрокурору: «З 1 листопада до 1 грудня 1931 р. було по сектору порушено справ 90 ... за категорією контрреволюційні злочини — 54...»[99]

Архіви свідчать про значну ескалацію репресій, про небачену кількість репресованих через «викриття» контрреволюційних організацій. Проте, треба визнати, що 1929-1932 роки значно поступалися в цьому жадливому «піку репресій» — 1937-1938 рокам. Ось невеличка кількість таких справ лише за 1931 рік, в дужках кількість заарештованих осіб: «Українська...»(...)[100], «Весна»(61), «Союзтранс»(14)[101], «Інженерний центр»(4), на заводі ім.Держинського(7)[102], в Дніпропетровському комунгоспі(...), в Дніпродіпрококсі(2), на заводі ім.К.Лібкнехта(3)[103], «Трудова селянська партія(95)[104], «Махновська...»(132)[105], в тресті ДЕСК(...), на Катерининській залізниці(...)[106], «Союзне бюро»(...), «Союз соціалістичних об'єднань (...), «Народно-революційна соціалістична партія»(...) і т.д.[107] Таким чином антиспецифічні настрої поширилися на всю інтелігенцію. В цьому році в позасудовому порядку на Особливій нараді ОДПУ та його колеги були розглянуті справи 2490 осіб, з них: професорів — 85, інженерно-технічного персоналу — 1152, економістів — 249, агрономів — 310, інших службовців — 666, тобто репресії зачіпали 5% загальної кількості спеціалістів країни[108].

В нашому краї пройшли гучні процеси по справах «Криворізької округової військово-офіцерської організації», «Організації робітників юстиції Криворіжжя» та ін.[109]. Серед засуджених командир 89 полку 30-ї Іркутської стрілецької дивізії Г.М.Дремов, юрист П.А.Войтович, конструктор І.З.Цегель-

ніченко, лікарі М.М.Бураков, В.В.Малашко, Є.Т.Ясько, інженери Я.А.Назаренко, Ф.І.Возчанов, Д.І.Любчев, економісти М.П.Очеретяний, Є.М.Зандрок, С.С.Шабс, агрономи П.Т. і С.М.Дикі, Г.С.Мирошніченко, К.Т.Бакута, вчителі О.Л.Бойко, С.С.Сторожко, В.Д.Кудін, Г.А.Безус, В.С.Сторожко, І.М.Копиця, архітектор С.М. Циклінський, професор медінституту К.Й. Пеньковський[110].

Часто представники інтелігенції піддавалися репресіям не тільки «за приналежність до контрреволюційної організації», а і по обвинуваченню в «антирадянській агітації», «контрреволюційних висловлюваннях» або просто як «соціально небезпечний елемент». Так викладач А.А.Соловйов постраждав за те, що «мав зв'язок з учасником контрреволюційної організації», завідувач школою І.Ф.Усенко «був посвячений в наявність організації», учитель Д.Н.Терехов «знав про наявність контрреволюційної організації»[111].

Репресії проти української інтелігенції мали свою специфіку. Заклики до самостійності України, які вважалися несумісними з принципом пролетарського інтернаціоналізму, кваліфікувалися владою як «буржуазно-націоналістичні». Боротьба з українським націоналізмом займала важливе місце в роботі органів НК-ДПУ-КДБ України[112].

В оглядах ДПУ «Про українську громадськість» від 30 березня 1926 року, «Про український сепаратизм» від 4 вересня 1926 р. визнавалось, що «Українська контрреволюція на культурному фронті творить велику і шкідливу справу». Пропонувалося звернути увагу на діяльність усіх кіл української інтелігенції, висвітлювати поточні настрої української громадськості[113].

Результатами боротьби з «націоналістичним ухилом» в партії став розгром шумськізму, хвилювизму, волобуїщини. Потім пішли великі, на зразок московських, процеси проти творчої інтелігенції: «Спілки визволення України» (1930), «Українського національного центру» (1931), «Української військової організації» (1933) і т.п.[114]

В ході цих і подібних до них процесів були засуджені і представники інтелігенції краю: професори ІНО П.Єфремов і В.Пархоменко, економіст Л.Ненадкевич, лікар С.Павловський, співробітник ДХТІ Г.Коссака, зав. кафедрою ДІТУ Ф.Кондрацький, диригент і композитор В.С. Кашницький, режисер І.Г.Тереньєв, викладачі М.А.Нестеров, А.Ф.Резниченко, Ю.А.Висторонський, О.П.Рамазан, П.І.Калашников, І.М.Чехов, Г.П.Коломацький, І.С.Литвинов, О.М. Захаріна, Л.Біднова, О.В.Куренко-Курепко, М.І.Модинський, С.М.Петренко, С.П.Коваль, П.А.-Гладун, Л.С.Лисевська, К.Т.Лисняк, І.А.Похил,

І.Х.Башмаков, студенти О.М.Кирлен, І.Х.Перехрест, С.М.Панченко, П.А.Чернета, К.М.Погановський-Баштовой та ін.[115]

Слід визнати, репресії проти інтелігенції партія чергувала часом з деякими поступками їй. На користь такого твердження свідчать позитивні акції, які держава розпочала в 1924-1925 рр. Так 18 вересня 1925 р. з'явилась постанова ЦК ВКП(б) про роботу спеціалістів як підсумок відкритої, дозволеної партією в 1925 р. дискусії між представниками влади та інтелігенції. Керівництво країни декларувало заходи по покращенню умов праці та побуту спеціалістів, надання їм податкових пільг, засудило прояви спецеїдства, заявило про неприпустимість «встановлення відношення до спеціалістів виключно на основі їх класового походження» Протирічністю партійної політики відносно інтелігентів відзначається рішення про можливість повернення із еміграції відомих діячів української культури в 1924 р., про проведення кампанії по українізації[116].

В середині 1931 р. ЦК ВКП(б) наклав заборону на арешти спеціалістів (інженерно-технічний персонал, військові, агрономи, лікарі і т.п.) без згоди відповідного наркому. Постановою «Про роботу технічного персоналу на підприємствах і про покращення його матеріального становища» партія прийняла програму юридичної і політичної реабілітації спеціалістів. Припускалося «звільнити заарештованих спеціалістів у першу чергу по чорній металургії і потім по вугіллю, по... і направити для роботи на заводи; відмінити постанову РТО про обов'язки ОДПУ притягати до відповідальності спеціалістів за перепад палива». Відмінялася дискримінація спеціалістів при призначенні на керівні пости на підприємствах. Діти ІТРівців під час вступу до вузів одержували рівні права з дітьми індустріальних робітників. Постанова вимагала не допускати втручання партійних організацій, міліції, прокуратури, ДПУ в виробниче життя підприємств. Подібні рішення приймалися в 1934 і в 1935 роках[117].

Але це були тимчасові поступки, що не впливали на принципову політику взаємовідносин влади і інтелігенції. У 1933 р. розпочалася чистка державного апарату України. З наукових установ, вузів звільняли тих, хто «не виправдав довір'я». Так, з апарату Наркомосу УСРР «вичистили» близько 200 «націоналістів і ворожих елементів», вузи втратили близько 270 професорів і викладачів[118]. Переважну частку інтелігенції 1933 р. репресували не за «участь» в якихось організаціях, а за «шкідництво», «співчуття шкідництву», «втрату пильності», за «троцькістські» і «націоналістичні» погляди[119].

У 1934 р. після створення НКВС, провокаційного вбивства С.М. Кірова були прийняті законодавчі

акти, на ґрунті яких почалися масові політичні репресії. 1 грудня ЦВК СРСР прийняв постанову, яка зобов'язала слідство вести справи по підготовці і здійсненню терористичних актів прискореним порядком. НКВС наділявся правами доводити до виконання вироки про вищу міру покарання[120]. Вже 15 грудня 1934 р. виїзна сесія Військової колегії Верховного суду СРСР у Києві засудила 28 так званих «терористів-білогвардійців» до розстрілу. Серед них були відомі вчені, письменники[121].

18 січня 1935 р. ЦК партії направив «закритого листа» про пильність. Прокотилася чергова хвиля арештів, яка охопила тисячі людей. В Україні відбувся процес над членами «контрреволюційної троцькістської організації», «польської військової організації», «підпільної боротьбістської організації»[122].

19 травня 1935 р. ЦК КП(б)У продублював постанову центру про виявлення «ворогів народу», що залишилися в його рядах, а 27 травня на місцях були організовані спеціальні позасудові органи — «трійки» НКВС, на які поширювалися права Особливої наради[123]. На протязі 1935 р. обласне УНКВС заарештувало 132 троцькістів, створивши з них 18 групових справ. У 1936 р. Дніпропетровське УНКВС тільки в процесі партперевірки заарештувало 347 чоловік[124]. В березні того ж року ЦК партії постановив: справи усіх заарештованих троцькістів, викритих слідством у причетності до терору, передавати на розгляд Військової колегії Верховного суду з застосуванням до них, у відповідності до закону від 1 грудня 1934 р., розстрілу. В ході слідства у справах про так звані «антирадянський об'єднаний троцькістсько-зінов'євський центр» і «паралельний антирадянський троцькістський центр», працівникам НКВС вдалося викрити «український троцькістський центр»[125].

Нарівні з «троцькістами» у в'язниці потрапляли «націоналісти», «шкідники», «диверсанти», «шпигун» і т.п. Так у січні 1936 р. на пленумі ЦК КП(б)У було оголошено, що із більш ніж двох тисяч заарештованих колишніх членів партії 922 виявилися «націоналістами», 213 — «троцькістами». У 1935 р. спецколегія Дніпропетровського обласного суду розглянула 235 справ про контрреволюційні злочини, а в наступному році кількість їх зросла до 526[126].

З серпня по листопад 1936 р. апарат Управління держбезпеки 117 справ на 196 чоловік направив на розгляд Особливої наради, 68 справ на 114 чоловік — до Спецколегії обласного суду, з яких до концтаборів було відправлено лише 62 чоловіка. Тільки за ІV квартал 1936 р. на Дніпропетровщині репресовані

562 чоловіка, в т.ч. 52 службовця[127].

Поміж тих, що потрапили до катівні УНКВС, були працівники вузів області М.К.Комаровський, Н.М.Ягнетинська, П.Г.Глузман, М.О.Юр'єв, С.Л.Павлічек, І.С.Логачев, вчителі П.С.Сидяга, К.Т.Коринський, С.С.Домиденко, Б.Д.Прозоров, Г.П.Шеремет-Ігнатенко, Г.Я.Дем'яненко, С.В.Маймур, Н.С.Подольський, Ю.З.Літовченко, Т.В.Степень, В.К.Мекелит, Г.І.Гейн, Н.А.-Козинець, О.Я.Григор'єв, С.І.Хмара, Й.Й.Редель, М.П.Нестеренко, агрономи А.С.Яренич, І.І.Башук, економісти Л.Б.Коросташевський, Д.Ф.Чухліба, інженери гірничої справи К.Д.Півнев, П.Х.Коваленко, К.К.Ткаченко, музичний редактор Д.Ф.Горбачевський, журналіст П.І.Баша, адвокат О.Б.Зусь, режисер оперного театру Г.В.Дашков, художник І.Г.Крутько, літературний співробітник газети А.М.Недзвецкий, студенти А.О.Резник, Л.Г.Живов (з ДНТУ), Ф.Х.Круцький і Г.І.Зайвий (з ДМеті), Т.С.Ясинський (з ДХТІ), С.П.Панченко (з Нікопольського педінституту),

І.В.Демиденко (з Криворізького педінституту), Г.А.Реду і С.Я.Поліський (з ДГП)[128]. Так 27 січня 1936 р. Особлива нарада при НКВС СРСР засудила студента Федора Антоновича Крачину «за підозрою у шпигунській діяльності на користь Польщі до ув'язнення в виправно-трудоий табір на п'ять років, рахуючи строк з моменту арешту, з 28 серпня 1935 р.»

Ф.А.Крачина — уродженець Польщі, в 1926 р. нелегально перетнув кордон СРСР неподалік від Мінська, в 1928р. вступив в ряди ВКП(б), в 1930 р. прийняв радянське підданство і був цілком лояльним громадянином.

Військова прокуратура 7-го стрілецького корпусу в листопаді 1935р. визнала, що даних для віддання Крачини до суду немає, але беручи до уваги «підозрілі зв'язки», передала справу в Особливу нараду НКВС[129].

Усього в Україні в 1935 р. було заарештовано 24973 чоловіка, в 1936 р. — 15717[130].

(далі буде)

Примітки

1. Ленин В.И. Очередные задачи Советской власти.// Полн. собр. соч. — Т.36. — С.168.
2. Ленин В.И. Замечания на книгу Н.И.Бухарина «Экономика переходного периода»// Ленинский сборник. — Т.40. — С.391,392.
3. Ленин В.И. Избранные произведения. — М.,1968. — Т.2. — С. 468,470,472,652.
4. Ленин В.И. Записка Ф.Э.Дзержинскому с проектом декрета о борьбе с контрреволюционерами и саботажниками // Полн. собр. соч.— Т.35. - С. 150-158.
5. Мельгунов С.П. Красный террор в России. 1918-1923 гг. —Симферополь, 1991. — С.51-52.
6. Касьянов Г.В. Українська інтелігенція 1920-х-1930-х років: соціальний портрет та історична доля. — К.,1992. — С.30.
7. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО).— Ф.1,оп.6,спр.7. — Арк.118; Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО). — Ф.166,оп.2,спр.926.— Арк.6.
8. Декреты Советской власти. — М.,1957.— Т.1. —С.247,432-434. Державний архів Харківської області (ДАХО). — Ф.1, оп.1, спр.409. — Арк. 83; Державний архів Запорізької області (ДАЗО). — Ф.2, оп.1, спр.11. — Арк.82.
9. Державний архів Дніпропетровської області (ДАДО). — Ф.11, оп.1, спр.6. — Арк.114; Ченцов В.В. Табу-на думку, заборона —на слово. За матеріалами роботи політконтролю НК-ДПУ 20-ті роки.//З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 1994. — №1. — С.12-21.
10. ЦДАГО. — Ф.1, оп.20, спр.1759. — Арк.1-6; ЦДАВО. — Ф.5, оп.1, спр. 2112. — Арк.47.
11. ДАДО. — Ф.11, оп.1, спр. 160. — Арк.94.
12. Советізація та занепад товариств «Просвіта» в 1920-1923 рр.//Розбудова держави. — 1994. — №5. — С.49; Ткачова Л. Соціальне обличчя української інтелігенції 20-30-х рр.//Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. — 1992. — №2. —С.72; Горяева Т.М. Журналистика й цензура.// История СССР. —1990. — №4. — С.116; Нариси історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст.). — Кн. 3. — К.,1994; Репресоване «відродження» (Про трагічну долю української інтелігенції). —К.,1993; Неженцев Ю.Т. Науково-технічна інтелігенція на Україні в 1920-1930-ті роки. — К.,1992; Судьбы русской интеллигенции: материалы дискуссии. 1923-1925 гг. — Новосибирск, 1991; Репресована наука. Збірник. — Львів, 1991; Куманев В.А. 30-е годы в судьбах отечественной интеллигенции. — М., 1991; Петров В. Діячі української культури — жертви більшовицького терору (1920-1940 рр.). — К.,1992; Онопрієнко В.І., Щербань Т.О. Доля науки в Україні (кінець ХІХ ст.-30-ті роки ХХ ст.)// УДЖ. —1993. — №3. — С.3-14; Рубльов О.С., Черненко Ю.А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції. — К.,1994; 3 порога смерті: письменники України — жертви сталінських репресій. —К.,1991; Репресоване краєзнавство (20-30-ті роки). — К.,1991; Касьянов Г.В. Інтелігенція Радянської України 1920-х -1930-х років: соціально-історичний аналіз: Автореф. дис. докт. іст.наук. — К., 1993; Масненко.В.В. Суспільно-політичні позиції інтелігенції України в 1921-1928 рр.: Автореф. дис. канд. іст. наук. — К.,1993; Гнітько С.П. Інженерно-технічна інтелігенція Донбасу в 1920-і на початку 1930-х рр.: Автореф. дис. канд. іст. наук.— К.,1996; Касьянов Г.В., Даниленко В.М. Сталінізм і українська інтелігенція (20-30-і роки). — К.,1991.
13. Мельгунов С.П. Красный террор... — С.239.

14. Державний архів Служби безпеки України (ДАСБУ). — Фонд друкованих видань (ф.д.в.), спр.195. — Арк.3; Ченцов В.В. «Катеринослав. ГубЧК». Суспільно-політичне та економічне життя краю в документах органів державної безпеки.//3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 1994. — №1. - С. 43-51;
15. ДАДО. — Ф.1, оп.1, спр.671. — Арк.51.
16. Касьянов Г.В. Українська інтелігенція... — С.58.
17. Шевчик Г.М. Культурне будівництво на Україні (1921-1925 рр.). — К., 1963. — С.371.
18. Ленин В.И. Заключительное слово по политическому отчету ЦК РКП(б) 28 марта, 1922 г.//Полн. собр. соч. — Т. 45. — С.121; Ленинский сборник. — XXXIV. — С.406; XXXVI. — С.216,219; ЦДАГО. — Ф.1, оп.20, спр.208. — Арк.107; VII Всеукраїнський з'їзд Рад. Стеногр. звіт. — X., 1922. — С.21.
19. ЦДАВО. — Ф.166, оп.2, спр.869. — Арк.46,64,90; оп.1, спр.891. — Арк.77-79.
20. Там же. — Ф.166, оп.2, спр.869. — Арк.4.
21. ЦДАГО. — Ф.1, оп.20, спр.1471. — Арк.107; Адамський В. Депортація української інтелігенції в контексті становлення тоталітарного режиму. //Розбудова держави. — 1996. — №8. — С.42.
22. ЦДАВО. — Ф.1, оп.20, спр.1471. — Арк.17.
23. Гусев В. Застосувати, як одну з репресивних мір проти професури, висилання за межі федерації. //Віче. — 1994. — №10. — С.121-122.
24. Ленин В.И. Л.Б.Каменеву и И.В.Сталину.//Полн. собр. соч. — Т.54. — С.177.
25. Ленин В.И. О значении воинствующего материализма.//Полн. собр. соч.— Т.45. — С.33.
26. ЦДАГО. — Ф.1, оп.20, спр.1453. — Арк.47.
27. ЦДАВО. — Ф.4, оп.1, спр.49. — Арк.162.
28. ЦДАГО. — Ф.1, оп.20, спр.987. — Арк.138.
29. Ленин В.И. Дополнение к проекту вводного закона к Уголовному кодексу РСФСР и письма Д.И.Курскому.//Полн. собр. соч. — Т.45. — С.179.
30. Ленин В.И. Ф.Э.Дзержинскому.//Полн. собр. соч. — Т.45. — С.265.
31. Литвин А. «На каждого интеллигента должно быть дело».//Родина. — 1995. — № 6. — С.33.
32. Коган Л.А. «Выслать за границу безжалостно» (Новое об изгнании духовной элиты)// Вопросы философии. — 1993. — № 9. — С.67.
33. Правда. — 1922. — 17 мая, 2 июня.
34. Всероссийская конференция РКП(б). 4-7 августа 1922 г. — М., 1923. — С.31,52; КПРС в резолюциях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — К., 1979. — Т.2. — С.375,379-380.
35. Свод узаконений. — 1922. — №51. — Ст.646.
36. ЦДАГО. — Ф.4, оп.1, спр.50. — Арк.262; Діло (Львів). — 1922. — 22 жовтня.
37. Ф.Э.Дзержинский — председатель ВЧК-ОДПУ. — М., 1977. — С.364-365.
38. Красовицкая Т.Что имеем, не храним.. //Московские новости, — 1990. — №20. — С.15.
39. Діло (Львів). — 1922. — 6 жовтня.
40. Кокін С.А. Боротьба КП(б)У з політичною опозицією на початку 20-х років.//Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Вип.2. — К., 1990. — С.29.
41. Голинков Д.Л. Крушение антисоветского подполья в СССР (1917-1925). -М., 1975, С.548.
42. Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки. — К., 1991. — С.184.
43. ЦДАГО. — Ф.1, оп.1, спр.994. — Арк.237; спр.1467. — Арк.210; оп.6, спр.40. — Арк.1.
44. ЦДАВО. — Ф.1, оп.2, спр.1430. — Арк.87,88.
45. ДАСБУ. — Спр.П-4647.
46. Центральный архив Федеральной Службы безопасности Российской Федерации (ЦАФСБРФ). — Ф.2, оп.2, спр.529. — Арк.71.
47. В.И.Ленин и ВЧК. Сборник документов (1917-1922гг). — М., 1970. — С.511; Партия меньшевиков и денкинщина: процесс киевских меньшевиков. — М., 1923; Приговор Верховного революционного трибунала по делу партии эсеров. — М., 1922; Мусієнко О. Злочин без кари.//Київська старовина. — 1995. — № 6. — С.100.
48. Дело членов Центрального комитета Украинской партии социалистов-революционеров: Голубовича, Петренко, Лызановского, Часника, Ярослава и др. Стеногр. отчет. — К., 1921. — С.4; Болабольченко А. Всеволод Голубович і «Справа УПСР». — К., 1993.
49. Дело Киевского областного Центра действия. Стеногр. отчет. — Харьков, 1927.
50. Литвинова В.П. Діяльність Комуністичної партії та Радянської влади на Україні по встановленню товариських взаємовідносин між робітничим класом і старими спеціалістами (1920-1925рр).//Питання історії народів СРСР. — Вип.14.— К., 1972. — С.65-67.
51. ДАЗО.— Ф.3378, оп.1, спр.25. — Арк.226; ДАДО. — Ф.3225, оп.1, спр.73. — Арк.3-7; Ф.67, оп.1, спр.1. — Арк.77,78.
52. ЦДАВО. — Ф.2, оп.2, спр.297. — Арк.1-3; ДАДО. — Ф.6, оп.1, спр.318. — Арк.3.
53. История советской разведки. Вып.3-й (1926-1929). — М., 1961. — С.54.
54. ДАСБУ. — Ф.д.в, спр.254.
55. Правда через роки. — Донецьк, 1995. — С.7.
56. Даниленко В.М. та ін. ... — С.286.
57. Ченцов В.В. Аналогии в истории. Деятельность экономических подразделений ЧК-ГПУ в условиях новой экономической политики.//Тоталитаризм и анти тоталитарные движения. — Харків, 1994. — С.261-265.

58. Касьянов Г.В. «Шахтинська справа»//Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Вип.1. — К., 1991; Старков Б.А. Переход к «политике разгрома» («Шахтинское дело») //Историки отвечают на вопросы. Вып.2.— М.,1990.
59. ДАСБУ. — Ф.д.в, спр.140. — Арк.1-204; Документи по «Делу Промпартии». 1930. Архив Военной коллегии Верховного Суда СССР//Источник. -1990. — №7. — С.62.
60. История Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков). Краткий курс. — М., 1953. — С.279.
61. Правда. — 1928. — 3 июня.
62. Правда. — 1928. — 24 мая.
63. ДАСБУ. — Ф.4, оп.1, спр. 45, т.3. — Арк.110,141.
64. Звезда. — 1928. — 10, 14, 21 марта; 1 июня; 3, 7 июля
65. Экономическая контрреволюция в Донбассе (Итоги «Шахтинского дела»). Статьи и документы. — М., 1928. — С.213-214.
66. ДАСБУ. — Ф.д.в, спр., 8,9,14,26,27,35,48,49,50,72,84,93; Фонд карних справ, спр.П-25229, т.1-8.
67. ДАДО. — Ф.1393, оп.1, спр.10. — Арк.307-310; Болотников Ю.А., Ченцов В.В. Докладные записки органов госбезопасности как источник по общественно-политической жизни на Днепропетровщине в конце 20-х годов//Скарбниця ріднокраю. — Дніпропетровськ, 1993. — С.37.
68. ДАДО. — Ф.1393, оп.1, спр.10. — Арк.316.
69. Там же. — Ф.7, оп.1, спр.1625. — Арк.101-116.
70. Там же. — Ф.1393, оп.1, спр.9. — Арк.117.
71. ДАСБУ. — Спр.П-9362.
72. ДАДО. — Ф.Р-319, оп.1, спр.1. — Арк.15-16.
73. Там же. — Арк.60.
74. Там же. — Арк.115.
75. ДАСБУ. — Спр.П-12613.
76. Елфимов Е., Щетинов Ю. Три процесса над старой интеллигенцией (1928-1931 гг.)//Политическое самообразование. — 1989. — №16. — С.70.
77. Сталин Й.В.//Твори. — Т.12. — К., 1952.— С.8-31; КПСС в резолюциях ... Изд.7-е. — Т.2. — С.380-381.
78. О некоторых приемах и методах борьбы контрреволюции против Советской власти (Материалы к истории ВЧК-ОГПУ-НКВД). — М., 1939.— С.153-190.
79. ДАСБУ. — Ф.д.в, спр.192. — Арк.24.
80. Там же. — Спр.374. — Арк.2.
81. Федоров Л. Как придумали партию//Родина. — 1994. — №5. —С.58-61; Процесс «Промпартии» 25 ноября — 7 декабря 1930. Стенограмма судебного процесса и материалов, приобретенных к делу. — М., 1931.
82. ДАСБУ. — Ф.д.в., спр.121, 122.
83. ДАСБУ. — Спр. П-22688, т.2. — Арк.9,11.
84. Там же. — Ф. 1, оп.1, спр.6. — Арк.4,8,9.
85. ДАДО. — Ф.1519, оп.1, спр.9. — Арк.36.
86. ДАСБУ. — Спр.П-25928, т.1-2.
87. Там же. — Т.1. — Арк.35.
88. Там же. — Т. 2. — Арк. б/н.
89. Там же. — Спр.П-21343. — Арк.11.
90. Там же. — Арк. 13.
91. Там же. — Арк. 22, 29,
92. Там же. — Арк.85.
93. Инженерный работник. — 1928. — №11-12. — С.130-131.
94. ДАСБУ.— Ф.д.в, спр,23,28,30,37,58,80,129,143.
95. ДАДО. — Ф. Р-1518, оп.1, спр.4. — Арк.133.
96. Там же. — Арк.108.
97. Там же. — Ф. 1519, оп.1, спр.4. — Арк. 43.
98. Там же. — Спр.1. — Арк.117.
99. Там же. — Спр.9. — Арк.112.
100. Там же. — Спр.4. — Арк.53.
101. Там же. — Арк.60.
102. Там же. — Спр.9. — Арк.36.
103. Там же. — Арк.38-39.
104. Там же. — Арк.41-42.
105. Там же. — Арк.53.
106. ДАСБУ. — Ф.1, оп.1, спр.5,6,7.
107. Там же. — Ф.д.в., спр.105,106,107,108,145,164.
108. Елфимов Е., Щетинов Ю. ... — С.75.
109. ДАСБУ. — Ф.1, оп.1, спр. 39, 4

110. ДАСБУ. — Фонд карних справ, спр.П-20794, П-3208.
111. Там же. — Спр.П-24391.
112. Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924-1934. — К., 1996. — С.60, 61; *Більшовик України*. — 1928. — №2. — С.40-93; №3. — С.42-84; №7. — С.8.
113. ДАСБУ. — Ф.д.в, спр.445. — Арк.7; Об українском сепаратизме. — Харків, ДПУ УСРР. — 1926. — С.8-9.
114. Пристайко В., Шаповал Ю. Справа «Спілки визволення України». Невідомі документи і факти. — К., 1995; Сталинский «великий перелом» и процесс над «Союзом освобождения Украины» // Отечественная история. — 1994. — №1. — С.190-196; Болаболыченко А. «СВУ»: суд над переконанням. К., 1994; «Опера СВУ — музика ГПУ». Спогади свідків. — К., 1992; Сидоренко О., Болаболыченко А. Катарсис, або ким і як було сфабриковано справу «Спілки визволення України». — К., 1994; Шаповал Ю.І. Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії. — К., 1993.
115. Голуб А., Ченцов В. Ще одна зневажена доля // Борисфен, 1994. — №12. — С.18,19; ДАСБУ. — Спр.П-22306, П-4612 та ін; Гавриленко І., Ченцов В. Дніпетровська філія «СВУ» — хроніка, запланованої драми // Борисфен. — 1994. — №4. — С.12-14.
116. Культурное строительство в СССР. 1917-1927: документы и материалы. — М., 1989. — С.229-234; В.И. Ленин, КПСС об интеллигенции. — М., 1979. — С.200-202; Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський ... — С.31-33; Сталинское Политбюро в 30-е годы. Сб. док. — М., 1995. — С.60.
117. Хлевнюк О.В. Политбюро. Механизмы политической власти в 1930-е годы. — М., 1996. — С.-55, 56.
118. На фронті культури. — К., 1935. — С.15.
119. Касьянов Г.В. Українська інтелігенція в 1933 р. // Проблеми історії України: факти... — Вип. 2. — К., 1990. — С. 92-99.
120. Свод законов СССР. — 1934. — Ст. 283; Из истории советских пограничных войск (1928-1934). Документы и материалы. — М., 1971. — С. 706,707; Росляков М. Убийство Кирова. Политические и уголовные преступления в 1930-х годах. Свидетельства очевидца. — Л., 1991; Бетеев В.И., Панов В.Д. Оправданию не подлежит. — М., 1989. — С. 62-63; ДАСБУ. — Ф.4, оп.1, спр.10.
121. Конквест Р. Большой террор // Нева. — 1989. — №9. — С. 142.
122. Шаповал Ю.І. Україна 20-50 років: сторінки ненаписаної історії. — К., 1993. — С. 160, 161, 164.
123. Известия ЦК КПСС. -1989. — №10. — С. 81.
124. ДАСБУ. — Ф.4, оп.1, спр.51, т.6. — Арк.76,187, 324; т.10. — Арк.528.
125. Реабилитация. Политические процессы 30-50-х гг. — М., 1991. — С. 176,177.
126. Шаповал Ю.І. Україна... — С.181.
127. ДАСБУ. — Ф.1, оп.1, спр.14. — Арк.120.
128. Там же. — Спр. П-5028, П-5029, П-4724, П-8099, П-3994, П-7215, П-4022, П-5034; Іваненко В., Ченцов В., Голуб А. «На кожного інтелігента має бути справа» // Борисфен. — 1996. — №6. — С.15-16.
129. ДАСБУ. — Спр. П-7214.
130. Там же. — Спр.312. — Арк. 89.

І.В. ІЩЕНКО
РОЗВИТОК АЛКОГОЛЬНОЇ
СИТУАЦІЇ В УКРАЇНІ НА ТЛІ НЕПУ
(1921–1928РР.) : ПРОТИРІЧЧЯ ТА
РЕАЛІЇ

Пияцтво та його прямий наслідок — алкоголізм в тій чи іншій мірі є проблемою для всіх країн. І чим розвиненіше держава, тим більше уваги вона приділяє тому, щоб володіти алкогольною ситуацією. Жодна країна не може відмовитись від регулювання алкогольної проблеми. З точки зору дослідника М. Дорогіх, поняття «алкогольна ситуація» будь-якої країни визначається фактичним станом пияцтва і алкоголізму, тобто алкогольними традиціями, виробництвом та споживанням на душу населення алкогольних напоїв, освоєнням народом такого набуття людства, як самогонваріння, чисельністю померлих від зловживання алкоголем, кількістю хворих алкоголізмом, скоєних злочинів у стані алкогольного сп'яніння, тощо [20, с.52]. Дослідження та усвідомлення цієї ситуації впродовж 20-х років у порівнянні із сьогоденням дозволить, на наш погляд, спрогнозувати її розвиток на перспективу, сформулювати певні рекомендації щодо поліпшення управління нею.

Ідеологізація проблеми пияцтва та алкоголізму більшовиками, пояснення корінних причин її існування експлуатацією людини людиною не витримали випробувань часом, практикою життя й зазнали фіаско.

В. І. Ленін під час бесіди з К. Цеткін, зокрема, підкреслив: «Пролетаріат — найпрогресивніший клас, він не має потреби у сп'янінні, яке б оглушало його або збуджувало. Йому не потрібно ні сп'яніння статевої нестриманості, ні сп'яніння алкоголем.» [6, с.47]. Але в реаліях 20-х років стало очевидним, що перемогти це суспільне лихо не вдалося. Наочно ілюструють темпи зростання пияцтва у Радянському Союзі такі цифри [25, с.4] (див. табл. 1)

Таблиця 1. Динаміка споживання алкоголю в СРСР

Напій	1923/24 р.	1924/25 р.	1925/26 р.	1926/27 р.
Горілка (в млн. відер)	0,8	4,1	20,6	31,5
Пиво (в млн. відер)	8,0	17,2	20,5	32,0

Зростання обсягу виробництва та споживання горілки у геометричній прогресії — наслідок державної політики, яка фактично заохочувала пияцтво з метою отримання додаткових бюджетних коштів.

Подібні темпи були характерні і для України, про що свідчать дані табл.2.

Вивчаючи пияцтво як суспільне явище в умовах непу, важливо порівняти два періоди: до введення державної монополії на виробництво спирту та після.

Іщенко Ігор Васильович
 — викладач кафедри
 військової підготовки
 Дніпропетровського
 державного
 університету

У контексті боротьби з «зеленим змієм» Раднарком України 20 серпня 1920 року своєю постановою заборонив без відповідного дозволу виробництво спиртних напоїв. Особи ж, які були винні у виготовленні, зберіганні та продажу самогону підля-

Таблиця 2. Виробництво алкогольних напоїв в Україні [25, с.7]

Напої	1924/25 р.	1925/26 р.	1926/27 р.
Горілка (в літрах)	-	38636040	65461646
Пиво (в літрах)	25035960	69321005	77965903

гали позбавленню волі на п'ять років з конфіскацією всього майна [1, с.129]. Починаючи з 1922 року, у населення з'явилася можливість лишки зерна використовувати для виготовлення самогону, створюючи нелегальний ринок алкогольних виробів. Важіль заборони уряду та надмірне бажання населення дотримуватися алкогольних традицій перетягнув на користь останнього. Такі суспільні вади, як пияцтво, алкоголізм та їх супутники — злиденність, проституція, безпритульність, хуліганство й загалом злочинність поглинали все ширші верстви населення. «У Катеринославській губернії варка самогону..., проституція набули характеру поширення цих явищ», — повідомлялося в одному з численних циркулярних листів [18, арк. 81]. Слід зазначити, що до кінця 1922 року алкогольна проблема не розглядалася більшовиками окремо від інших видів злочинності [7, с.10].

Про розвиток потайного самогонваріння дає уявлення кількість виявлених осередків його виробництва. Наприклад, у 1922р. їх було викрито 23.601, у 1923р-248.864, у 1924р-233.446, а лише за 9 місяців 1925р — 167.750 [7, с.10].

Наведені цифри, без сумніву, не відображають дійсних розмірів пияцтва та алкоголізму, але і вони досить рельєфно засвідчують про його поширення у суспільстві.

Переконливим доказом зростання алкогольного споживання населенням різних регіонів країни, у тому числі України, є аналіз витрати на спиртні напої у бюджеті робітника, наведені в процентах до місячного бюджету пересічно за рік [25, с.7] (див. табл. 3)

Як бачимо, ця інформація свідчить, що український робітник до введення державної монополії на виготовлення спирту витрачав коштів на алкогольні вироби пересічно в два рази менше, ніж його співвітчизник у столиці.

Розглядаючи структуру споживання алкоголю згідно офіційних даних статистики у 1924 році [31, с. 261], можна зробити висновок про значне зменшення спожитого самогону (у 2 рази) робітниками. Це сталося головним чином завдяки адміністратив-

ному тискові з боку владних структур. В своєму крайньому прояві пияцтво відбилось на робітниках Донбасу. Саме в цьому регіоні показники споживання і бюджетних витрат на алкоголь, принаймні, в 1,4

Таблиця 3. Порівняльна характеристика місячних бюджетних витрат робітників на алкогольні вироби.

Рік Регіони	1922	1923	1924
Москва і Ленінград	0,5%	0,7%	1,5%
Урал	0,2%	0,2%	0,7%
Україна	0,3%	0,5%	0,7%

рази перевищували середньостатистичні по Україні [25, с.8]. З 30 вересня 1922 року Донецький губвиконком був змушений заборонити навіть продаж одеколону [36, арк.10]. Більше, ніж вдвічі перевищував рівень споживання алкоголю робітниками у порівнянні зі службовцями. Загалом споживчі обсяги алкоголю цих категорій населення показані в табл. 4 [31, с.261].

Безумовно, важко сказати, наскільки ці цифри відповідають реаліям. До того ж виникає запитання: чому у службовців графа «у тому числі самогону» не заповнена? Відповідь можна отримати, вивчивши деякі обставини.

Справа в тому, що офіційна статистика має досить великі розбіжності з дійсністю. Голова Раднаркому УРСР Х.Г. Раковський, виступаючи 18 липня 1923 року заявив: «... Самогон рікою тече не тільки на селі, але й уже в місті» [8, с.18].

Восени 1923 року почався вільний продаж державних вин та наливок міцністю до 30 градусів. Однак ця обставина значного впливу на зменшення обсягів споживання саморобного зілля не справила. Населення віддавало перевагу більш дешевому та міцному самогону [7, с.11].

Пияцтво охопило усі життєві сфери: сімейно-побутову, виробничу, тощо. Двотижневі звіти про політичний та економічний стан населення Катеринославської округи дають уявлення про зміни кількості зареєстрованих випадків самогонваріння. Звичайно, воно завжди зростає напередодні свят та узимку. [16, арк. 2-43; 14, арк. 700]. На жаль, облік даних про пияцтво був дуже не точний, передусім через формальне ставлення виконавчих органів, міліції. 13 січня 1923 року начальник Одеської міліції, прирімом, видав наказ, у якому відзначалося: «Мною 20 грудня минулого 1922 року було наказано потиженево доповідати письмово в губернське управління про підсумки боротьби з вигонкою самогону та його

продажем. До 11 січня відомості надійшли лише з Вознесенської повітової міліції.» [33, арк. 10]. А ось витяг з циркулярного листа Катеринославського окрвиконкому від 22 червня 1923 року: «Є підстави, які дозволяють стверджувати, що цифрова звітність міліції по боротьбі з винокурінням слабка і зовсім не відповідає дійсності» [17, арк.160]. Ще один при-

тва працівників під час їх відряджень на село. Так, Ярош з Петріківського району щоденно пиячив, намагався звалтувати жінку, у якої жив на квартирі. При цьому був у нетверезому стані. [19, с.15]. Зауважимо, що йдеться саме про службовців, які, за даними радянських статистів самогон не вживали зовсім. В цих документах — доказ масовості явища.

Таблиця 4. Норми споживання алкогольних напоїв робітниками та службовцями України на одного чоловіка пересічно в місяць.

Спиртні напої	Робітники						Службовці					
	1923 листопад	1924 15 листопада — 15 грудня	1925 листопад	1926 листопад	1927 листопад	1928 листопад	1923 листопад	1924 15 листопада — 15 грудня	1925 листопад	1926 листопад	1927 листопад	1928 листопад
Усі разом (в літрах)	0,067	0,083	0,291	0,353	0,479	0,284	-	0,038	0,102	0,073	0,107	0,083
У тому числі самогону	0,012	0,005	0,014	0,002	0,003	0,001	-	-	-	-	-	-

клад: на підставі дослідження усіх доповідей щодо самогонваріння за Катеринославською округою протягом 1923 року виявилось, що Краснопілська волость, Діївська, Сурьско-Литовська, Новопокровська, Чернетчанська, Романківська, Чаплинський район, Новомосковський в обличчі керівників волосних, районних виконавчих комітетів жодним словом не торкнулися боротьби з пиятикою на своїй території [14, арк. 723-733]. Значна частина керівництва в структурах державної влади протягом усіх 20-х років не тільки не боролася з пияцтвом, але і сприяла йому. В одному з листів йшлося про дискредитацію радянської влади її представниками, які своєю поведінкою розповсюджують на селі пияцтво та самогонваріння. [10, арк.4]. Вже на початку 20-х років у республіці викрили ряд зловживань держапаратом владою. Найтипівіша риса цих зловживань поруч з іншими — пияцтво [34, арк.187]. Влітку 1925 року у селі Кринички відповідальні працівники у складі голови РВК, народного судді, начальника пошти і секретаря суду влаштували з заможними селянами пиятику. Причому суддя пиячив з особами, на яких веде справу [9, арк. 34, 35]. Доповідь ДПУ Дніпропетровської округи за період з 1 січня по 1 жовтня 1928 року повідомляє про пияцтво, моральні розпусти керівництва Котовського райвиконкому. Особливо часто траплялися випадки пияц-

Становище в українському селі у першій половині 20-х років навіть за офіційною статистикою викликало занепокоєння, оскільки елементарні потреби людини — їжа, взуття і житло поглинали понад 9/10 фонду споживання селянина — одноосібника. Це, безперечно, — свідчення невисокого рівня життя селянина. Видатки на культурні та освітянські потреби склали мізерну частку — 0,7% фонду споживання. В той же час на алкоголь і тютюн селяни витрачали коштів у 4,4 рази більше ніж на культурні потреби [21, с. 263]. Вибіркові анкетні обстеження показали, що 83,9% селянських господарств споживали алкогольні напої [23, с.124]. У тому ж виступі Х.Г. Раковський поставив питання: «Хто буде споживачем радянської горілки?» І сам на нього відповів: «Робітник, оскільки селянин і надалі вживатиме необкладену податком самогонку» [8, с.18]. Ця заява цілком справедлива, тому що ґрунтується на знанні реальної купівельної спроможності населення. В Катеринославі у 1924 році пересічна заробітна платня робітника складала 50 червонців [11, арк. 246]. Споживчий кошик на той час був на рівні 21 червонця [11, арк.245]. Як бачимо, робітник міг собі дозволити дещо купувати з алкогольних виробів. Тим паче, що у 1925 році його місячні доходи зросли до 80 червонців [31, с. 260-261] Службовці ж отримували платню на 7-8 червонців більше. [там же].

Введення державної монополії на виготовлення горілки та спирту, поява 40 градусного напою у вільному продажу лавок держспирту восени 1925 року привело до несподіваного ефекту. Ріст споживання горілчаних виробів робітниками у 1925 році порівняно з 1924 у 3,5 рази — наочний тому доказ [31, с.260-261]. Отже, яка ж реальна картина склалася восени 1925 року? На це питання в значній мірі відповідає протокол загального делегатського зібрання заводів ім. Петровського та ім. Леніна у Катеринославі від 29 жовтня 1925 року. Зазначено, що з початком продажу 40° горілки пияцтво дуже поширилося. Відтоді протягом першого тижня було підібрано 370 п'яних. З них 90 %-робітники. На той час зареєстровано чотири випадки смерті від сп'яніння. [18, арк. 28,29]. У жовтні 1925 р. випуск горілки став причиною значних втрат робочого часу. Звичайним явищем стали невиходи на роботу. Спеціальна інспекція, яка проводилася у Харкові, оцінивши положення на заводах, встановила за вересень 1925 р. — 146 людино-днів прогулів пересічно за суботу або понеділок. В останні дні тижня прогули склали 105 людино-днів. Після надходження горілки у вільний продаж (жовтень 1925 р.) чисельність прогулів перевершила усі межі здорового глузду. У суботу та понеділок вони підскочили до рівня 188 людино-днів, а в інші дні тижня — відповідно 129. По заводу «ВЕК» у вересні були відсутні без поважних причин 1676 чоловік, а у жовтні їх чисельність сягнула 2804 і прогули зросли на 30.4%. За даними «Спілки будівельників», невиходи на другий день після отримання заробітної платні у жовтні-листопаді на головних будівлях Харкова досягли рекордного рівня майже 50 % чисельності робітників. Продуктивність праці внаслідок пияцтва по заводах ХПЗ, «ВЕК» після свят знизилася на 15-20 %. На металозаводі ім. Шевченка 22 жовтня більша частина ливарників була п'яна на чолі з майстром Шаповаловим. Багато хто доходив до непритомності, був знесилений і під час відливання лежав без почуття. Один робітник ледве не потрапив до ковша з розплавленим чавуном, але його врятували від смерті. Виготовлена у цей день відливка вагою 800 пудів була забракована. І в довершення загальної картини ось найбільш поширені міркування робітників про вільний продаж горілки у вигляді реплік: «збільшення обороту»; «добре»; «погано, що не продають поблизу підприємств, купуємо у спекулянтів»; «треба і в селі більше продавати горілки. Нехай гроші потрусять у бюджет.» [35, арк. 43-52].

Треба погодитися, що робітник України на той час мав потенційну можливість 50% свого бюджету витратити на алкогольні вироби, а селянин відповідно 10%. Це, на нашу думку, було однією із причин поширення самогону на селі [28].

Після введення державної монополії, за офіційними даними, селяни не зловживали в своїй більшості спиртними напоями. У 1925/26р. на одну душу було випито пересічно 1,5 л. алкогольних напоїв (0,25л. вина і 1,25 літрів горілки). Більше спиртного вживали безпосівні селяни (2л. пересічно на рік на одну душу), що напевно, було пов'язано з їхніми відлучками з дому на роботи поза власним господарством, часто у місті. [21, с.266] Але дані ці сумнівні, тому що в умовах заборони самогонваріння радянська статистика 20-х років виходила з обсягів розкритого виготовлення цього напою.[7, с.10] Гадаємо, що для одержання більш об'єктивної картини достатньо було поділити увесь обсяг знайденого напою на кількість населення цієї місцевості. Підтвердження цьому знаходимо в офіційних виданнях. [там же].

Проведені нами дослідження доповідей голів виконкомів про політико-економічний стан населення за 1923 рік із застосуванням елементів контент-аналізу дозволили зрозуміти логіку керівників. Перша категорія рапортувала про виявлення великої кількості різного майна та самогону протягом місяця, а потім цілий рік почувала себе спокійно (Кам'янська, Лоц-Кам'янська волості), надсилаючи в окрвиконком повідомлення, що самогонваріння нібито більше немає.[14] Інші керівники систематично протягом усього року дуже активно писали про всі питання, крім «ударної боротьби» з самогоном, запевняючи, що його не існує взагалі. А тепер уявіть собі, що протягом місяця вилучено декілька десятків літрів цього напою на усю волость. А пересічно виходить цифра 2 літри на рік.

Думається, що більш доцільним для визначення обсягів споживання спиртних виробів у 20-ті роки слід виходити: по-перше, з системи причин пияцтва та алкоголізму; по-друге, з демографічних характеристик населення тієї пори. Багато вчених дослідників намагалися описати причини виникнення та живучості пияцтва складанням чинників особистісного, сімейно-побутового та виробничого характеру [27, с.5]. Але цей набір, яким би він повним не був, все ж таки не пояснює суті явища, а є лише ознакою його. На наш погляд, найбільш обгрунтовано підійшов до головної причини пияцтва Е.С. Бехтель. Він вважав ейфорізуючий ефект базисним. Усі останні чинники, на його думку, побічні від нього [4, с.37]. Саме властивість алкоголю створювати ілюзію задоволення будь-якої потреби людини завдяки ейфорізуючому ефектові, появі приємних вражень, перекриваючих усі канали інформації у мозок від тих чисельних турбот і проблем, що оточують особистість, — є головною причиною масового розповсюдження його в суспільстві.[23, с.212].

Які ж проблеми хвилювали населення у 20-ті

роки, що не можна було б вирішити в дійсності, або це вимагало значних моральних, інтелектуальних та фізичних зусиль.

По-перше, це складні соціально-побутові проблеми. Бюджетне обстеження за 1927 рік поділяє за житловою площею усі сім'ї на три групи: 1) ті, що мають менше 4 кв. м. на одного чоловіка; 2) від 4 до 5 кв. м.; 3) більше 5 кв. м. Забезпеченість їх приблизно однакова. Якщо долю витрат на алкоголь в бюджеті сім'ї для першої групи прийняти за 100%, то для цих категорій були отримані такі дані: до 4 кв. м. — 100%; від 4 до 5 кв. м. — 78% більше 5 кв. м. — 70,5% [32, с.95]. На засіданні Катеринославського окрвиконкому 26 жовтня 1926р сповіщалося, що з 14800 робітників ДМК 2400 не мають житла. Багато з них живе по підвалах та льохах, за які сплачують великі гроші, а то й живуть зовсім на вулицях [12, арк. 179]. Там же у Кам'янському вилучено близько ста самогонних апаратів, 8 самогонних фабрик [14, арк. 168-680]. Погане харчування, неможливість задоволення потреб хатніми речами спричиняють потребу в алкоголі.

По-друге, одним з головних чинників, що сприяє пияцтву, є низький культурний рівень робітників.

Дані за 1925 рік свідчать, що робітники, маючи однакову забезпеченість зі службовцями, витрачають коштів на алкоголь пересічно у 3-10 разів більше [30].

Нарешті, відсутність розваг у вільний час, погане ставлення виконавчих органів до організації культурно-масової, спортивно-масової роботи та дозвілля штовхало людину в лоно аморальності, пияцтва [13, арк. 45-78; 36,92].

У 1928 році проводилося опитування робітників Невського Машинобудівного заводу. На запитання: «Навіщо п'єте?», - вони відповідали таким чином: з настрою-19,1%; для розваги-17,1%; із звички-13,2%; для апетиту та здоров'я-12,0%; для компанії-12,4%; через тяжку працю-8,7%; випадкові моменти-7,2%; через нудьгу-5,0%; через нестатки-4,5%; через лихе родинне життя-0,8%. Отже переважна більшість робітників вважає побутові проблеми визначальними в їх пияцтві. [25, с.17]

В систему причин, що сприяли розвитку алкогольної ситуації в Україні впродовж 20-х років треба включити також алкогольні традиції. У народів, які мешкали в той час на території України, ці традиції давно і надовго визначилися у бік міцних алкогольних напоїв [5, с.6-7].

До спільних традицій споживання алкоголю належать такі, як: ритуальне пияцтво (весілля, свята та інше); зловживання алкоголем; пияцтво, як засіб вирішення службових питань; специфічне соціальне явище «могорич», тощо.

Аналіз цих традицій тої пори у порівнянні з сьо-

годенням дозволить зробити остаточні висновки щодо динаміки їх розвитку. У 1930 році дослідник Воронов. Д. виділив селянський алкоголізм та ідентифікував його з побутовим. У низку вікових алкогольних традицій, що були притаманні як робітникам, так і селянам вчений додав специфічно сільські звичаї. З їх нагоди вживали алкоголь на селі. До них належали: сходи селян, пияцтво по закінченні сезонних робіт, тощо. Д. Воронов зацентрував увагу саме на ритуальне пияцтво, яке вважав найбільш поширеним у сільській місцевості [4, с.193]. Очевидно, що селяни ніяк не поступалися в обсягу споживання спиртного робітникам. Адміністративні заходи керівництва країни, які передбачали штучний розподіл державної горілки у співвідношенні її реалізації: на селі -70%; у місті 30%, залишилися на папері, контрольні цифри продажу горілки у жовтні 1925 року прямо протилежні тим, що очікувалися. На селі продано 21%, у місті 79%. [35, арк. 43] Розрахунок на повне витискування самогону із села зійшов нанівець. Не виправдався він і пізніше після 1925 року. Найдешевша 40 градусна горілка коштувала 1 крб. 15 коп. за 0.5 літра. За таку ж півлітру самогону сплачували лише від 40 коп. до 1 крб. [7, с.11]. Саме ці чинники у сукупності із технологічною простотою виготовлення зробили самогон поза конкуренцією. Зрозумівши повну безперспективність тиску на селян, більшовики фактично погодилися на легальне виробництво саморобного зілля.

Його ще більшому розповсюдженню сприяло також зниження міри стягнення по всім злочинам щодо самогоніваріння в 1926 році. Зокрема, 2 січня ВЦВК XII скликання визнав непотрібним вести переслідування самогоніваріння для особистого споживання [29, с.29-32]. І для з'ясування найбільш реальних споживчих обсягів самогону на селі слід повернутися до розгляду таблиці 4, з якої видно, що поява державної горілки у жовтні 1925 року стала катализатором її прискореної реалізації в середовищі робітників. Принаймні, ці дані найкраще піддаються контролю і наближені до реалій. З підрахунків очевидно: робітник у 1924 році спожив приблизно 0,9 літрів спиртного, а в 1927— 5,7 літри загалом на рік. Тому на противагу офіційному звіту, який наводить В.Калініченко стосовно 2-х літрів спиртних напоїв на одного селянина за 1925/26 рік, ми гадаємо, що більш близьким до істини є показник — 5 літрів на рік.

Порівняння двох періодів непу та аналіз джерельної бази дозволяє стверджувати, що:

— по-перше, дійсна інформація про пияцтво та алкоголізм відсутня через недбале ставлення виконавчих органів влади до статистики. Та однією з головних причин є ідеологічні установки з боку партійних органів на початку 20-х років до небачення пи-

яцтва, як серйозної суспільної проблеми [7, с. 10];

— по-друге, повна заборона виготовлення горілки дала міцний поштовх до розповсюдження потайного самогонваріння, яке компенсувало дефіцит спиртних виробів. У жовтні 1925 р. з випуском державної горілки алкогольна ситуація повністю вийшла з-під контролю більшовиків і вгальмувати її не вдалося до кінця 20-х років. Як наслідок — стійка тенденція до росту споживання всіх алкогольних напоїв [31, с. 261].

Надзвичайно актуальною є оцінка стану алкоголізації молодого покоління. Більш важкі наслідки викликає вживання алкоголю у неповнолітніх. Із зростанням пияцтва в родині прогресує алкоголізм серед дітей. У 1926 році Державний інститут соціальної гігієни обслідував 280 дітей молодшої групи в одній московській школі і ось що виявилось: 204 — обізнані зі смаком пива; 206 — смакували вино; 126 — вживали горілку; 60 — випивали самогон.

При цьому виявилось, що лише 12% дітей-школярів зовсім не знають смаку спиртних напоїв [25, с. 12]. Є підстави вважати, що для українських школярів тої пори показники коливаються незначною мірою. Такий висновок можна зробити з порівняльних характеристик пияцтва в Україні та Росії. А вони мають однакові тенденції [25, с. 7]. В сучасній літературі наголошується, що головними мотивами початку алкоголізації неповнолітніх частіше всього були наслідування ровесників та дорослих, прагнення до групування та антисоціальних варіантів поведінки (до 70%) [23, с. 266]. За даними А.І. Селецького, який досліджував 830 неповнолітніх правопорушників, 11,2% з них вже були хронічними алкоголіками [23, с. 267].

Проблема злочинності дуже тісно пов'язана з пияцтвом та його наслідком алкоголізмом. Я. Кіров стверджує, що з 500 найбільш небезпечних злочинців кожен другий в дитинстві виховувався у родині алкоголіка [там же]. Повертаючись до опитування школярів у 1926 році, виявилось: половина дітей заявила, що їх спонує батько, одна третина вказала на матір, а решта — на рідню та знайомих, 2% дітей самі здобувають спиртні напої [25, с. 12]. Таким чином, пияцтво батьків є однією з основних причин формування перешкод у вихованні, правопорушень та злочинів неповнолітніх.

У цю ж площину питань, що торкаються дитячого пияцтва, необхідно включити й безпритульність. На початку 1926 року у катеринославській газеті «Зірка» були наведені такі факти: 70% малолітніх правопорушників — безпритульні. У період з 1.10.25р. по 1.01.26р. через комісію у справах малолітніх правопорушників пройшло 212 підлітків. Вони звинувачувалися у крадіжках, згвалтуваннях, варінні самогону, хуліганстві та інших злочинах [3,

с. 3]. Влітку того ж року спеціальна комісія міськради перевірила дитячий колектор №2. «Гра у карти, пияцтво, крадіжки, статеве розбещення — ось підсумок «виховної роботи з дітьми», — писала газета [37, с. 4].

Про поширення пияцтва серед населення можна судити по його супутникові — злочинним діям, які найбільшим чином залежать від зловживання алкоголю, — хуліганству. З початку вільного продажу державної горілки восени 1925 року разом із навалюю пиятики в суспільстві піднялося і хуліганство. Так, у цей період в Харкові кількість випадків хуліганства зросла на 50% [35, арк. 55]. В клубах ім. Профінтерна, Антронова групи п'яних постійно перешкоджали проведенню репетицій, переривали роботу клубних гуртків. Дуже частими були п'яні сварки, бійки, биття скла, ламання клубних меблів. У такі скандали втручалася міліція [35, арк. 50]. Подібні спалахи хуліганства як наслідки пиятики траплялися і в інших містах України. Протягом першого тижня торгівлі горілкою по двох заводах Катеринослава зареєстровано 30 бійок, 33 випадки побиття міліціонерів. [15, арк. 28-29]. У 1926 році в Мінську було проаналізовано вік засуджених за хуліганство в нетверезому стані. В процентному відношенні склалася така картина: до 17 років — 6,2%; від 18 років — до 19 років-10%; від 20 років — до 24 років-38%; від 25 років — до 29 років-20,9%; від 30 років — до 39 років-18%; від 40 років — до 49 років-5,3%; від 50 років — до 59 років-1,0%; від 60 років та більше — 0,3%. Як бачимо, головна категорія — це особи не старше 24 років — 54,5% [2, с. 45]. Частіше всього алкоголь травмує саме молоді душі, ставить чорну пляму на їх біографії.

Варто торкнутися ще такої важливої сторони проблеми, як жіночий алкоголізм та пияцтво у 20-х роках. Дослідження цього явища поки що не дає повного уявлення, але на деякі питання вже можна відповісти. У 1925 році в ході анкетування по місту Харкову жінки, працюючи на підприємствах, на запитання: «Як ви ставитесь до вільного продажу горілки?», відповідали рішуче негативно, мотивуючи це здебільшого тим, що чоловіки гроші пропивають, сім'ї залишають голодувати. Лише 2% жінок позитивно ставилися до цього рішення більшовицького уряду. Вони і страждали алкогольними нахилами. [35, арк. 49] Архівні матеріали свідчать, що самогонні справи заводилися переважно на жінок (стосовно виготовлення та продажу саморобного зілля). Вже згадувана Лоц-Кам'янська волость за 10 днів лютого 1923 р. дала 5 звинувачувальних протоколів за самогонваріння, 4 з них складені на жінок. [14, арк. 102] Пояснити цю ситуацію можна з точки зору економічних негараздів. Початок 1923 року, дедалі більше зниження цін на сільгосппродукцію вимага-

ло від громадян пошуку засобів існування. Це стосувалося, насамперед, тих жінок, що стали вдовами і жили на селі та у невеличких райцентрах. У працездатному віці жінки становили 53,7%. Господарства цих селянок занепадали.[21, с.85] Ось чому вони й займалися виготовленням самогону, розповсюджуючи його в основному на підприємствах. Таке явище було характерним в містах до введення державної монополії на виробництво і торгівлю горілкою[22, с.3]. Проведені дослідження показали, що найвищий рівень алкоголізації жінок припадає на середину другого зрілого віку (від 30 до 50 років).[23, с.268]. Найбільше вражалися алкоголізмом жінки, які займалися некваліфікованою працею, неодружені, бездітні, ті, хто працював у сфері обслуговування, особливо в торгівлі та харчуванні. [24, с.176]

Заслуговує на увагу така жіноча аномальна група, як проститутки. Численні дослідження вітчизняних та зарубіжних авторів переконують, що від 32% до 78% жінок, які займалися проституцією були одночасно і алкоголічками [26, с.67,68].

Література

1. Алтуев В.Н. Рабоче-крестьянская милиция Украинской ССР в период восстановления народного хозяйства (1921-1925гг): Дис.... канд. ист. наук. — Днепропетровск, 19 — Машинопись.
2. Бальзовский В. Борьба с хулиганством и пьянством// Административный вестник. — 1926. -№9. С44-45.
3. Беспризорность — основная причина преступности малолетних // Звезда. — 1926. — №14. 19 янв.
4. Бехтель Э.Е. Донозологические формы злоупотребления алкоголем. — М.Медицина, 1986. — 272С.
5. Бехтерев В.М. Алкоголизм и борьба с ним. -Л., 1927. — 62С.
6. Воспоминания о Владимире Ильиче Ленине: В5т.— М., 1979. —т.5. — с.47.
7. Граевский В., Пирогов В.О борьбе с самогонварением и пьянством // Административный вестник.-1926.- №5. С.9-14.
8. Даниленко В. М., Кась'янов Г. В., Кульчицкий С. В. Сталінізм в Україні: 20-ті — 30-ті роки. — К. Либідь, 1991. — 344с.
9. Державний Архів Дніпропетровської області. Ф.1, оп.1, спр. 346.— Далі: ДАДО.
10. ДАДО. Ф.161, оп.1, спр. 1.
11. ДАДО ФР-305, оп.1, спр. 16.
12. Там же. спр. 33.
13. Там же. спр. 80.
14. ДАДО. ФР-305, оп.2, спр.1"а».
15. ДАДО. Ф.416, оп.1, спр. 9.
16. ДАДО. Ф.1310, оп.1, спр.1"а».
17. ДАДО. Ф.1379, оп.1, спр. 1.
18. ДАДО. ФР-2831, оп.1, спр.6.
19. Доповідна записка про політичний стан Дніпропетровської округи (за матеріалами окрвідділу ДПУ за період з 1 січня по 1 жовтня 1928 року // Спадщина. — 1991. №2,3. — С. 14-16.
20. Дорогіх М. Маленький штрих до великої алкогольної проблеми // Право України. — 1993. №10. — С. 50-54.
21. Калініченко В.В. Селянське господарство України в період непу: історико-економічне дослідження. — Х.: Основа, 1997. -400с.
22. Кума под банкой // Звезда. — 1924. -№455. 25янв.
23. Лановенко И.П., Светлов А.Я. Пьянство и преступность: история, проблемы — К.: Наукова думка, 1989 — С.206.
24. Левин Б.М. Кто есть пьяница // Научный сборник РАН институт социологии. -1995. -с.175-178.
25. Лівшиць Я.І. Боротьба проти пияцтва. -К.:Наукова думка, 1930. -39с.
26. Ломброзо Ч., Ферреро Г. Женщина преступница и проститутка. -Чебоксары: Издательская группа «Аван — И», 1994. -216 с.
27. Морозов Г.В. Об актуальных направлениях исследований проблемы алкоголизма // Тезисы доклада 3й Всесоюзной научно-практической конференции по вопросам клиники, профилактики и лечения алкоголизма и токсикоманий. — М., 1980. -С.5-8.
28. Підраховано на основі: ДАДО. ФР. 305, оп. 1, спр.16, арк.245-247; Україна: статистичний щорічник.—Х., 1929.-С.260-

- 261; Калініченко В.В. Селянське господарство України в період непу: історико-економічне дослідження. -Х.: Основа, 1997. — С.263.
29. Пирогов В. Борьба с самогоноварением // Административный вестник. -1927. -№9. -с.29-32.
30. Статистика України. Серія Х. Статистика праці. Т.3. Вип.1. Бюджети робітників і службовців у 1925 р.-Х., 1929. — С.86,87.
31. Україна: статистичний щорічник. -Х. 1929. — С.260 -261.
32. Фурман Г. Наука и жизнь // Новый мир. -1929.— №10. —С.87-96.
33. Центральний Державний Архів Вищих Органів Державної Влади України. Ф.6, оп.1, спр.1853.
34. Центральний Державний Архів Громадських Об'єднань України. Ф.1, оп.6, спр.75. — Далі:ЦДАГОУ.
35. ЦДАГОУ. Ф.1, оп.20, спр.1995.
36. ЦДАГОУ. Ф.8, оп.1, спр.421.
37. Что творилось в коллкторе №2 // Звезда. — 1926. -№131. 9 июня.

ПОЛІТОЛОГІЯ

**Е.М.СУЛІМА
ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ
ПАРТІЙНОГО СЕРЕДОВИЩА В
УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ
ПІСЛЯ ПРЕЗИДЕНТСЬКИХ
ВИБОРІВ**

Результати президентських виборів, ситуація навколо затвердження кандидатури Прем'єр-міністра України та формування Уряду, прийняття Верховною Радою України Закону про політичні партії та підтримка у першому читанні законопроекту «Про вибори народних депутатів України» з пропорційною виборчою системою, **стимулювали процеси у середовищі політичних партій, передусім тих, що брали активну участь у виборах Президента України.**

Переосмислення власної стратегії і тактики, свого місця і ролі у суспільстві та політикумі, організаційне зміцнення та пошуки союзників з огляду на перспективу наступних парламентських виборів стали для більшості з них **першочерговими завданнями.**

Зазначені чинники спричинили також **стрімке зростання кількості політичних партій та організаційні зміни у вже існуючих партіях.** Так протягом 1999 року Міністерством юстиції України було зареєстровано 20 нових політичних партій (найвищий річний показник, починаючи з 1991 року). Таким чином, кількість зареєстрованих в Україні політичних партій станом на 5 лютого 2000р. досягла 91.

І. Ситуація в середовищі лівих та лівоцентристських партій

Для **Комуністичної партії України результати президентських виборів виявилися досить сприятливими.** По-перше, її чисельність зросла із 140 до 142 тис. чл., КПУ придбала політичного союзника в особі голови ВР України О.Ткаченка та Селянської партії України, що стала по суті її сателітом; **по-друге,** партія в цілому зберегла позиції у традиційно «червоних» регіонах, розширила свій вплив на аграрні Хмельницьку та Вінницьку області; **по-третє,** участь у другому турі виборів П.Симоненка, за якого проголосувало майже 40 % електорату, **зміцнила авторитет КПУ, закріпила в суспільній свідомості імідж провідної опозиційної сили серед лівих партій, насамперед — СПУ та ПСПУ.**

Водночас у ході президентських виборів КПУ зіткнулась з **низкою проблем, головна з яких — неадекватність суспільно-політичним реаліям її ідеологічної доктрини та виборчих технологій.** Як наслідок — КПУ почала втрачати традиційну електоральну базу — робітничий клас. За словами П.Симоненка, більшість голосів, відданих за КПУ, належить селянству. У зв'язку з цим на грудневому пленумі ЦК КПУ було визначено **основні напрями розв'язання зазначених проблем:** модернізація ідеології, сутність якої полягає у зміщенні її основних акцентів у бік лівого центру, формування іміджу патріотичної державницької партії та створення єдиного інформаційного комплексу для прориву інфор-

*Суліма Євген
Миколайович —
начальник управління з
питань внутрішньої
політики
Дніпропетровської
обласної державної
адміністрації, кандидат
філософських наук*

маційної блокади. При цьому головна увага приділяється формуванню регіональних електронних партійних ЗМІ.

Експерти констатують, що **ідеологічне оновлення КПУ може загострити суперечності між її ортодоксальною та поміркованою частинами**, передусім серед партійної еліти. Зазначимо, що напередодні виборів у партії точилася, ініційована Г.Крючковим дискусія щодо доцільності зняття кандидатури П.Симоненка на користь О.Мороза. Існує також **певна напруга між керівництвом деяких обласних парторганізацій (зокрема АР Крим, м.Севастополя, Харківської області) та центральним керівництвом КПУ.**

Нині **основні зусилля КПУ** спрямовані на протидію зусиллям Президента і виконавчої влади по реформуванню аграрного сектору і продовженню економічної політики. **Новим елементом тактики КПУ** на найближчу перспективу є використання Всеукраїнського союзу робітників та інших ліво-радикальних організацій для дестабілізації суспільно-політичної ситуації. Водночас КПУ намагатиметься залишатися «в тіні», ганебно тримаючи дистанцію від дій цих організацій.

У Прогресивно-соціалістичній партії України в цілому ситуація залишається стабільною. Участь її голови Н.Вітренко в президентських виборах, у ході яких вона набрала 11,01% голосів свідчить, що **партія значно збільшила свої електоральні ресурси.** Проте брак фінансів не дозволяє сформувати розвинуту організаційну структуру, проводити інформаційно-пропагандистську роботу, постійно нарощувати чисельність партії. Крім того, основу соціальної та електоральної бази ПСПУ складають переважно змаргіналізовані верстви населення і тому кількість її прихильників нестійка.

Поразка на президентських виборах О.Мороза **істотно послабила позиції Соціалістичної партії України**, що, як і КПУ акцентувала увагу на запровадженні двомовності та відновленні у тій чи іншій формі союзу пострадянських держав. Імідж СПУ як лівої проросійської партії досить міцно закріпився в суспільній свідомості. Однак спроби О.Мороза напередодні виборів зламати цей стереотип дали певний результат. Перший тур виборів виявив, що в Галичині лідер соціалістів починає сприйматися як «патріот і державник» (що певною мірою засвідчила й позиція фракції СПУ та особисто О.Мороза під час затвердження кандидатури В.Ющенко на посаду Прем'єр-міністра). Таким його вважають і деякі політики правої орієнтації, зокрема А.Матвієнко, В.Пинзеник, В.Мусіяка.

Неспроможність конкурувати з КПУ в Південно-східному і з націонал-демократичними силами — в Західному й частині Центральному регіонах також

поставила перед СПУ проблему ідеологічної модернізації. У зв'язку з цим на останньому засіданні Політради СПУ (кінець листопада 1999р.) ухвалено рішення про її переорієнтацію на ідеологічні засади європейської соціал-демократії, визначено стратегічну лінію партії на вступ до Соцінтерну.

Ідеологічна трансформація СПУ на тлі конфлікту в її керівництві (між Й.Вінським, В.Шибком, з одного боку, та І.Чижем й В.Арестовим — з іншого) призвела до загострення суперечностей між реформаторською та ортодоксальною частинами партії. Внаслідок цього В.Арестовим проголошено створення «соціалістичної платформи» в СПУ. Оцінка газетою «Товариш» зазначеного факту як «спроби влади створити в СПУ ще одну ПСПУ» свідчить про серйозне послаблення організаційної єдності Соцпартії. Позиції СПУ послабилися також у зв'язку із втратою її головного союзника — СелПУ, та розколом СДПУ (Ю.Будзугана). чисельність якої скоротилася до 600 осіб. Нині **головними напрямками діяльності СПУ є формування потужної фінансової бази, розвиток організаційних структур, а в пропагандистській сфері — протидія Всеукраїнському референдуму з народної ініціативи та аграрній реформі.**

Таким чином, найбільш впливові партії лівого спрямування — КПУ й СПУ — перебувають в ідеологічній кризі. Стан пошуку ідеологічної ідентичності значно послаблює організаційну єдність цих партій і, за оцінками експертів, був сприятливим для їхнього розколу, що і підтвердилось в 2000 році.

II. Ситуація у середовищі правих та правоцентристських партій

Переважна більшість правих та правоцентристських партій **не підтримувала кандидатуру Л.Кучми в ході президентської виборчої кампанії.** Поразка їхніх кандидатів у першому турі виборів, зокрема, в тих регіонах, де ці партії завжди мали великий вплив на населення, **змусила їх переосмислити власну стратегію й тактику політичної боротьби.** Іншою причиною цього стали малообнадійливі для них (за умов нинішньої роздрібненості) перспективи парламентських виборів 2002 року, пов'язані з можливістю прийняття нового Закону «Про вибори народних депутатів України», який передбачає впровадження пропорційної виборчої системи.

Усвідомлення того, що сил кожної з існуючих нині правих та правоцентристських партій недостатньо для подолання 4%-го бар'єра, **спричинило активізацію об'єднавчих процесів в їхньому середовищі.** Проте результативність цих процесів може бути послаблена деякими факторами, зокрема:

— наявністю кількох об'єднаних центрів, зокрема партії «Батьківщина», Українського Народного Руху (Ю.Костенко), Української народної партії «Собор (А.Матвієнко), блоку НРУ-ПРП, партії «Вперед, Україно!», які працюють в одній частині політичного спектра. Це призводить до конкуренції між ними, тим більше, що деякі з них, зокрема УНР та НРУ, від початку їх існування як окремих партій перебувають у напружених стосунках;

— поглибленням внутрішньопартійних суперечностей, на тлі яких відбуваються об'єднаних процеси. Досить часто об'єднання навколо однієї партії чи блоку відбувається через розколи чи посилення внутрішніх суперечностей в інших партіях. Наприклад, засновниками партії «Собор» стали фракція ДемПУ «За єдність національно-демократичних сил» і група ЛДПУ «Ліберальні демократи за відкриту політику». Перед установчим з'їздом УНР її лідер Ю.Костенко надіслав звернення керівництву місцевих організацій деяких партій національно-демократичного спрямування з пропозицією об'єднання. Зближення НРУ, ПРП та КУН, яке мало результатом домовленість про співпрацю між ними, супроводжувалося посиленням суперечностей у керівництві КУН, причому деякі з його членів виявили схильність до зближення з УНР;

— розбіжностями партій, які виступають суб'єктами та об'єктами об'єднаних зусиль, у ставленні до влади. Якщо, наприклад, РХП та ДемПУ входять до блоку «Наш вибір — Леонід Кучма!», НРУ, та КУН є в цілому лояльними, то УНР, УНП «Собор» і деякі інші можна вважати опозиційними.

Отже, об'єднані тенденції, які намічаються у національно-демократичному партійному середовищі, практично нівелюються внутрішньопартійними та міжпартійними суперечностями.

III. Ситуація в партіях-членах блоку «Наш вибір — Леонід Кучма»

Більшість партій — членів блоку намагаються зміцнити свої позиції, маючи в перспективі наступні парламентські й президентські вибори. У зв'язку з цим стосунки між ними інколи набувають конкурентного характеру.

Позиції НДП останнім часом дещо послабилися у зв'язку з незатвердженням на посаді Прем'єр-міністра України голови партії В.Пустовойтенка. Позиції ж СДПУ (о) та «Демократичного союзу», навпаки, зміцнюються. Між цими партіями практично склався тактичний союз, який може за певних обставин перетворитися на стратегічний. Не виключено, що в майбутньому вони намагатимуться поширити свій вплив на вищезгадані праві та правоцентристські партії. П'ятнадцяті партії «Демократичний союз» засвідчили їй серйозні претензії на провідну роль в центристському та правому середовищі (в керівництві партії побутує думка про те, що на наступних парламентських і президентських виборах центристські й праві сили повинні виступити проти лівих єдиним фронтом).

Зазначені процеси впливають на ситуацію у блоці «Наш вибір — Леонід Кучма!», до складу якого входить 25 партій. Зокрема, партії-члени блоку не виявили одностайності під час затвердження кандидатури В.Пустовойтенка на посаді Прем'єр-міністра. Зважаючи на ідеологічну різноманітність, нерівну політичну вагу й електоральні можливості, тактичні міркування партійних лідерів, поки не знайшла однозначної підтримки партій-членів блоку ідея створення єдиної передвиборної коаліції. Водночас така можливість в принципі зберігається, хоча її реалізація потребуватиме додаткових зовнішніх стимулів.

**Й.Л.РИСІЧ
ДО ПИТАННЯ ПРО ГЛОБАЛЬНІ ТА
НАЦІОНАЛЬНІ ЧИННИКИ В
РЕТРОСПЕКТИВНОМУ ВИМІРІ**

Світова історія не раз демонструвала взаємозалежність та взаємообумовленість глобальних і національних чинників у поступальному розвитку людства. Якщо їх об'єднувала методологія загальнолюдських цінностей, то цей поступ приводив до прогресу, якщо якісь інші критерії, то неминуче відбувалися катаклізми.

Звичайно, важливу роль завжди відігравав ступінь соціально-культурних, соціально-політичних, соціально-економічних релятивів.

Нині глобальні і національні чинники розвиваються під впливом вступу розвинутих країн у постіндустріальну стадію розвитку, який має всеосяжний характер. Хоча тут можливе і суттєве протиріччя, суть якого полягає в тому, що виникає конфлікт між носіями цінностей постіндустріального суспільства і частиною світового співтовариства, яке не встигає пристосуватися до цих цінностей. Останнє, на жаль, стосується й України. Адже відбувається принципове коригування способу створення суспільного багатства, який в постіндустріальній цивілізації ґрунтується на інформаційних технологіях, тобто на використанні розумових здібностей людини, а не її фізичної сили. Геніально це передбачив наш знаменитий земляк Володимир Вернадський, який у своєму вченні про ноосферу стверджував, що на долю планети поряд з живими речовинами починає впливати новий фактор — практична діяльність людського суспільства. Така діяльність є новим етапом геологічної історії, бо взаємодія з природою здійснюється лише на науковій основі. Стан людського суспільства, — зазначав далі Володимир Вернадський (на початку 1930-х років), — як ноосфери тільки зароджується. Його розквіт настане лише тоді, коли буде можливим заснувати на наукових знаннях свідоме керування суспільними процесами і взаємодію суспільства і природи в глобальному масштабі [1].

З економічної точки зору в новому тисячолітті продовжують розвиватися такі глобальні тенденції, як вплив транснаціональних корпорацій, єдині митні тарифи, континентальна валюта типу євро тощо. Світ іде до міжнародної кооперації як єдиний торговельний ринок. Знання стають новою формою капіталу, а одиницею обміну стають не металеві або паперові гроші, а кредитні картки, електронні гроші, у тому числі за системою Internet тощо.

З політичної точки зору розвиваються такі глобальні тенденції, як демократизація суспільного розвитку (в Європі ця тенденція набула домінуючого впливу після знаменитої Гельсінської Наради 1975 року), інтеграційні процеси типу Маастріхтської угоди. Цілоком вірно аналітики визначають місце Європейського Союзу не стільки як географічної організації, а перш за все як історико-політичний феномен, де є внутрішня логіка, система цінностей, національне обличчя кожної країни [2].

Такого роду процеси вже набували ознак глобального розвит-

*Рисіч Йосип Леонідович
— проректор з наукової
роботи Академії митної
служби України, доктор
політичних наук*

ку, але не змогли подолати протиріч закладених у них же самих. Так, ще у середині XVII ст англійська революція, Новий час та ідентифікація українського національного руху у Великій українській національній революції під проводом Богдана Хмельницького продемонстрували вплив національного на розвиток людства. Український народ звільнився власними силами від трьохсотлітнього польського панування. На початку XVIII ст виступ гетьмана Івана Мазепи проти московського абсолютизму теж був закономірним явищем, віддзеркаленням деяких глобальних тенденцій, що розпочинали складатися в європейському розвитку. Так було, коли 1697 року лівонська знать, яку очолював Йоганн Рейнгольд фон Паткуль, рішуче виступила проти фінансової політики шведського двору. 1703 року Ференц Ракоці II розпочав «восьмилітній бунт» (вислів Ореста Субтельного із книжки «Мазепинці». — Й.Р.) Угорщини проти Габсбургів. 1706 року Станіслав Лещинський, виразник республіканських традицій польської шляхти, став королем Польщі замість абсолютистськи налаштованого короля Августа II. 1708 року господар Молдови Димитрій Кантемир разом з боярами цієї країни повстав проти османського султана. Усі ці події об'єднував національний елемент — прагнення захистити «давні права і вольності». Характерною рисою цих та наступних процесів такого розвитку для України було те, що ми йшли вперед, наздоганяючи європейський рух. Прикладом може служити XIX ст., коли європейський процес під назвою «весна народів» (1848 р.), який розпочався на засадах демократії та національного розвитку, згодом був глобальними імперськими чинниками поставлений у русло підконтрольного процесу. Та все ж він дав значний імпульс для широкомасштабних реформ у всій Європі. Саме тоді, під впливом глобальних процесів відбулася хвиля відродження націй: «Ще Хрватія не пропала», «Ще Польська не згінела», «Ще не вмерли в Україні ні слава ні воля».

На жаль, ці справедливі національні чинники не переважили у цей час у глобальному розвитку, бо на перший план вийшли протистояння блоків, боротьба за сфери впливу великих країн. У політичному плані це виявилось у характеристиці деяких країн як «тюрми народів». Стосовно українських проблем у зв'язку з цим, то їх тоді досить промовисто виклав Михайло Драгоманов у статті «Голос із України», яка була опублікована чеською мовою 6 грудня 1863 року у празькій газеті «Народні листи» за підписом «Українець»[3]: «Ми не будемо торкатись всіляких теорій, вкажемо на голі факти. Нехай ті, які б'ють поклони перед силою Росії, наче перед якимось ідолом, пізнають, що сила ще не є добром, що Турок ніколи так жорстоко не душив Сербів, що Монгол

стільки зла не вчинив нашій народності, як сьогодні чинить петербурзький уряд і великоруське суспільство. Може, Слов'янам, захисникам Росії, обожнювачам її потуги, спадуть більма з очей; може стане їм ясно, що людині для щастя не досить бути свідомою, мікроскопічною пружиною в незмірному тілі велетня, що людині доконче потрібно мати бодай піщинку надії на справедливість і свободу»[4]. І хоча це задовга цитата, але вона є дуже актуальною для сьогодення України, особливо для тих лівих партій, які не дослухаються до патріарха українського соціалізму, яким був Михайло Драгоманов, тягнучи Україну до МПА або накидаючи час для приєднання до незрозумілого союзу Росії та Білорусі.

В економічній сфері своєрідним засобом вирішення протиріч між країнами-конкурентами на світовому та регіональному ринках стали митні війни: опіумна війна в Китаї, російсько-німецька митна війна, митні війни між Португалією та Норвегією, Францією та США. Їхньою характерною рисою було заборонне мито, щоб примусити державу-конкурент, або державу-споживача змінити свій дискримінаційний режим на сприятливіший, або поставити у політичну залежність країну, куди експортується продукція.

На противагу цим тенденціям із своїми проектами об'єднаної Європи на початку XX ст. виступили німецькі вчені Фрідріх Ліст, Карл фон Брук, Констатин Франц, Фрідріх Науманн, Макс Вебер, Пауль Порбах, Г.Шульце-Геверніц, які пропагували ідею «Середньої Європи» (Mitteleuropa). Англійський славіст Р.Сетон-Вотсон обґрунтував концепцію «Нової Європи» (The Making of a New Europe; The Ukraine Problem)[5].

У XX ст. вперше поєднання глобальних та національних чинників у розгорнутому вигляді знайшло міжнародне правове забезпечення: Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, Декларація Генеральної Асамблеї ООН «Про надання незалежності колоніальним країнам і народам», Заключний Акт НБСЄ, Паризька Хартія для Нової Європи. У Женевській конвенції 1949 року визначено, що «всі рухи опору є природними, справедливими і законними у міжнародному праві». Це привело до абсолютного розуміння принципу недоторканості кордонів і одночасно більш тісного інтегрування європейських країн, США та Канади, Японії та США, країн АСЕАН. Саме такі критерії розвитку національного та глобального дали змогу майже остаточно національно самовизначитися багатьом народам із різних континентів щодо створення суверенних держав. Так сталося в Африці 1960 року, коли на карті світу з'явилось 17 нових країн, Так сталося в кінці 80-х — на початку 90-х років, коли у Центральній та Східній Європі

здобули свою незалежність біля 20 нових незалежних держав, у тому числі й Україна. Останнім прикладом цього процесу є здобуття незалежності Еритреєю та референдум у Тиморі. Глобальний національний чинник сприяв і передачі Китаю Гонконга та Макао.

Разом з тим ця проблема залишається ще далекою від остаточного вирішення. Сьогодні світ знає понад 60 конфліктних зон, в яких ідеться про національно-визвольні рухи. Навіть в інтегрованій Європі є проблема Північної Ірландії, Шотландії, Каталонії, Країни басків. У Канаді — проблема Квебеку. На Балканах — проблема Косового. В Туреччині та Іраці — проблема Курдистану. В Росії — проблема Ічкерії тощо.

За оцінками відомого українського економіста Веніаміна Сікори сучасний процес глобалізації це насамперед продовження процесу, який відбувся наприкінці XIX — на початку XX ст. і був перерваний Першою світовою війною [6]. І далі, наводячи факти про те, що ми маємо в світі непродуктивну й морально неприйнятну нерівність у розподілі багатств (активи трьох найзаможніших людей на Землі становлять стільки ж, скільки сукупний валовий продукт усіх найменш розвинутих країн світу, а 200 найбагатших людей планети мають доход, що дорівнює прибутку 41 % населення земної кулі), В.Сікора стверджує, що саме через глобалізацію, «чи при ній», у світі нині відбувається загальне зниження виробництва, посилюється нерівність між країнами й усередині їх. Значною мірою це так, хоча слід враховувати й особливості гео економічного становища тих чи інших країн. А підтвердженням того, що «це так» є демонстрації протесту, які відбулися в Сієтлі (США) наприкінці 1999 року з приводу конференції країн, що є членами ГАТТ/СОР, в Давосі на початку 2000 року з приводу роботи міжнародного економічного форуму.

Ретроспективний вимір дає змогу сформулювати певний закон: без вирішення національного питання не може відбутися глобальна інтернаціоналізація, а остання, у свою чергу, спричиняє до вирішення національної ідентичності. Як зазначають дослідники, класично продемонстрував чуття глобального та національного Шарль де Голь, модернізуючи Францію зміцненням її геополітичної ролі, проводячи конституційну реформу, розвиваючи патріотизм французів (прикладом може служити їхній Закон про захист французької мови — Й.Р.), зміцнюючи науково-технічний потенціал, запроваджуючи помірковану митну політику, пільгове кредитування, реформуючи освіту, вирішуючи проблему Алжиру.

Американський учений Ф.Блок визначає постіндустріальне суспільство як історичний досвід, що починається тоді, коли поняття індустріального су-

спільства перестає бути адекватним поясненню соціальних змін.

У цьому контексті взаємообумовленість глобальних та національних чинників визначається такими характеристиками, як публічний характер науки, демократія в усіх сферах суспільства. Карл Поппер зазначав, що наука є найкращим видом знань, а демократія з тих же міркувань є найкращою формою державного устрою. Про це ж говорив ще наприкінці XIX ст. Володимир Вернадський, формулюючи правила суспільного життя: «Мені здається, основою всього служити повинен принцип демократії в самому широкому розумінні слова. Єдина форма суспільства при свободі особистості — демократія. Це вища форма з точки зору розвитку свідомості»[7].

Принциповим для прогресу глобального та національного в цивілізації є відкрите суспільство. Чому саме цей критерій сприяє прогресу? Тому що відкрите суспільство дає змогу запозичити все цінне ззовні, відмовитися від монополії на істину, від спроб тотально впроваджувати якесь бачення світу (типу концепції Євразії, що постійно пропагується деякими заангажованими науковцями, які таким чином «європеїзують» стару формулу «третього Риму» Грунтовно це доведено у фундаментальній праці Романа Кіся «Фінал третього Риму». — Львів, 1998. — Й.Р.).

Серед факторів, які набули глобального впливу, крім теорії поділу влади, концепції парламентаризму, домінуюче значення у 60-70-ті роки XX ст. набула в Європі концепція плюралістичної демократії, викладена в працях Г.Ласкі, М.Дюверже, Р.Дарендорфа, Р.Даля. Сприяла взаємообумовленості глобального та національного у XX ст. і така форма прямої демократії, як вибори. Про таку роль виборів ще на початку століття говорив український правознавець Богдан Кістяківський: «Немає нічого, що такою ж мірою забезпечувало б державну єдність і національну солідарність, як загальне виборче право»[8].

За Гідденсом, глобалізм розглядається, як розширення світових соціальних зв'язків, які з'єднують віддалені регіони таким чином, що місцеві події розвиваються під впливом подій, які відбуваються за багато миль від них. Більш глибоко формулює закономірність посилення глобальних факторів Гелд, який стверджує, що політична, економічна і соціальна діяльність стає всесвітньою за своїми наслідками, а також визначає, що відбулося посилення взаємодії та взаємозв'язків усередині держав і суспільства між ними самими.

Звідси випливає висновок, що з точки зору фінансово-економічної політики «опора на власні сили», економічний ізоляціонізм, закрита митна політика (автаркія) не просто невігідна, а майже неможлива річ. Але все це набуває закономірних рис при

врахуванні національних інтересів, адже глобальні процеси мають і етнологічний вимір. Наразі поширюються у всьому світі національні ідеї, зростає національний дух, збільшується кількість національних рухів, наявним є національний ренесанс. Збереження національних факторів збалансовує дію і вплив глобально важливих процесів. Через національне, тобто відданість нації власним інтересам, забезпечується існування самої нації як глобального явища. У такому розумінні національна ідея не є антиподом глобальним явищам гуманізму, демократизму і є суттю загальнолюдських цінностей. Це чітко було усвідомлено батьками-організаторами такої міжнародної інституції, як Організація Об'єднаних Націй, які дотрималися формули П.Манчини: право націй — це те саме, що свобода одиниці, поширена на спільну одиницю — націю.

З іншого боку національний чинник сприяє гуманізму глобальних процесів. Це довів ще на початку XIX ст. Іоанн Готфрід Гердер, обґрунтувавши національну роль мов, культурних традицій народів, фольклору і побуту. Володимир Вернадський з цього приводу стосовно українців у статті «Українське питання і російська громадськість» (1915) зазначав: «Національна самосвідомість українців розвинулася на ґрунті етнографічних відмінностей, що пов'язують Україну із Західною Європою та історично зумовленого ладу народного життя, перейнятого духом демократизму. Оскільки український рух органічний і живиться корінням народного життя, то він ніколи не згасне». Це говорив учений, який вже тоді працював над ученням біосфери і ноосфери як глобальних чинників.

Прогнози стосовно того, що національна ідея у XX ст. йде на спад не виправдали себе. Більш справедливо висновки знаменитого Ісаї Берліна про те, що націоналізм є провідною силою ідеології глобалізму як могутній феномен. У цьому контексті український приклад є достатньо показовим. Його сформулював у 1915 році Іван Пулюй у роботі «Україна

та її міжнародне політичне значення»: «Але велич української нації розкрилася особливо в тому, що вона спромоглася після втрати своїх церковних, політичних, військових і наукових діячів породити нову самостійну літературу»[9].

Чому ж тоді, постає питання, демократія та свобода так довго пробивали собі дорогу на українській землі? Відповідь знаходимо у Дж.Стюарта Міля, який головною передумовою існування свободи визначає те, щоб державні кордони збігалися з кордонами окремих націй.

Сьогодні це вселяє оптимізм, на це можна покласти надії на перспективу розвитку української нації, бо, як зазначає Іван Дзюба, в Україні, як мало де ще в Європі, збереглися глибокі джерела аутентичної народної творчості у пісні, слові, малярстві, ремеслах тощо [9]. Прикладом попиту на нашу національну культуру можуть служити Дні України у Франції наприкінці XX ст. [11], які підтвердили, що наша країна мала і має велику історію, яскраву культуру, що є частиною світової. Цей приклад свідчить, що нині в Європі чимраз більше усвідомлюється негативний вплив на духовні аспекти життя і на культуротворчий потенціал народів механічного засвоєння уніфікованих споживацьких стандартів, тим більше, коли збільшується приплив емігрантів унаслідок криз і воєн у різних регіонах світу.

Таким чином, світ та Україна входять у XXI ст. з якісно новими параметрами перспективного розвитку. Якщо не будуть враховані національні чинники цього розвитку при всіх можливих об'єктивних інтеграційних процесах, то немає гарантії, що негативні характеристики XX ст. не дадуть про себе знати. Перевершити роль нації не зможуть ні транскордонні шляхи, ні велич континентальних і міжконтинентальних об'єднань, ні сила капіталу чи сила зброї. Закінчимо словами Хосе Ортеги-і-Гасета: «Творча сила націй — це *quid divinum*, геній або хист, такий же своєрідний, як Поезія, Музика та релігійність»[12].

Література:

1. Вернадский В.И. Начало и вечность жизни. — М., 1989. — С.459-463.
2. Борисюк А. От эффективных глупостей к эффективным шагам // Зеркало недели. — 1999. — 18-24 декабря.
3. Фотокопію вказаної статті знайшов у 1996 році у своєму архіві Михайло Мольнар із Братислави та опублікував її у газеті «Молодь України» // Молодь України. — 1996. — 22 серпня.
4. Драгоманов М. Голос із України // Молодь України. — 1996. — 22 серпня.
5. Див.детальніше: Українська державність у XX ст.: історико-політологічний аналіз / О. Дергачов (Кер. авт. колективу). — К., 1996. — С. 131, 137, 140.
6. «Україні потрібен незначний, але успіх» // Молодь України. — 2000. — 18 лютого.
7. Вернадский В.И. Из дневника 1893 г. 7 февраля. Москва // Начало и вечность жизни. — М., 1989. — С.510.
8. Кістяківський Б.О. Вибране. — К., 1996. — С.251.
9. Пулюй І. Україна та її міжнародне політичне значення // Українська газета. — 1997. — 9 січня.
10. Дзюба І. Усе вирішуватиме національна культура // Українська газета. — 1999. — 23 грудня.
11. Василейко В. Три місяці прем'єр у Франції // Українська газета. — 1999. — 23 грудня.
12. Ортега-і-Гасет. Вибрані твори. — К., 1994. — С.144.

О. ДЕРГАЧОВ
УКРАЇНСЬКА **ЗОВНІШНЯ**
ПОЛІТИКА: НЕЗБІГИ ПРІОРИТЕТІВ
ТА ІНТЕРЕСІВ

Вже майже дев'ять років Україна є самостійним суб'єктом міжнародних відносин. Формальне утвердження України на міжнародній арені цілком завершено. Але її перетворення на дієздатного актора і привабливого партнера, на міцний елемент системи міжнародних відносин, ще не відбулося. Сучасні динамічні міжнародні відносини, надто європейські, висувають надзвичайно високі вимоги перед тими, хто хоче бути їх повноправним учасником. Як ніколи важливими для визначення міжнародного становища держави стають її досягнення у демократизації внутрішнього життя, утвердженні верховенства права, створенні ефективної економіки і соціальної сфери. При чому всі ці показники виконують роль перепустки до цивілізованої міжнародної спільноти і все більшою мірою перевершують за своєю вагою традиційні геополітичні параметри при визначенні місця країни у системі міжнародних відносин. У європейській спільноті принципова спорідненість суспільних цінностей та зовнішньополітичних пріоритетів стало нормою.

На цьому тлі стає очевидним, що українська держава ще не набула ні привабливих, ні, навіть просто виразних характеристик. Її місце і роль у новій системі європейських відносин, що формується не є цілком передбачуваними, а подальше гальмування суспільних перетворень породжує небезпечну перспективу закріплення стану відносної ізольованості та, водночас, зростання залежності від зовнішніх чинників. Особливо складною проблемою для зовнішньої політики України є те, що їй бракує не тільки потуги чи просто конкурентоспроможності, а й достатньо чіткої визначеності щодо пріоритетів. Практично це є ознакою незавершеності процесу національного самовизначення. Однак, на відміну від більшості постсоціалістичних країн, Україна не демонструє зрозумілих для міжнародної спільноти цілей і тенденцій. В її випадку йдеться не про ієрархізацію пріоритетів, що ґрунтуються на загально визначених національних інтересах а про остаточне визначення їх переліку, взаємну гармонізацію та практичне узгодження з загальною стратегією національного поступу.

З формальної точки зору офіційно ухвалені принципи та пріоритети української зовнішньої політики достатньо деталізовані. Крім того вони залишаються стабільними всі роки незалежності і видаються збалансованими [1]. Навіть після перемоги на президентських виборах 1994 р. Леоніда Кучми, який критикував зовнішньополітичний курс Леоніда Кравчука, як не виважено прозахідний і закликав до зміни пріоритетів, реально цього не відбулося [2]. У політико-дипломатичній діяльності поступово склалась східно-західна двовекторність, що стала своєрідним додатком позаблоковості. Але за умов фактичної паритетності та якісної подібності орієнтації на співпрацю із Заходом та Росією українська зовнішня політика виявилась позбавленою дійсних пріоритетів.

*Дергачов Олександр —
провідний науковий
співробітник Інституту
політичних і
етнонаціональних
досліджень НАН
України, головний
редактор журналу
«Політична думка»*

Зовнішні чинники формування пріоритетів

Відновлення єдності Європи передбачає дезинтеграцію Євразії, геополітичну перебудову всього пострадянського простору, що і привносить у цей процес елементи протистояння. Це головню пов'язано з претензіями Москви на збереження сфери свого впливу і відповідне керування зовнішньополітичними орієнтаціями «ближнього зарубіжжя» [3]. Позиція Москви добре відбита в інтерв'ю міністра закордонних справ Росії Ігоря Іванова газеті «Московські новини»: «Звичайно, Україна суверенна, але водночас, коли зачіпаються наші інтереси, то, думаю, ми, будучи теж суверенною державою, управи говорити: так, для нас неприйнятний вступ України в НАТО» [4].

Визначеність, якої набула російська зовнішня політика, зафіксувала очевидну гіперболізацію її інтересів і відмінне від абсолютної більшості європейських держав розуміння проблем безпеки і співпраці. Проглядаються знайомі по попередніх історичних періодах месіанізм та ідеологічна ірраціональність [5]. У цьому зв'язку симптоматичним є заява, зроблена Сергієм Степашиним у Державній Думі РФ, відразу після його твердження в посаді Прем'єр-міністра 19 травня ц.р.: «Те, що зараз відбувається в Косово, це не тільки і не стільки удар по Югославії, це удар по Росії» [6]. Опозиційність Росії загальноєвропейським інтеграційним процесам при її прагненні визначити характер інтеграції в рамках СНД позначає геополітичну специфіку євразійського регіону, деформує зовнішню політику усе ще недостатньо самостійних нових незалежних держав. Саме це перешкоджає відновленню органічної єдності континенту, фактично протиставляє євразійську інтеграцію європейської, створює нові бар'єри.

На відміну від Росії Україна і більшість інших пострадянських держав (за винятком лукашенківської Беларусі) зацікавлені в повному демонтажі системи протистояння, запобіганні поділу посткомуністичного регіону на «проєвропейський» (ЦСЕ) і «проросійський» (СНД). Перспективи становлення України як активного, дієздатного суб'єкта міжнародних відносин, насамперед, пов'язані з її об'єктивною зацікавленістю і «геополітичним обов'язком» брати участь у політичних і економічних трансформаціях у цих двох регіонах і в гармонізації взаємозв'язків між ними. Такий підхід, зафіксований ще в 1993 році в затверджених Верховною Радою «Основних напрямках зовнішньої політики України» [7] одержав втілення в двовекторній політиці, здійснюваній виконавчою владою [8].

Перехідний період, у який вступив пострадянський регіон, повинний закінчитися припиненням його

існування як окремого специфічного регіону. Очевидно, що його геополітичні перспективи, у тому числі і довгострокові, не можуть автоматично зв'язуватися з інтеграцією в Європу. Вже зараз його неоднорідність обумовила посилення відцентрових тенденцій різної спрямованості. Це обумовлює суперечливість міжнародного положення Росії, практично приреченої залишитися в геополітичній самотності. Москва намагається уникнути такої перспективи і всіляко підтримує євразійську єдність. Якщо основою європейської інтеграції є широкомасштабна сумісність різноманітних суспільних інтересів і щільної тканини мікроінтеграційних зв'язків, що обслуговуються міждержавними угодами, то на євразійському просторі інтеграційні процеси мають якісно інший характер. Тут, по-перше, самий процес спрямований згори вниз при винятковій ролі держави, по-друге, повною мірою позначається недемократична природа державності, пригноблений стан суспільства. Усе вирішує взаємодія політичних режимів.

У Москві цілком домінують концепція держави-продовжувача СРСР, необхідності максимально можливого зберігання, а не демократичного трансформування своєї ролі у світовій і, особливо, регіональній політиці. Серед варіантів коригування стратегії зовнішньої політики, запропонованих впливовими політичними силами конструктивна альтернатива європейського зразка сьогодні відсутня [9]. Такий курс цілком затвердився, відбиває стійкий феномен імперського патріотизму більшості росіян і, так чи інакше, підтримується всіма основними політичними силами.

Росія як геополітичний величина і сучасна російська політика справляють суперечливий вплив на всю систему відносин у євроатлантичному просторі. Ця суперечливість виявляється в істотно різноманітних підходах Москви до двосторонніх відношень із країнами Заходу і до їхнього об'єднання — НАТО, у прагненні до якнайшвидшого повномасштабного входження у світове співтовариство і спробах загальмувати розширення євроатлантичних структур на схід, у курсі на стимулювання реінтеграційних процесів у СНД як альтернативних загальноєвропейським [10].

Ризик втрати орієнтирів

Брак реальної динаміки у розвитку співпраці за будь-яким азимутом, визначальною рисою зовнішньополітичного курсу України, свідченням його стабільності, передбачуваності став статичний чинник — позаблоковість. «Позаблоковість і стабільне партнерство з усіма демократичними країнами світу» стало візитівкою передвиборної програми Леоніда Кучми. В ній не знайшлося місця інтеграції в євро-

пейські і євроатлантичні структури. З стратегічних партнерів згадується тільки Росія. Збалансованість покликана забезпечити «активна участь у будівництві ефективної системи європейської безпеки; гармонізація національного законодавства відповідно до світових і європейських стандартів»[11]. В інавгураційній промові 30 листопада 1999 р. Президент Кучма зазначив: «На даному етапі результативність зовнішньополітичного курсу України, її міжнародний авторитет та імідж визначатимуть два основні чинники. Перший — як ми розв'язуємо внутрішні проблеми. Другий — наскільки активно й осмислено, з урахуванням національних інтересів адаптуємося до реалій сучасного світу. Світу який, інтегруючись, продовжує жити за законами конкуренції.

Ключовими орієнтирами у нашій зовнішній політиці є її багатовекторність, прогнозованість і стабільність, збереження позаблокового статусу України.»

Підтверджуючи свій європейський вибір, ми ставимо за стратегічну мету вступ до Європейського Союзу... На одному з головних місць — стратегічне партнерство з Росією... Ще одним з ключових зовнішньополітичних напрямів пролягає через стратегічне партнерство зі Сполученими Штатами Америки. Усі ці три магістральні вектори української зовнішньої політики — самодостатні і взаємодоповнюючі. Ми будемо органічно поєднувати їх із співпрацею на всіх інших напрямках». [12].

Загальні орієнтири зовнішньої політики держави залишилися незмінними. Це додатково підтверджує перепризначення Б. Тарасюка на посаду Міністра закордонних справ на яку були і інші претенденти. Вже практика останніх місяців: зміст контактів на вищому рівні у Брюсселі, Москві, Вашингтоні, — демонструє, що Україні фактично доводиться проводити дві різні політики і дотримуватись відмінних ціннісних орієнтирів у стосунках зі своїми стратегічними партнерами. Міжнародне становище України стає дедалі більш суперечливим, що потребує відповідної реакції. Позиція з принципових питань європейської політики і відносин між країнами СНД залишилася не з'ясованою Фактично ігноруються серйозні проблеми, із якими зіштовхується Україна: залежність, що росте, від Росії і Заходу, втрата позицій у міжнародному поділі праці, відставання від загальноєвропейських процесів.

Вихід на перший план економічних, екологічних та інших несилових аспектів безпеки мінімізують значення класичної позаблоковості і вимагають найактивнішої участі в інтеграційних процесах, а таким чином і унеможливають нейтральність у ціннісних та геополітичних орієнтаціях. Подальший розвиток інтеграційних процесів, ефективність нової системи безпеки безпосередньо пов'язані з ут-

вердженням серед членів європейської спільноти подібних систем суспільних цінностей, засад національного буття. Тільки на цій основі може бути досягнута справжня взаємна довіра і ефективна співпраця в питаннях безпеки і розвитку.

За цих умов українська позаблоковість дорівнює утриманню від повноцінної, синхронної участі у загальноєвропейських процесах. Фактично вона є ознакою своєрідної, такої що існує для однієї України, біполярності. Сьогодні відносна активність Києва в європейських справах — це швидше наслідок остраху ізоляції, рефлексорні дії, закликані компенсувати російський чинник. Реального руху до європейських стандартів організації суспільства і функціонування держави не відбувається. Для України важливе практичне значення має усвідомлення обмеженої сумісності стратегій, що їх сповідують у міжнародних справах, і перш за все у галузі безпеки її основні партнери. Водночас, сполучення, гармонізація відносин і з Росією і з Заходом є жорстким імперативом для нашої країни як сьогодні, так і на перспективу. Необхідність вибору між ними означала б небезпечний підрив національних інтересів України. У сучасній ситуації, Києву залишається здійснювати складне маневрування за якого реалізація власної стратегії і скільки-небудь ефективне обстоювання національних інтересів практично неможливе.

Російський та європейський чинники, у їх впливі на такий специфічний об'єкт як Україна діють різноспрямовано, і все більш виразно конкурують. Гармонізувати та максимально використовувати їх з урахуванням найближчих потреб та довготермінових інтересів — основне завдання зовнішньої політики України. Стратегічна залежність від набагато потужніших держав, та ще й таких, що знаходяться у складних і важкопередбачуваних взаєминах з елементами суперництва являє основний зміст української позаблоковості.

Реальна політична та економічна присутність України в Європі і навіть в зоні СНД постійно скорочується, її вплив на вирішення принципових питань міжнародної політики є номінальним. Україна дистанціюється від євразійських інтеграційних процесів, однак не в змозі реалізувати європейську альтернативу — отже вона зависає в стані геополітичної невизначеності. Вона не є суб'єктом, що формує геополітичний простір навколо себе і залишається здебільшого пасивним об'єктом масштабних процесів що розгортаються у новій Європі. Незбіги у стандартах взаємин із східними та західними партнерами поглиблюються. Як наслідок — передумови забезпечення стабільності та безпеки і, особливо, економічної співпраці погіршуються.

Україна залишається чи не єдиною державою

континенту, яка ще не знайшла органічного місця у системі міжнародних відносин, не набула виразних характеристик як їх суб'єкт. Це становить проблему не тільки для самої України, а й для її стратегічних партнерів. Захід зацікавлений у закріпленні та посиленні геополітичних зрушень останнього періоду, досягненні гармонійності та стабільності міжнародного політичного простору [13]. Росія все більш відверто намагається відновити, або сконструювати власну зону переважного впливу у пострадянському просторі [14]. Для обох українська двовекторність за великим рахунком є чинником незручної невизначеності. Щодо України постійно зберігаються застереження чи, навіть, підозри стосовно її довготермінового курсу. Замість переваг двовекторної співпраці Україна отримала перманентні проблеми.

Внутрішні детермінанти української зовнішньополітичної двовекторності

Невизначеність орієнтирів зовнішньої політики України має підґрунтя в орієнтації національної еліти та, особливо у масовій свідомості. Передовсім це стосується феномену внутрішньої української двовекторності. Вона виявилась практично відразу після проголошення незалежності і регулярно фіксувалась у соціологічних дослідженнях, стала стабільною ознакою менталітету українських громадян. Одне з останніх системних опитувань [15] дало такий розподіл відповідей на запитання «Якому шляху розвитку України ви віддасте перевагу?»

Водночас приблизно вдвічі зросла кількість тих, хто вважає перспективною переважну опору на власні сили [16]. Помітними, так само як і характерними є панслов'янські настрої росіян і вдвічі менша підтримка ними як орієнтації на Захід, так і ідеї опори на власні сили. Цей факт, особливо у його економічному вимірі, був підтверджений розповсюдженням відповідних гасел у програмах кандидатів на посаду президента під час виборів 1999 року [17].

Проголошення беззастережної орієнтації чи на пострадянський простір, чи на Захід не знайшло б у сучасній Україні переважної суспільної підтримки. Але водночас чи є брак суспільного консенсусу нездоланної перешкодою досягнення більшої визначеності у зовнішньополітичній стратегії? Дані опитувань радніше говорять не про реальні пріоритети і очікування щодо діяльності держави на міжнародній арені, а про суперечливий вплив зовнішнього середовища на український соціум. Тобто переважає пасивний вибір який значною мірою детермінується інерцією мислення та утриманськими настроями. Значна частина тих, хто віддає перевагу зв'язкам з пострадянськими державами сподівається уникнути радикальних змін, нових випробувань. До того ж міжнародні проблеми дедалі більше відсуваються на периферію суспільної уваги.

Розбіжностей у настроях національної еліти, як і байдужості до питань зовнішньої політики, набагато менше.

Ієрархія пріоритетів зовнішньої політики визначена експертами таким чином: створення умов, за яких Україна могла б зосередитись на внутрішніх

Табл. 1. Регіональний вимір (%)

Регіони України	Всього	Захід	Схід	Південь	Центр
СНД	18.46	14.21	21.54	18.15	17.78
Росія	4.81	1.32	6.39	7.04	3.43
Східнослов'янський блок	23.99	7.89	30.72	35.56	21.01
Балто-чорноморський союз	1.05	0.26	1.05	1.11	1.62
Захід	16.42	26.84	13.70	10.37	15.35
Опора на власні сили	19.73	30.00	15.06	12.22	22.22
Різна орієнтація регіонів	4.09	5.79	3.01	5.93	3.23
Інше	1.71	2.89	1.51	0.00	2.02
Важко відповісти	9.73	10.79	6.48	9.63	13.33

Регіональні відмінності не є значними і мають тенденцію до повільного нівелювання. Відносно стабільними в останні роки залишаються пропорції між прибічниками східної та західної орієнтації.

проблемах — 1,34; встановити та розвивати рівноправні партнерські стосунки з Росією — 1,55; поглиблювати партнерські відносини з країнами ЦСЄ та Балтії — 1,62; забезпечити роль транспортного ко-

ридору Північ-Південь, Схід-Захід — 1,63; створення загальної системи безпеки — 1,66; розвивати співробітництво у рамках ГУУАМ — 1,69; добитися надання масштабної допомоги та інвестицій з боку

норм і відповідних європейських традицій. При цьому оптимальним є не пошук противаг і балансування між партнерами, а мінімізація суперечностей між ними і налагодження конструктивної взаємодії. Як

Табл. 2. Етнонаціональний вимір

Регіони України	Всього	Українці	Росіяни	Інші
СНД	18.46	16.99	22.33	21.43
Росія	4.81	3.86	8.14	2.38
Східнослов'янський блок	23.99	19.92	34.42	33.33
Балто-чорноморський союз	1.05	1.08	1.16	0.00
Захід	16.42	18.53	10.93	11.9
Опора на власні сили	19.73	22.70	10.93	19.05
Різна орієнтація регіонів	4.09	4.49	2.79	4.76
Інше	1.71	1.47	2.79	0.00
Важко відповісти	9.73	10.97	6.51	7.14

Заходу — 1,75; створити передумови для майбутнього вступу України до НАТО — 1,89; поглиблювати партнерські відносини з країнами СНД — 1,91; ствердження України як регіонального лідера країн

ні одна з інших країн, Україна зацікавлена в утвердженні власної бірегіональності й підтриманні стабільних конструктивних міждержавних зв'язків в межах Великої Європи та єдиного євроатлантично-

Табл. 3. Оцінка відповідності національним інтересам України [18]

	Грудень 1997	Грудень 1998	Березень 1999	Червень 1999	Вересень 1999	Грудень 1999
Вступ до НАТО незалежно від інших країн	51.2	68.6	47.5	36.7	46.2	32.4
Позаблоковий, нейтральний статут	41.5	25.7	32.5	53.3	43.6	55.9
Вступ до НАТО разом з країнами СНД	7.3	5.7	10.0	3.3	5.1	11.8
Вступ до військового союзу країн СНД	0.0	0.0	10.0	3.3	5.1	0.0

ЦСЄ — 1,96. Інші цілі за значенням знаходяться в інтервалі між важливими і другорядними [19].

Чи можлива цілісна стратегія

Перспективи становлення України як активного, дієздатного суб'єкта міжнародних відносин пов'язані з її зацікавленістю і «геополітичним обов'язком» в однаковій мірі брати участь у житті європейського і євразійського регіонів і сприяти гармонізації стосунків між ними. Стратегічна мета — перетворення євразійських відносин і насамперед відносин з Росією на елемент стабільної системи міжнародної співпраці, на сферу дій міжнародно-правових

го простору.

Зважаючи на українські культурно-історичні, економічні та політичні реалії йдеться саме про євроатлантичний формат і зовнішніх впливів, і зовнішніх пріоритетів. У ньому концентруються зовнішньополітичні проблеми, базові національні інтереси, реальні та потенціальні партнери. Подальша консолідація євроатлантичного простору безумовно здатна зняти потенційну загрозу дезінтеграції України, створити найкращі умови для паралельного комплексного вирішення національних та загальнодемократичних проблем її внутрішнього розвитку.

Українська зовнішньополітична стратегія безу-

мовно має бути двовекторною, але очевидно, що якісні зрушення у її геополітичному положенні, забезпечення безпеки та сприятливих умов для економічного і суспільно-політичного поступу пов'язані з виходом з євразійської ізоляваності та інтеграції в Європу. Стосунки з Москвою не мають жодним чином обмежувати цих перспектив. Розвиток співробітництва має передбачати зменшення односторонньої залежності, створення альтернатив, стратегічну орієнтацію на перетворення взаємин з Росією на елемент стійкої системи регіональної і глобальної безпеки.

Декларований курс на інтеграцію в євроатлантичний простір має спиратись на принципово нову модель суспільно-політичного розвитку, відповідну стратегію внутрішніх перетворень та послідовні зусилля, спрямовані на зміну геополітичної ситуації і передовсім характеру стосунків з Росією. Фактично це передбачає якісну перебудову усієї системи міжнародних відносин на пострадянському просторі.

Україна, для перетворення у самодостатню сучасну сильну націю потребує тривалого перехідного періоду. За сучасних реалій це не може бути періодом «внутрішньої зосередженості», — здійснення таких перетворень не можливе за умов ізоляції. З точки зору потреб зміцнення державності і вдосконалення довготермінової стратегії в Україні гостро стоїть питання про співвідношення національного і інтернаціонального. Ця проблема ускладнюється

історичним відставанням внутрішніх процесів від пануючих сучасних міжнародних, надто європейських тенденцій. Очевидно, що перспективи національного відродження і прискореного поступу України пов'язані з подоланням цього відставання, побудовою відкритого суспільства і інтеграцією у міжнародний простір.

Пріоритетними напрямами української зовнішньої політики мають бути: демократична перебудова і подальший розвиток паритетних взаємовигідних відносин з Росією та іншими пострадянськими країнами; відновлення природних зв'язків з європейськими країнами та повномасштабне включення у будівництво нової Європи. Таким чином на сучасному етапі на східному напрямку головними є якісні показники, на західному — кількісні. Але інтегруючим пріоритетом є національна консолідація і самоперетворення.

Саме на цих засадах може бути забезпечене зміцнення міжнародних гарантій національної безпеки, незалежності, суверенітету та територіальної цілісності та утвердження ключової ролі України у системі регіональних відносин в Центральній-Східній Європі та у Чорноморсько-Кавказькому просторі. Позбутися небезпечної залежності можливо тільки шляхом розбудови системи взаємозалежності. За сучасних реалій і з урахуванням геополітичних координат України це можливо тільки у варіанті повноцінної інтеграції до системи міжєвропейських відносин.

Примітки

1. Зверненні Верховної Ради України «До парламентів і народів світу» 5 грудня 1991 р. Україна на міжнародній арені. Збірник документів і матеріалів 1991-1995 рр. Книга 1, Юрінком Інтер, Київ, 1998, стор. 14-17; «Основні напрями зовнішньої політики України», схвалені Верховною Радою України 2 липня 1993 р. там само, стор. 37-53.
2. У передвиборній програмі кандидата в Президенти України Л.Д.Кучми у 1994 р. зазначалось: «пріоритетним вважаю відновлення взаємовигідних господарських зв'язків з Росією та країнами колишнього СРСР, водночас із подальшим налагодженням таких зв'язків із країнами Західної Європи та США. Порушуватиму перед Верховною Радою питання про вступ України до економічного союзу СНД, виступатиму за укладення між цими країнами рівноправної валютної угоди».
3. Див: Стратегический курс России с государствами-участниками Содружества независимых государств. Утвержден Указом Президента РФ N 940 от 14 сентября 1995 года; Стратегия для России в XXI веке: анализ ситуации и некоторые предложения (Стратегия-3). Тезисы Совета по внешней и оборонной политике // Независимая газета. — 19 липня 1998.
4. Столичные новости, N 18, 18-25 мая 1999. с.9.
5. См.: Russia's national interests and Security problems. Final report on the study conducted by the Gorbachev Foundation's Center for Global Programs in 1995-1997, Moscow, 1997, pp.74-79; Концептуальные положения стратегии противодействия основным внешним угрозам национальной безопасности Российской Федерации. Институт оборонных исследований, Москва, жовтень 1995, стор.5.
6. Известия, 20 травня 1999.
7. Основні напрями зовнішньої політики України. Схвалені Верховною Радою України 2 липня 1993 року, Матеріали ВР, док. № 3360-ХІІ, стор. 935-947.
8. Див.: Зовнішня політика України та політика в галузі безпеки: 1998/1999. Центр миру, конверсії та зовнішньої політики України, Київ, 1999, стор. 10-17, 25-36; Валеvский О.Л., Гончар М.М. Структура геополітичних інтересів України. Національний інститут стратегічних досліджень. Наукові доповіді. Вип. 45, 1995, стор. 20-56;
9. Космополис. Альманах, 1997, Полис, Москва, стор. 146-184.
10. Див зокрема «Геополитику» К.С.Гаджиева (Москва, Международные отношения, 1997, сс.331-381), та наукову доповідь С.В.Кортунова «Имперские амбиции и национальные интересы. Новые измерения внешней политики России» — Московский общественный научный фонд, 1998, 251 стор., що пропонують стримані і, таким чином, найбільш переконливі інтерпретації проблеми.

11. Право вибору: Президент України — 1999, «Смолоскип», Київ, 1999, стор. 56, 59.
12. Урядовий кур'єр, 1 грудня 1999 р.
13. The Alliance's Strategic Concept. NATO Press Release NAC-S(99)65, 25 April 1999; Presidency Conclusions HELSINKI EUROPEAN COUNCIL 10 and 11 December 1999. Annex V. EUROPEAN COUNCIL COMMON STRATEGY 1999/ /CFSP of on Ukraine // Press Release: Brussels (11-12-1999) — Nr: 00300/99.
14. Див. зокрема «Концепция национальной безопасности Российской Федерации. Независимая газета, № 1 (174), сетевая версия, 14 января 2000 г.
15. Опитування проведене у червні 1999 р. Інститутам соціології НАН України за Моніторинговим проектом «Україна на порозі ХХІ століття». Репрезентативна вибірка 1809 чол. Кількість анкет за регіонами: Захід — 380; Схід — 664; Південь — 270; Центр — 495. Варіанти запропонованих відповідей : — у першу чергу розширювати зв'язки в рамках СНД; — розвивати відносини переважно з Росією; — Зміцнювати передовсім східнослов'янський блок; — створювати Балто-чорноморський союз; — встановлювати зв'язки в першу чергу з розвиненими країнами Заходу; — спиратися передовсім на власні ресурси, зміцнюючи незалежність; — різні регіони України мають вибирати свій шлях.
16. Зовнішня політика України і громадська думка. Україна і НАТО. Політичний портрет України. Бюлетень Фонду «Демократичні ініціативи», № 18, 1997, стор. 55; Україна між Сходом і Заходом: погляд з України. Український Центр досліджень миру, конверсії і конфліктних ситуацій. Аналітична доповідь № 4, Київ, грудень 1994.
17. Дергачов Олександр. Вибори в Україні: зовнішньополітичні орієнтації як чинник електоральної стратегії. «Політична думка», № 3, 1999, стор.22-28.
18. Опитування експертів проведено Центром миру, конверсії та зовнішньої політики України (СРСФПУ) в рамках програми «Моніторинг зовнішньої політики України та політики в галузі безпеки». До складу експертів (40-44 особи) входять представники 4 груп: 1) Службовці МЗС та співробітники дослідницьких установ, які працюють на замовлення держструктур (Національний інститут стратегічних досліджень, Інститут світової економіки та міжнародних відносин НАН України, Інститут соціології НАН України та ін.); 2) Депутати ВР різного політичного спрямування, насамперед члени комітету у закордонних справах і зв'язках з СНД та Комітету з питань оборони і державної безпеки; 3) Військовослужбовці ЗС України, у т. ч. співробітники МО, викладачі та фахівці військових ВУЗів та дослідницьких центрів; 4) Провідні журналісти, що спеціалізуються на міжнародній тематиці і представляють найбільш авторитетні ЗМІ. Джерело: Зовнішня політика України та політика в галузі безпеки в 1999 році. Результати опитування експертів, СРСФПУ, с. V.
19. Там само, с. XXVIII. Коефіцієнт розрахований за шкалою: дуже важливо — 1, важливо — 2, другорядне — 3.

**О.Ф. ДОДОНОВ
ВІДСТУПИ ВІД КАНОНІЗОВАНОГО
ТРАКТУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ
СТРУКТУРИ СУСПІЛЬСТВА І РОЛІ
РОБІТНИЧОГО КЛАСУ**

Одним із корінних питань філософії історії є питання про сутність соціальної структури суспільства, під яким ми розуміємо стійкі групи людей, що мають єдині корінні інтереси, цінності і норми поведінки. Прихильники концепції соціальної стратифікації визначають її на основі статусу, відношення до влади, соціальних ролей індивідів, їхньої кваліфікації, освіти, рівня прибутку й інших показників соціального розшарування. З урахуванням їх, наприклад, А.Інкельс підрозділяв радянське суспільство на 10, а Б.Барбер — на 8 страт [1, с. 165]. Марксисты виходять із того, що основою будь-якого суспільства служить засіб виробництва, на базі якого формуються соціальні спільності: класові, виробничі, фахові, територіальні й інші, що у сукупності характеризують соціальну структуру суспільного організму. При цьому центральне місце в його соціальній диференціації займає класовий розподіл.

У СРСР усе більше затверджувалося сталінське уявлення про соціально-класову структуру суспільства як такої, що складається із двох класів — робітничого класу, класу селян — і так званого класоподібного «прошарку» — народної інтелігенції. Існували спрощені погляди на досягнення соціальної однорідності суспільства шляхом ліквідації окремих соціальних груп, що заважали одержавленню економіки і посиленню верховної влади. Досить складним для суспільствознавців виявилось виявлення сутності класів. У свій час Герберт Уеллс, що відносив себе до еволюційних колективістів, відзначав, що, зустрічаючи марксистів, він швидко позбувався них, питаючи, **«З кого ж складається пролетаріат?»** «Ніхто, — писав він, — не міг мені відповісти: цього не знає жодний марксист» [2, с. 340]. З тих пір промайнуло чимало часу, але й у 1990 р. навчений життєвим досвідом академік признавався, що він не зміг науково визначити поняття «робітник» при соціалізмі [3, с.5]. Причина цього нами бачиться в тому, що радянські учені вірно, точніше сліпо, слідували визначенню класів, даному В.І.Леніним у 1919 р. у статті «Великий почин» [4, с. 15]. Зауважимо, проте, що сам він ухилився від дефініції «робітничого класу» і не в останню чергу тому, що в одному формулюванні практично неможливо зазначити характерні риси класу, які б відповідали всім перерахованим у його визначенні класів ознакам. А вони домагались саме цього.

Аналіз визначень поняття «робітничий клас», що містяться в роботах О.Амвросова [5, с. 22], І.Є.Ворожейкіна [6, с. 45], О.С.-Капто [7], А.Когтевої [8, с. 80], Д.З.Мутагірова [9, с. 57], В.С.Семенова [10, с. 59] і інших дослідників, дозволяє відзначити, що вони наділяли його такими ознаками: це велика (сама численна) група людей, зайнятих виробництвом матеріальних благ із метою підвищення свого добробуту і потреб усіх трудящих (головна продуктивна сила суспільства); непримиренний ворог приватної влас-

Додонов Олександр Федорович — завідувач кафедрою гуманітарних дисциплін Запорізького інституту державного і муніципального управління, кандидат історичних наук, доцент

ності і власник суспільної власності на засоби виробництва; організатор і керівник виробництва й інших сфер громадського життя; головна сила; мотильник капіталізму і творець комуністичної системи суспільного виробництва. Подібний перелік характерних ознак і рис радянського робітничого класу не витримують критики. В умовах командно-адміністративної системи він не був ні власником, ні організатором праці і керування виробничими і суспільними справами. Невдачі названих і інших дослідників у визначенні категорії «радянський робітничий клас» породжені, на наш погляд, їхніми спробами додати робітничому класу деформованого соціалізму риси робітничого класу нібито побудованого розвинутого соціалізму. Бажане ідеальне видавалося за дійсне. У реальному ж суспільстві, у результаті наділення функціями роботодавця, контролера і розподільника чиновників партійно-державного апарату, були втрачені економічні й інші механізми соціально-класового структурування.

Проте, як помічає І.З.Габідулін, протягом багатьох десятиліть зусилля величезного загону вчених-суспільствознавців були спрямовані на теоретичне обґрунтування міфу про головну роль робітничого класу в розвинутому соціалістичному суспільстві, що завдяки своєму положенню в системі соціалістичного виробництва, політичному досвіду, високій свідомості й організованості, трудової і політичної активності, нібито згуртовує народ, грає визначальну роль в удосконалюванні соціалізму, комуністичному будівництві [11, с. 17].

Незважаючи на небезпеку піддатися остракізму за відступ від канонізованого трактування соціально-класової структури суспільства, дослідники усе ж ставили під сумнів деклароване КПРС положення про головну і керівну роль робітничого класу. Так, С.Л.Сенявський писав, що якщо в умовах диктатури пролетаріату фактично здійснювався робочий контроль за діяльністю спеціалістів, то в теперішніх умовах кадри виробничо-технічної інтелігенції є командними кадрами робітничого класу. У цьому зв'язку навряд чи доцільно говорити про головну роль робітничого класу в будівництві комунізму стосовно тих, хто сам керує робітниками на виробництві [12, с. 268]. І.М.Забелін підкреслював, що робітничий клас прийшов до влади для того, щоб поступитися місцем на історичній арені класу (а не прошарку) інтелігенції. На його думку, у політичному керівництві радянським суспільством робітничий клас уже поступився місцем інтелігенції, що, мов, і визначала долю країни [13, с. 165-166]. На жаль, у той період оригінальні ідеї вчених не сприймалися керівництвом країни.

З кінця 80-х років факт втрати робітничим класом головної і керівної ролі констатували вже бага-

то дослідників. У науковій і публіцистичній літературі звучала вимога критичного аналізу ступеня відповідності соціально-класової моделі змінам, що відбувалася в соціальній сфері. Так, Є.Стариков писав, що в суспільстві, у якому відсутня повна і безумовна власність, не може бути дійсно економічних і правових суб'єктів. Але в «безсуб'єктному» суспільстві немає і повноцінних об'єктів, а місце економічних класоутворюючих механізмів соціального структурування, займають адміністративно-вольові механізми, що формують з аморфної соціальної магми штучні стани і функціональні розподільчо-споживчі «касти» [14, с. 35-36]. В.Вільчек вважав, що суспільство складалося з робітничого класу (промислового і сільськогосподарського), класу керуючих (політичних і економічних), що можуть бути як власниками, «капіталістами», так і найманими службовцями (менеджерами), і класу інтелігенції (науково-технічної і гуманітарної). Всі виконувані ними три функції в суспільному виробництві однаково й абсолютно необхідні, а головна роль може належати не тому або іншому класу, а тим або іншим групам кожного класу, пов'язаним між собою фундаментальною спільністю інтересів [15, с. 13-14].

Деякі дослідники заговорили про виниклу потребу *по-новому підійти до трактування ленінського визначення класів*. Мова йде про те, писали О.Здравомислов і В.Кузьмінов, щоб розглядати ознаки класового положення, висунуті В.І.Ленінін не «кумулятивно», а порізно [16, с. 275]. Т.І.Заславська відзначала, що догма, яка існувала довгі роки, відповідно до якої розвинуте соціалістичне суспільство буде характеризуватися «повною соціальною однорідністю», попросту ненаукова й особливість класів полягає в тому, що вони різняться за всіма названими В.І.Ленінін критеріями. Кожний із них, аналізований незалежно від інших, теж володіє чималою соціально-диференцируючою силою, дозволяє виділити такі групи, які хоч і не несуть класового характеру, але грають важливу роль у соціальному функціонуванні суспільства [17, с. 15]. На погляд Р.В.Ривкіної, у СРСР склалися й існували більш десятих прошарків, починаючи від вищої політичної еліти різної породи, закінчуючи особами, що жили за рахунок сімейних фірм і особистих підсобних господарств [18, с. 33]. На думку ж Т.Панфілової, ідея соціальної стратифікації тільки тоді одержить наукову основу, коли соціальні групи будуть виділятися не за будь-якими, довільно узятими соціальними ознаками, а за об'єктивним місцем і роллю у всесвітній історії. Наприклад, частина робітничого класу, зайнятого у військовому виробництві, залишається експлуатованою з боку сукупного капіталіста, але її прогресивна роль в історії дуже сумнівна, оскільки вона живе за рахунок виробництва засобів руйнації і,

виходить, об'єктивно працює проти загальнолюдських цінностей [19, с. 105].

Останнім часом окремі автори намагалися довести, що такі звичні категорії, як «клас», «прошарок», «фахова група» взагалі мало придатні для опису соціальних зв'язків індивідів пострадянського часу, а тому пропонували використовувати для вивчення «посткомуністичної трансформації суспільства» поняття «цех» і «фратрія» як певні, на їхній погляд, універсальні типи структурної організації ділових колективів [20, с. 371].

Як бачимо, діапазон суджень про соціально-класову структуру радянського суспільства досить широкий — від догматичного трактування «тричленної формули» до декількох десятків страт і функціонально-споживчих каст. Суперечливі точки зору є і про робітничий клас. Деякі дослідники нагороджували його суперпрогресивною силою, месіанським характером, головною і керуючою роллю в житті суспільства; інші — принижували творчу роль робітничого класу, писали про його розпад на різноманітні прошарки і страти. Настільки різке різночитання соціальних процесів багато в чому пов'язано з застарілістю методологічних підходів.

Виходячи з ідеї гуманізму і намагаючись досліджувати історію як природний хід подій, ми повинні враховувати, що людське суспільство нагадує собою живий організм, у котрому кожний індивід і кожна соціальна спільність покликані виконувати ті або інші функції. Тому при виявленні сутності соціальних класів, на нашу думку, повинний бути один-єдиний критерій — *виконувати людьми функції в процесі виробництва матеріальних і духовних цінностей*, що визначають гуманізацію людини і прогрес суспільства. Використовуючи даний «вимірювач», вважаємо правомірним виділити в суспільстві такі сім великих груп людей (класів).

1) *Клас інтелігенції* — велика соціальна група людей (учених, художників, композиторів, спеціалістів різноманітних галузей громадського виробництва, пов'язаних із творчою роботою), покликаних функціонально займатися «виробництвом» і поширенням ідей, духовних і культурних цінностей, виробляти ефективні шляхи, форми і методи керування, освіти, виховання людини, створювати нові верстати і механізми, сорти рослин і т.ін. Образно говорячи, це — «голова», «мозок» людського суспільства.

2) *Клас службовців* — група людей (робітники органів державного і громадського керування, держбезпеки, внутрішніх справ, суду, прокуратури, воєнні службовці, бухгалтера, робітники домоуправління і ін.), що здійснюють організаційну і допоміжну роботу в процесі матеріалізації вироблених інтелігенцією ідей і проектів. Це — «нервова сис-

тема» суспільства.

3) *Клас робітників* — група людей (слюсарі, фрезерувальники, сталевари, збирачі апаратури й ін.), що роблять промислову продукцію й інші матеріальні цінності за допомогою машин, механізмів або вручну. Це — «м'язи» і «соціальне серце» суспільства.

4) *Клас селян* — група людей (трактористи, комбайнери, доярки й ін.), що займаються виробництвом переважно сільськогосподарської продукції за допомогою машин, механізмів або вручну. Це — «живильна система» суспільства.

5) *Клас учнів* — група людей (учні шкіл, училищ, технікумів, студенти вузів), що одержують знання і готуються до суспільно-корисної праці. Це — «система відтворення» суспільства.

6) *Клас ветеранів праці* — група людей, що відпрацювали встановлену законодавством кількість років і вийшли на пенсію. Їхньою найважливішою функцією є передача накопиченого життєвого досвіду підрастаючому поколінню.

7) *Клас дегуманізаторів* — це люди, що заподіюють шкоду іншим особистостям, суспільству і природі. Негативні дії одних із них (вони можуть належати одночасно до якогось із зазначених вище класів) явно помітні і надаються «виправданими» діючими в суспільстві законами і моральними принципами. Зокрема, це люди, що у ході господарської діяльності забруднюють повітря, воду, знищують родючий ґрунт, вирубують ліси, роблять шкідливу для здоров'я людини продукцію, військову техніку. До іншої їхньої підгрупи належать ті, хто не займається суспільно-корисною працею: дармоїди, спекулянти, бомжі, безробітні. Дії осіб третьої підгрупи носять не тільки явно злочинний, але найчастіше і латентний характер. До таких належать ті, хто привласнює собі результати праці інших робітників, шахраї, казнокради, вбивці, бандити, хулігани й інші кримінальні елементи.

Звичайно, соціальне життя людей не обмежується тільки виконанням виробничих функцій. Їх, природно, цікавить яку освіту вони зможуть одержати, чи стануть власниками засобів виробництва, які будуть мати побутові умови й інші питання. Відповідати на них, здається, найкраще за допомогою *стратифікаційного підходу*. Якщо класовий розподіл дає горизонтальний зріз суспільства, то стратифікація припускає проведення аналізу і виявлення специфіки внутрішньокласових і міжкласових розходжень по вертикалі.

Правомірно постає питання: *між якими групами населення існує основне соціальне протиріччя, без дозволу котрого неможлива побудова гуманного суспільства?*

Багато прихильників цивілізаційного підходу

визнають, що в індустріальному суспільстві основним є протиріччя між трудом і капіталом, що обумовлено зосередженням власності в руках буржуазії. У постіндустріальному суспільстві основний конфлікт Д.Белл вбачає в боротьбі між знанням і некомпетентністю, а О.Тоффлер — у сутичці старої культури, що являє собою уклад життя, до якого люди звикли, і новою культурою, тими сторонами життя, що виникають у результаті здійснення технотронно-інформаційних процесів. Але розв'язування подібних конфліктів, здається, не змінює сутності капіталістичної системи.

Прихильники формаційного підходу вбачають основне антагоністичне протиріччя в капіталістичному суспільстві між пролетаріатом і буржуазією, що повинно вирішуватися, на їхню думку, обов'язково шляхом знищення в ході революції «прогресивним класом» свого антипода. В умовах соціалізму класова боротьба продовжується в інших формах між прихильниками і супротивниками комунізму. Але, як показує практика, революції за своїми наслідками бувають важкопередбачуваними, завжди ведуть до великих людських втрат, не наближають, а віддаляють людей від гуманізму.

На нашу думку, побудувати гуманне суспільство можна лише за умови дозволу *основного соціального протиріччя між, з одного боку, людьми гуманного і шляхетного типів, що уособлюють собою творення, добро і справедливість, і, з іншого боку, людьми антигуманного типу, що несуть із собою руйнацію, зло і кривду в різноманітних областях громадського життя.*

Перші зазначені нами шість класів породжені об'єктивною необхідністю поділу праці. Виконуваними функції суспільно необхідні і корисні. У силу цього нерозумно було б протиставляти їх один одному або порушувати питання про ліквідацію якогось класу. Як людина слабшає і гине, позбавившись певної частини тіла, так і суспільство буде відчувати труднощі, припини той або інший клас виконувати свої функції. Потреба в учених, організаторах виробництва, учителях, лікарях, кваліфікованих виробни-

ках матеріальних цінностей, землепашцях була і завжди буде. Підвищення професіоналізму і якості праці представників кожного класу лише прискорює вирішення суспільством тих або інших великомасштабних завдань. Тому мову треба вести не про ліквідацію цих класів, а про поліпшення умов виробництва і життя їхніх представників, що неминуче спричинить позитивні внутрішньокласові і міжкласові зміни.

Певне, треба погодитися і з тим, що в умовах науково-технічної революції відбувається згладжування міжкласових і зростання внутрішньокласових протиріч. Робітничий клас індустріального типу в силу неминучих історичних причин змінюється, іде в минуле, перестає бути вирішальною силою суспільного прогресу. *У центр сучасної епохи, визначаючи її зміст і напрямок розвитку, постають робітники наукомістких виробництв* — учені, управлінці, техніки, висококваліфіковані робітники. Саме вони будуть у ХХІ сторіччі контролювати і творчо видозмінювати, модифікувати суспільне виробництво.

Що стосується сьомого класу — класу дегуманізаторів громадського життя, то варто враховувати, що, як людина, щоб вижити, бореться з вірусами, що підривають її здоров'я, так і суспільство повинно активно протистояти тим, хто завдає йому шкоди.

Таким чином, ленінське визначення класів виявилося не кращою методологічною підставою для ідентифікації соціальних процесів, зробило радянських вчених одночасно жертвами й активними апологетами командно-адміністративної системи, явно антиробітничих дій її правлячих верхів. Класи утворюються, на наш погляд, у силу об'єктивної необхідності виконання людьми визначених функцій у ході спільної життєдіяльності і інтересів, що з'являються у них на цій основі, що можуть носити як гуманний, так і антигуманний характер. Тому вважаємо за необхідне перебороти силу спрощених уявлень, що панували в радянський період, про соціальну структуру суспільства, остаточно розстатися з міфом про головну і керівну роль робітничого класу.

Література

1. Критика современных буржуазных и ревизионистских концепций по проблемам строительства социализма и коммунизма: Учеб. пособие /Под ред. В.П. Агафонова и др.— М.: Высш. школа, 1980. — 327 с.
2. Уэллс Г. Россия во мгле // Собр. соч. в 15 т. Т. 15. — М.: Правда, 1964. — 464 с.
3. Петровский А. Простой вопрос // Коммунист. — 1990. — № 3. — С. 5 — 17.
4. Ленин В.И. Великий почин // Полн. собр. соч. Т. 39. С. 1 — 29.
5. Амвросов А.А. Социальная структура советского общества. — М.: Мысль, 1975. — 295 с.
6. Ворожейкин И.Е. Об изучении некоторых вопросов развития советского рабочего класса (С. 36 — 68) // Вопросы историографии рабочего класса СССР. — М.: Мысль, 1970. — 288 с.
7. Капто А.С. Власть труда и труд власти // Рабочая трибуна. 1990. 27 июня.
8. Когтева А.А. Тенденции развития рабочего класса советского социалистического общества (методологические аспекты исследования): Дис... д-ра филос. наук: 09.00.02. — М., 1985. — 351 с.
9. Мутагиров Д.З. Социалистический рабочий класс. — Л.: Лениздат, 1982. — 224 с.

10. Семенов В.С. Диалектика развития социальной структуры советского общества. — М.: Мысль, 1977. — 215 с.
11. Габидулин И.З. Рабочий класс и мифы уходящего времени //Социологические исследования. — 1991. — № 11. — С. 17 — 20.
12. Сенявский С.Л. Рост рабочего класса СССР. (1951 — 1965 гг.). — М.: Наука, 1966. — 278 с.
13. Забелин М.М. Человек и человечество. Очерки. — М.: Сов. писатель, 1970. — 264 с.
14. Стариков Е. Новые элементы социальной структуры // Коммунист. — 1990. — № 5. — С. 30-41.
15. Вильчек В. «Реанимация «классовости» — что стоит за этим? // Там же. — № 3. — С. 11-16.
16. Здравомыслов А., Кузьминов В. Проблема классов в свете ленинского наследия (С. 253-280) // Ленинская концепция социализма. — М.: Политиздат, 1990. — 560 с.
17. Заславская Т. О стратегии социального управления перестройкой (С. 9-50) // Иного не дано. Сб статей. — М.: Прогресс, 1988. — 680 с.
18. Рывкина Р.В. Советская социология и теория социальной стратификации (С. 17-35) // Постигение: Социология. Социальная политика. Экономическая реформа. — М.: Прогресс, 1989. — 592 с.
19. Панфилова Т. Прогрессивность того или иного класса — понятие относительное // Общественные науки. — 1990. — № 5. — С. 98-109.
20. Украинская государственность в XX веке: Историко-политологический анализ / А.Дергачев (руков. авт. коллектива). — К.: Політична думка, 1996. — 448 с.

ГУМАНІТАРНА ОСВІТА

В.Г. ГОРОДЯНЕНКО ПРОБЛЕМЫ СТАНОВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ СОЦИОЛОГИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ В УКРАИНЕ

В системе научного знания социологии отведено особое место — она единственная из наук, изучающих общество в целом. Цель социологии состоит в получении достоверной информации, позволяющей составить объективную картину как современного мира, так и того конкретного общества, в котором живут люди. Благодаря этому социология приобретает возможность и способность прояснять социальную реальность, делать ее более понятной и адекватной происходящим глубинным процессам. Социологические исследования имеют немалое теоретическое и практическое значения для оценки результатов тех или иных политических решений и действий. В целом же, овладевая социологическим знанием, люди не только узнают больше о жизни общества, о состоянии социальных процессов, об условиях и различных формах деятельности, но и могут влиять на них, проявляя инициативу и активность. В этой связи можно с уверенностью сказать, что социальное развитие общества непосредственно зависит от достигнутого уровня социологического образования самого социума.

Коль скоро социологическая наука предстает перед нами в таком статусе, возникает вопрос о ее состоянии и проблемах развития. В вузах Украины за последние годы открылось около десяти социологических отделений и факультетов, а в 1993г. было принято решение Министерства образования о предании социологии статуса базовой дисциплины в государственных учебных заведениях. Однако обращает на себя внимание присутствующая еще неупорядоченность и бессистемность обучения социологии. В одних высших учебных заведениях читаются курсы «Основы социологии», в других — «Социология управления», «Социология труда», в третьих — «Методика и техника социологических исследований», «Экономическая социология» и т.д. В большинстве инженерных вузов число часов на социологию сокращается до 15 часов, что не позволяет организовать эффективный учебный процесс, проводить семинары, практические занятия, знакомить студентов с практикой социологических исследований актуальных проблем общества.

Известно, что уровень социологического образования зависит от учебно-методического обеспечения преподавания социологических дисциплин. В первой половине 90-х годов достаточно серьезно улучшило ситуацию в учебно-социологической среде появление первых учебников на украинском языке и, особенно, существенное поступление учебной социологической литературы из России. Хотя анализ этих пособий, подготовленных, как правило, в рамках международного конкурса «Трансформация гуманитарного образования» говорит и о серьезном отступлении их от образовательно-профессиональной Программы, которая четко требует обеспечить знание студентами социально-культурных особенностей и проблем развития украинского общества; возможных альтернатив его развития в будущем. Почти во всех учебниках этому не уделя-

*Городяненко Виктор
Георгиевич —
заведующий кафедрой
социологии
Днепропетровского
государственного
университета, член
Правления
Социологической
ассоциации Украины,
доктор исторических
наук, профессор*

ется специально ни главы, ни даже параграфа. Встречающиеся в отдельных книгах весьма редкие, чаще всего отрывочные, высказывания и краткие выводы на украинскую действительность служат обычно иллюстрацией общих социологических положений. Они, естественно, не могут дать студентам сколь-нибудь целостного и систематического представления об общей социологической характеристике современного украинского общества. К тому же учебники нужны самые разные, в зависимости от специализации студента. Одно дело обучение будущих профессионалов и совсем другое — обучение инженеров и ветеринаров, знакомящихся с наукой об обществе как бы между прочим, не в числе основных дисциплин. В этой связи будущие учебники должны разрабатываться по направлениям, сложности изложения материала, жанрам, объему. Настала уже надобность не только в академических учебниках, но и в социологических задачниках, сборниках упражнений, различных социологических практикумов и самоучителей.

Мало того, в социологическом образовании последнее время постепенно складывается многоуровневая структура подготовки специалистов-социологов. В соответствии с этим преподавание ключевых направлений в развитии социологической науки также приобретает многоуровневый характер. Сегодня можно сказать о становлении трех уровней преподавания: начального (10-11-й классы школы, техникумы); основного (на старших курсах неспециализированных вузов при подготовке бакалавров; специального (подготовка специалистов-социологов, магистров социально-гуманитарного профиля, на курсах повышения квалификации для преподавателей социологии). Понятно, что каждый уровень предполагает не только применение своей особой методики преподавания, но и оригинальных способов включения в учебный курс специальных теоретических исследований, новых социологических концепций, специфических видов отраслевой социологии. Поэтому потребности преподавания социологических дисциплин актуализируют интерес к современной научной социологической литературе.

Есть и другие замечания к учебникам и учебным пособиям по социологии. В большинстве из них нет примеров, мало документальности, использования художественной литературы, ярких графиков, схем, таблиц, обращений в тексте к студентам, то есть всего того, что способствует лучшему усвоению материала. В этом смысле отечественные учебники пока еще проигрывают лучшим зарубежным учебным пособиям.

Серьезным недостатком, следует считать и тот факт, что учебные пособия, особенно по исторической социологии, написаны не на первоисточниках, а

на переизданных в разное время и по несколько раз книгах, опубликованных в бывшем СССР и за рубежом. Порой настораживают не всегда квалифицированные, компилятивные переводы работ с других языков на украинский. Под сомнение можно отнести и учебные пособия, изданные частным образом, без редакционно-издательского участия и грифа Министерства образования Украины.

Кроме того, наряду с книгами для учебного процесса нужны и популярные пособия по социологии для любознательных. Ведь несмотря на известный кризис в социологии, она уже стала модой, массовым увлечением. Между тем ничего подобного, как и добротных учебников по социологии, у нас пока нет.

К обозначенным выше узловым проблемам преподавания социологии следует добавить и другие недостатки: стремление вузов открыть параллельно престижные социологические специальности без учета реальных возможностей кадрового обеспечения и трудоустройства выпускников; отсутствие национально адаптированных госстандартов социологического образования; неразвитость социологических служб для прохождения профессиональной практики; отсутствие финансирования госбюджетных социологических исследований в вузах, где готовят социологов; недостаточное статистическое обеспечение студентов для написания курсовых, выпускных и дипломных работ по социологии.

Нельзя не отметить очевидную нехватку квалифицированных кадров — преподавателей социологических дисциплин, хороших работ по методике преподавания социологии, что особенно остро ощущается именно в региональных вузах.

Качественное социологическое образование, социальное просвещение обусловлено сложностью взаимодействия общества и человека. Снижение эффективности социального управления, нарастание конфликтности общественной жизни, разрушение системы массового социального образования, навязывание СМИ населению стандартов жизни, чуждых национальным традициям, ментальности населения серьезно влияют на работу с абитуриентами, выпускниками средних школ.

И, наконец, следует назвать основные факторы, предопределяющие общий кризис отечественной социологии:

1. Острая политизация социологической науки, которая захватывает социальных исследователей, интеллигенцию, социологов. Политический сервис и заангажированность исследований продуцирует недобросовестность и нечестность как стороны политиков, так и со стороны ученых.

2. Вхождение науки в рыночные отношения. Как и в бизнесе, внутри Социологической ассоциации

Украины образуются своеобразные корпорации, делающие свой продукт на имиджмейкерстве, грязных предвыборных технологиях, искаженных социологических рейтингах.

3. Проблема взаимоотношений социологов с государством вообще и его структурно-управленческими подразделениями в частности. Отсутствие социальных заказов (кроме рейтингов) на поиск социальных идеалов, путей возрождения страны, стратегий ее развития, изучение регионализации социального пространства, демократизации общественных отношений не способствует развитию социологии в Украине.

4. Неравномерность развития научного социологического знания. Увлеченность практической социологией (мониторинги, маркетинговые исследования и др.), стремление к анализу только эмпирических данных приводит социологию к теоретическо-

му и методологическому кризису, порождает уверенность в неспособности отечественной социологии занять достойное место в мировой социологической науке. Озабоченность вызывает состояние и использование методов социологии.

5. Практика подготовки научных кадров, расширение академических учреждений оставляет желать лучшего. Кроме того, новое поколение социологов, получающее социологическое образование в отечественных университетах из-за невостребованности не всегда выбирает работу, близкую к социологической деятельности.

Таким образом, затронутые проблемы социологического образования имеют своеобразную национальную специфику. На этой основе, на наш взгляд, можно разработать рекомендации, принимать меры не только кафедрам социологии региональных вузов, но и Министерству образования и науки Украины.

**О.А. УДОД
ТРАНСФОРМАЦІЯ МЕТОДИКИ
ВИКЛАДАННЯ ІСТОРІЇ В ШКОЛАХ
УКРАЇНИ В 1920 – 1930-Х РР.**

Історію треба викладати так, щоб дитина з самого початку й до самого кінця курсу відчувала, що вчить вона не про когось, а про себе, про своїх батьків, дідів, прадідів, про свій рід, вчить те, що лишило слід у її сучаснім житті, так чи інакше завжди впливає на це життя і вимагає тих чи інших вчинків, того чи іншого поводження.

Григор'єв-Наш. Історія України в народних думках та піснях.

* * *

Період 1920-1930-х р. р. був визначальним не тільки в плані формування ідейного змісту історичної освіти в Україні епохи комуністичного тоталітаризму, а й стосовно вироблення основних дидактичних засад, методів і прийомів викладання. В історичній ретроспективі можна прослідкувати зіткнення двох діаметрально-протилежних методик — української національної з гуманістичним потенціалом і марксистської комуністичної з догматизмом, нівелюванням особистості, формалізмом.

Творці української національної школи обґрунтували принцип народності у формуванні нової системи освіти і викладання навчальних предметів. Так, В. Островський у статті «Національне виховання» писав у 1918 р.: «...для існування нації необхідні три головні засоби, які треба підтримувати й розвивати, а саме: мова, культура, державність. Мова — знаряддя духу. Дух же нації виявляється в її культурі, яку захищає нація, між іншим, і державністю. Прийняття через школу рідної культури — це не тільки освіта, але й виховання... Коли ми знайомі з духом нашого народу, з його вдачею, ідеалами, бажаннями й стремліннями, шлях національного виховання буде для нас ясний і простий.» [1] Його думки співпадали із баченням суті навчання в новій українській школі, що його висловлювала Софія Русова. «Кожна школа, щоби бути близькою своєму народові, повинна бути пройнята його духом. Її учні мають виховуватись, вчитися на елементах національної творчості, повинні ознайомитися з світоглядом нації, як він виявився в її народній творчості, звичаєвому праві, в давніх громадських звичаях та установах. Учні повинні добре знати природу рідного краю, історію та літературу рідного народу... і завжди через усе своє шкільне навчання свідомо ставитися до своїх національних обов'язків. Усяке усупільнення дітей без їх національного виховання було б лише абстрактною метою». [2] Розробляючи ідею національної школи, С. Русова вказувала, що «в програмі навчання перше місце належить програмам національним — мова, література, історія, географія свого народу, його давні закони, його психічно-етичні риси.» [3]

Тобто, в період української революції 1917-1920 р. р. в організаторів шкільної справи в Україні було чітке і міцне уявлення щодо її дидактичної системи і основних засад методики викладання українознавчих предметів. Вони зводились до принципу народності, гумані-

*Удод Олександр
Андрійович —
докторант кафедри
російської історії
Дніпропетровського
державного
університету, кандидат
історичних наук, доцент*

стичного підходу, зв'язку навчання з життям. Вивчати учні повинні не тільки голі історичні факти, події, а розуміти як в них проявлявся народний дух. Передавати із покоління в покоління слід якраз духовні цінності українського народу. Це й буде справжнє засвоєння історії свого народу, країни.

Методика викладання історії, як відомо, дає відповіді на запитання: що викладати? як викладати? чому навчати? Крім ясного усвідомлення мети викладання історії, в діячів української національної школи 1917-1920 р. р. був і позитивний досвід організації методики викладання. В Україні активно пропагувався кращий європейський досвід, чому сприяв, наприклад, О.Ф. Гартвіг -лектор Полтавського і Смоленського губернських земств, який в 1915 р. прочитав ряд своїх лекцій на «літніх педагогічних курсах» в м. Переяславі та в 1916 р. опублікував «Читання з методики історії» у «Педагогічному журналі для навчаючих народних шкіл Полтавської губернії». В «Методиці викладання історії в середній школі (1974 р.) Л.Г. Мельника цей вчений-методист [О. Ф. Гартвіг] критикується за рекомендації взагалі скасувати викладання систематичного курсу історії, замість чого учні мали самі вивчати окремі розділи з історії, писати твори на історичні теми, реферати тощо. [4] Більше нічого ні про нього, ні з його методики в Україні до 1996 р. не писалось. А в нього є цінні позиції щодо методики викладання історії. Не обминав він і питання «про національне в школі». Він писав, що «це складне і важке питання вимагає, одначе, своєчасного і сміливого розв'язання, бо народ, який не встиг своєчасно усвідомити себе, може зникнути з історичної сцени, як національне ціле. Кожен народ проходить в своєму житті якісь загальні шляхи, але в той же час кожен народ має і повинен мати свій власний уклад життя, свій власний національний характер». [5] В його праці бачимо справді європейське розуміння «істинного завдання вивчення історії». О.Ф. Гартвіг писав, що «головним завдання історії, як науки, є вивчення росту особистості і зростання суспільності, інакше кажучи, вивчення прогресу історичного життя. Само собою зрозуміло, що в основу оцінки прогресу історичних явищ повинен бути покладений глибокий етичний принцип, тобто з'ясування того етичного ідеалу, до якого наближається, як особистість, так і суспільство». [6] Виходячи з такого призначення історії, О.Ф. Гартвіг рекомендував, щоб «кожен вчитель, приступаючи до викладання історії, повинен виробити сукупність етичних понять, які будуть керувати ним при поясненні історичних явищ, з точки зору їх прогресивності. Це важко, але не неможливо». [7] Він виступав, по суті, за реалізацію в методиці історії принципу аксіологічного (ціннісного) підходу. Звертаючись до вчителів історії, О. Гартвіг пояснював філософську суть аксіології, об'єктивність існування в науці і викладання такого підходу: «Людина як частина природи, підчи-

няється її законам, але в той же час вона себе протиставляє природі і бажає підчинити її цілям, поставленим самою людиною, яка не тільки пізнає, але й оцінює явища. Через те, людина встановлює дві точки зору: сутнісного і необхідного [«суцього и должного»]... Поруч з природним стихійним процесом реального життя, людина, керуючись своїми ідеалами, створює інше штучне життя, те, що називається культурою, вивчення якої є прямою справою історії.» [8]

Про поширення в Україні у 1917-1920 р. р. передових педагогічних теорій і сучасних методик свідчили публікації у журналі «Вільна українська школа». П. Холодний в статті «Єдина школа» опирався на досвід Данії, Швеції, Норвегії, Америки, Швейцарії, Австрії. [9] О. Музиченко, тодішній генеральний інструктор Міносвіти УНР і керівник відділу західноєвропейської педагогіки в журналі «Вільна українська школа», в передмові до статті Вільгельма Ратая «Трудова школа та її розвиток в найближчому часі» підкреслював реформаторський підхід німецьких педагогів, пропагував їх ідеї єдиної і трудової школи, виступав за необхідність перегляду «широких питань виховання й викладання окремих предметів — історії, географії і т.п.» [10]

Природно, що в умовах війни і революції реалізувати всі ці передові ідеї національним урядам УНР не вдалось. Викладання історії, якщо й велось, то досить часто без підручників, а тому вчителі використовували екскурсії, спостереження, самостійну роботу, тощо. Відомості з рідної історії подавали також шляхом бесід, колективного читання, широкого залучення усної народної творчості (поетичної та художньої). Національно свідомі вчителі української історії використовували методику вивчення рідної минувшини з допомогою народних пісень і дум, що запропонував Григор'єв-Наш. Він писав у методичному вступі до своєї книги «Про навчання дітей рідної історії»: «...Ми, українці, поставлені в значно кращі умови, ніж інші народи, бо маємо те, чого інші народи або зовсім не мають, або мають дуже мало: ми маємо народну історію, складену самим народом з широнаціональним характером. Це — народні оповідання та народні пісні про старовину... Що до пісень, то чи є легша й цікавіша форма, ніж пісня для зрозуміння і вивчення напам'ять — слово в слово — на довгий час тих чи інших відомостей з рідної історії?» [11]

Перший власний досвід викладання історії пропагувався уже згаданим журналом «Вільна українська школа». Так, П. Клименко писав про досвід керівництва вчителя історії учнівською самостійною роботою, складання планів роботи, описання господарського досвіду дідів, батьків, створення наочності (знаряддя праці, моделі житла стародавніх людей та ін.) За перші два роки навчання діти, на думку П. Клименка, повинні залучитися до гурткової роботи по збору історичного

матеріалу про самих себе. Тоді уже в третьому класі можна переходити до вивчення історії міста, а потім історії життя всього народу. [12]

Інший автор журналу «Вільна українська школа» Я. Зайцев ділився досвідом методики використання на уроках історії поетичних творів Т.Г. Шевченка. В його статті наведені тексти віршів українського Кобзаря на історичні теми з їх детальним історичним аналізом та описом методичних прийомів їх використання. Наталія Мірза-Авак'янц (дівооче прізвище Дворянська), відома українська вчена-історик, яка в 1918-1920 р. працювала в школах Полтавщини, була одним із фундаторів Полтавського товариства для дослідження й охорони пам'яток старовини та мистецтва, у 1918 р. опублікувала статтю «Поетичний елемент при навчанні історії». [13]

В 1919 р. вийшла навчальна книга О. Єфименко «Початкове керівництво з українсько-великоруської історії для народних шкіл» (Харків, російською мовою). Видавалась вона вже радянським урядом, але зміст ще відповідав національно-демократичним традиціям української історіографії, що було характерним для її попередніх книг. А методичною особливістю цієї книги було те, що побудована вона на основі ретроспективного підходу: від сучасності до стародавніх часів, від початку ХХ ст. до часів Київської Русі.

З утвердженням політичних позицій Радянської влади йшов процес трансформації методів навчання історії. Ширше практикувались лекційні заняття, співбесіди, екскурсії, проведення вечорів і тематичних ранків, історичних за тематикою спектаклів, малювання на історичні теми, ліплення, складання таблиць, схем і т.п. Наприклад, 8 березня 1919 р. органи освіти Одеської губернії направили циркуляр вчителям історії, де давали вказівку використовувати активні методики навчання, співбесіди і наочність, а керівники органів освіти Донецької губернії рекомендували на нарадах місцевих учителів історії використовувати для невстигаючих лекційні заняття, а також дидактичні заняття ввечері. [14]

Період від утвердження радянської влади до 1929 р. відзначався, не дивлячись на посилення радянзації школи в Україні, свого роду методичним романтизмом, експериментаторством, а інколи прожектерством і волюнтаризмом.

В Україні активно проявили себе прихильники концепції «вільного виховання». Один із прибічників цього напрямку в методиці викладання історії Л. Владимирський вбачав мету навчання історії не у вивчення конкретних подій, фактів, персонажів, а у засвоєнні основоположних ідей, які дозволяли б учням наблизитися до духовного світу людини. А всі деталі, подробиці — справа спеціального вивчення, а не шкільної історичної освіти. Прямо не говорячи про історичну симптоматологію (за Р. Штайнером), [15] Л. Влади-

мирський пропонував побудувати викладання так, щоб «учні пережили всередині себе відрізок цього часу, може навіть того індивідуального життя, в якому раз по раз використовувались ці речі... потрібно, щоб довга зв'язка живих яскравих асоціацій прокинулася у школяра». [16]

Утвердження трудового принципу в радянській школі вимагало відповідних нововведень і в методиці викладання історії. І дійсно, методична література того часу пропонувала педагогам цілий арсенал нових педагогічних технологій, що ґрунтувались на трудовому принципі. Методист С. Сингалевич висунув такі підходи і прийоми для реалізації цього принципу: 1) здобуття учнями історичних знань із різноманітних джерел; 2) недоцільно використовувати догматичне повідомлення готового матеріалу; 3) репродукція знань учнями відбувається у тій формі, яка найбільше відповідає індивідуальним нахилам кожного учня (усний виклад, письмові реферати, малюнки, виготовлення таблиць); 4) навчальна робота організується на основі самостійної праці, що відповідає інтересам учнів. [17] Відповідно епосі, що проголошувала працю, людину праці основою суспільного укладу, поширювались в методиці викладання відповідні методи і прийоми — лабораторна робота («трудова школа — це лабораторія») з її прийомами — дослід, доповідь, моделювання, звіт, малювання; метод драматизації; власне трудовий метод («активно-трудова», «дослідницько-трудова», «лабораторно-трудова»).

Але досвід передових методистів, новітні досягнення світової дидактики, кращі наробки вчителів-ентузіастів не набули в радянській школі масового характеру. Причин було багато: економічна розруха, політична нестабільність, зниження професіоналізму вчителів історії, майже щорічні зміни програм, адміністрування у методиці, що сковувало творчість та ін.

* * *

Найбільш радикальні, глибокі зміни у методиці викладання історії відбулись в Україні у 1924-1930 р. р., коли навчання суспільствознавчих дисциплін здійснювалось за комплексними програмами «ГУСа». При цьому використовувались як здобутки методики історії попереднього періоду так і принципово нові підходи. Був ще доступний для радянських вчителів зарубіжний досвід.

Активно практикувались лабораторний, лабораторно-дослідницький, наочно-ілюстративний, екскурсійний методи. Їм протиставлялись як відсталі і неефективні словесно-догматичні і словесно-книжкові методи. У школі було оголошено війну словесним методам навчання. Комплексні програми «ГУСа» проголошували перехід від словесних і наочних методів до пошукового, коли знання здобувались не в готовому вигляді, а внаслідок роботи самих дітей над певним життєвим матеріалом. Такий підхід потребував від учнів

засадничо нових умінь: спостерігати, поглиблювати та перевіряти досвідом (практикою) свої спостереження, фіксувати їх та робити з них висновки.

Але в цілому більшість істориків освіти дають негативну оцінку методичному експериментаторству в радянській школі кінця 1920-х — початку 1930-х р. р. Сьогодні ми можемо ознайомитись із оцінкою цього періоду в історії освіти України відомого педагога Г. Ващенко. Він писав, що «більшовики за цей час розробляли теоретично і застосовували в практиці навчання найновіші системи, форми і методи, створені передовою європейською і американською педагогічною думкою. Це була комплексна система навчання, дальтонський лабораторний план і метод проєктів. Доля всіх цих педагогічних винаходів однакова. Більшовики переробили їх в дусі марксизму-ленінізму, спотворили, довели до абсурду, а потім різко засудили і відкинули, як «буржуазні перекирчення». [18]

Сама комплексна система навчання мала в своїй основі цінну ідею поєднання праці з теоретичним навчанням. Але більшовицька ортодоксальність спотворила цю ідею. Через певний час керівників освіти почали вбачати в комплексній методиці небезпеку розвитку індивідуалістичних нахилів в учнів за рахунок виховання духу колективізму. Індустріально-колгоспна епоха вимагала навпаки формування тільки колективістів. Більшовики, крім того, прагнули побудувати педагогічну систему, що не мала б у собі ніяких буржуазних елементів і була б стопроцентно марксистською.

В 1929 р. на зміну чистої комплексної методики прийшла комплексно-проєктна система навчання. Відповідно до цього були побудовані й нові програми. Ось теми, або, скоріше, лозунги таких проєктів: «Допоможемо нашому колгоспу в північній компанії», або «Зберемо для держави утильсировину» і т. ін.

Змінювалась сама організація навчально-виховного процесу. Школа прикріплялась до заводу, або колгоспу, отримувала завдання виконати частину «промфінплану». Утворені бригади школярів працювали за таким алгоритмом: 1) складання бригадою проєкту; 2) теоретична й практична підготовка до виконання, засвоєння знань і навичок, потрібних для цього; 3) практичне виконання проєкту через безпосередню працю учнів на виробництві; 4) звіт про виконану роботу у формі рапортів перед класом, школою, на зібраннях робітників або колгоспників, випуску стінгазети, організацію виставки та ін.

Наслідки впровадження такої методики були вкрай негативні. Навіть кваліфіковані вчителі не мали можливості подавати теоретичні знання в певній послідовності, а учні просто не мали часу для теоретичного навчання. Систематичних знань з історії учні об'єктивно не могли засвоїти.

* * *

Корінне реформування системи історичної освіти в Україні у 1931-1938 р. р., проведене за більшовицьким сценарієм, радикально змінило також і форми та методи викладання історії. Саме 1930-і р. р. переконливо показують тісний зв'язок між ідеологією, змістом історичної освіти та методикою викладання історії: застосування методів навчання, що мають на меті розвиток особистої ініціативи учня і вільний дух творчості (креативність), неможливе в умовах тоталітарного режиму в Україні.

Причини трансформації методики викладання історії цього періоду К.О. Баханов пояснив таким чином: «...на початку 30-х років в умовах, з одного боку, посиленого розвитку промисловості та змін у сільському господарстві, що підвищувало вимоги до кваліфікації кадрів, а з іншого — формування командно-адміністративної системи, яка потребувала слухняних виконавців, виховання активної особистості перестало бути першочерговим завданням підвищення рівня освіти, який би забезпечив надійне засвоєння учнями основ наук. Значна увага зосереджувалась на теоретичних знаннях.» [19]

В дусі перемігшого марксизму в постанові ЦК ВКП(б) «Про навчальні програми та режим у початковій і середній школі» (25 серпня 1932 р.) засуджувалось «методичне проєктерство» 1920-х років. Від учителів вимагалось визнати, що основною формою організації навчання в радянській школі є урок — «заняття з даною групою учнів», що проводиться за суворим розкладом, єдиним планом і програмою. Будь-яке поєднання індивідуальної, фронтальної і групової роботи, використання методів навчання тепер можливо лише в рамках уроку. В обов'язки педагогів вводилось систематичне і послідовне викладання наукової дисципліни. Визначені були й методи, які партія і уряд вважали можливим допустити в радянську школу: робота з підручником і книгою, самостійні письмові роботи, робота в кабінетах, лабораторіях і майстернях, демонстрація дослідів, екскурсії. Провідна роль відводилась розповіді вчителя. При цьому весь навчальний процес передбачав чітке педагогічне керівництво і регламентацію.

У школі, педагогіці, методиці повіяло холодом. Сталінізм в освіті супроводжувався адмініструванням, диктатом, жорсткою дисципліною, підозрілістю, недовірою до вчителя, учня.

В цій же постанові (25 серпня 1932 р.) вказувалось на чергові конкретні заходи щодо перебудови змісту і методики історії: виправити окремі політичні помилки в курсі суспільствознавства («брутальне спрощенство марксизму»), посилити історичний підхід до програм предметів суспільствознавства. «Істотною хибою є і те, що не опрацьовано ще програму з історії». Усунути нинішні факти недостатнього пов'язання між

навчальними програмами... з історії, суспільствознавства, літератури та мов». «Значно посилити елемент історизму в програмах з суспільствознавства, мови та літератури, географії, ілюструючи основні розділи і теми цих дисциплін потрібним фактичним матеріалом, історичними порівняннями». [20]

Неухильно виконуючи керівні вказівки партії і уряду, українські історики-педагоги в другій половині 1930-х р. р. зосередили свою увагу на розробці словесних методів навчання: розповідь вчителя і бесіда. Повернення в школу уроку як основної форми організації навчального процесу активізувало в 1933-1935 р. р. розробку методики уроку. У 1935 р. М. Зарецький опублікував книгу «Методика проведення уроку», в якій класифікував методи навчання за критерієм характеру пізнавальної діяльності учнів, називаючи, правда, їх не методами, а «основними шляхами вивчення навчального матеріалу»: догматичний, пояснювальний, наочний, евристичний, дослідницький.

Аналіз методичних робіт і опублікованих зразків досвіду вчителів історії середини 1930-х р. р. показують стійку тенденцію — при характеристиці методів навчання все менше уваги надається самостійній роботі учнів. Відбулась певна переорієнтація (трансформація) в осмисленні ролі учасників навчально-виховного процесу. Навчальний процес зображується як взаємодія учителя і учнів при чіткій провідній ролі учителя. Учневі поступово відводиться пасивна роль.

До речі, ще один характерний штрих у трансформації методики викладання історії середини 1930-х р. р. полягав у тому, що всі зміни методів і прийомів викладання доводились директивними органами. Вчительської ініціативи майже не фіксувалось. Не було вже подібних 1920-м рокам творчих дискусій.

Зміни в методиці викладання історії стосувались позиції учня у навчальному процесі. Так, провідною формою організації навчання в рамках уроку, на відміну від попереднього періоду, визначалась фронтальна робота. Вона була «загальним фоном» і організовувалась, коли вчитель перевіряв домашні завдання, пояснював урок, перевіряв знання, під час повторення, роботи біля дошки, колективної бесіди, розглядання ілюстрацій, групового читання, екскурсій.

Характерною рисою насадженої методики було запровадження певних стандартів, шаблонів, які ставали обов'язковими. М. Зарецький називав це типовими структурами уроку» і відносив до них: «проведення організаційних заходів; повторення основних моментів попереднього матеріалу; доведення мети, а інколи й короткого плану уроку; проробка і закріплення нового матеріалу, короткий систематичний виклад учителем того основного, що було вивчено на даному уроці (2-3 хвилини); організаційні вказівки з домашньої роботи.» [21]

Уроки історії стають шаблонними, схожими один

на одного. Не враховувалась специфіка класу, особливості вчителя, вікові можливості учнів. Не стимулювалась самостійність учнів, розвиток їх мислення. Система продукувала слухняних «гвинтиків».

Зміни, які відбувались в українському суспільстві, вплинули на українську школу і методику викладання історії. Визначальними тенденціями, що становили зміст трансформації методики викладання історії, були такі:

- 1) перехід до авторитарного стилю викладання;
- 2) жорстка регламентація змісту, форм і методів навчання;
- 3) переважання репродуктивних методів викладання;
- 4) відсутність самостійної роботи учнів;
- 5) облік, контроль і оцінювання лише формальних знань учнів.

Утвердження цих тенденцій у викладанні історії в школі ілюструють чисельні публікації в науково-методичних виданнях та різні довідки, аналізи уроків, фрагменти навчальних занять, що фіксувались в органах партійного та освітянського контролю стану освіти.

Так, у статті «Про викладання історії» О. Жук в 1935 р. писав, що «окремі вчителі перейшли просто до механічного заучування окремих дат, фактів і не звертають уваги на правильне марксистське пояснення цих фактів..., в більшості шкіл основним методом є суха одноманітна розповідь вчителя. Учням дають конспекти самого вчителя для записів. Немає підручників, єдиним засобом навчання є робочий зошит самого учня». [22] В багатьох публікаціях констатується низький рівень знань учнів з історії, але щоб виправити ситуацію методична думка, будучи в жорстких адміністративних рамках, нічого іншого, крім подальшої регламентації занять не могла запропонувати. Через те в методичній пресі цього періоду статті, як правило, зводились до сценарного описання конкретних уроків.

Пропагувались такі методичні прийоми, які сприяли формуванню в учнів ідеологічних стереотипів, виховували класову неприязнь. Вчителька історії з м. Києва І. Єрмоленко у статті «Як досягти високої успішності з історії» пропагувала подібні прийоми із свого досвіду: 1) підтвердження розповіді вчителя цитатами із творів основоположників марксизму; 3) конспектування робіт Й. Сталіна. Апеляція вчителя до авторитетів відразу відбивала в учнів і бажання, і можливість дискутувати, формувати свою думку, брати під сумнів ті чи інші форми, явища суспільного життя. Показовими є такі прийоми, що використовувала вчителька: 1) «Розказуючи про кріпосництво, я нагадую учням про наше колгоспне селянство, яке живе заможньо, радісно, щасливо буде своє життя». 2) «Під час повторення минулого я прагну показати щасливе, радісне життя народів СРСР, нагадую про ворогів народу

— троцькістів-бухарінців і буржуазних націоналістів». А далі І. Єрмоленко, будучи впевненою у дієвості свої методики, заявляє, що «при порівнянні з минулим учні ще більше люблять наш сьогоднішній день.» [23]

В авторитарній методиці, що утвердилась у викладанні історії, важливе місце відводилось контролю і перевірці знань. Обсяг знань учнів визначався програмою і підручником з історії. Повсюдно поширювалась практика соціалістичного змагання за кращу успішність, що привело до засилля формалізму в оцінюванні знань учнів.

Методична побудова уроку історії як уніфікованої форми політичного заняття, класового загартування учнів за сприяння партійних органів стає зразком для наслідування. Л. Буцик у своїй монографії «Нарис розвитку шкільної історичної освіти в СРСР» навів занадто красномовний приклад подібного «виховання» молоді. Викладачка історії повідомляла про фрагмент свого уроку: «говорити про умови праці в нашій країні, я прочитала в класі документальний матеріал про слюсаря Васильєва, що працював на Прохорівській мануфактурі в царській Росії, — робітник, покалічений на виробництві, був приречений на голодну смерть. Клас слухав цю страшну повість, зупинивши подих. А коли читання закінчилось, хтось явно прошепотів: «У, гади!» Я відчувала: благородна ненависть до експлуататорів загорілась в серцях дітей». Ця гостра ненависть до експлуататорів і гнобителів у радянських школярів настільки була велика, що слова «буржуй», «поміщик», «куркуль», «білогвардієць» стали ганебними, образливими прізвиськами в їх середовищі. В одній із газет кінця 1930-х р. р. повідомлялось, що школярі навіть в іграх ні за які блага не хотіли виступати в ролі «білих». [24] Методика протиставлення, формування класового антагонізму давала свої плоди, підросло покоління агресивних молодих людей, ізольованих від надбань світової цивілізації, позбавлених національних духовних коренів.

Численні довідки про стан викладання історії фіксували заскорузлу методику і відсутність будь-якого інтересу в учнів до предмету. Так, у звіті про діяльність Дніпропетровського облвідділу народівити за 1933/34 навч. рік констатувалось: «Викладання історії в школах було поставлено незадовільно... Історичні карти, ілюстрований матеріал, література для вчителя — майже в школах відсутні. У викладанні здебільшого панувала словесність, абстрактність, схематичність... Методичні об'єднання істориків і суспільствознавців майже не працювали. Незадовільний стан викладання історії особливо яскраво виявився в час іспитів з історії.

Приклад 1. Вкл. 35 школи по політ. економії, 8 кл. запитує в учня: «коли робітники капіталістичних країн будуть схожі на наших» — Учень відповідає: «Соц. революція звільне робітників від їх поганого

становища».

Учитель: «А ще коли?» Учень — «тоді, коли вони вивчать політекономію» [25] Далі наводяться ще цілий ряд подібних прикладів і формулюється загальний висновок: «Часто викладання історії перетворювалось на досить загальне й схематичне базікання про історію, без конкретних історичних фактів, навіть без хронологічних дат. .. Приклад — тов. Неміровська вкл. 58 школи, подаючи 7 гр. тему «Декабристи» не зупинилась на історичній ролі й класовій природі, як першого революційного, буржуазного руху в Росії, не подала хронологічних дат декабристського руху, прізвиська декабристів, а давала лише голу схему.

Всі ці факти сигналізують про недостатню методичну й спеціальну озброєність викладавців історії». [26]

Досить часто зустрічаються в довідках навіть детальні фрагменти (фотографії уроків), що передають гнітючу атмосферу подібних уроків: «1 шкл. 7 кл. «А» — вкл. суспільствозна. Кокосинський, без з'ясування теми уроку, викладач почав розмови з приводу побудови соціалізму та комунізму (10 хв.). Далі вчитель перейшов до запитань та відповідей. З боку учнів поступила низка запитань, не зв'язаних безпосередньо з змістом уроку. Нарешті — «какая тема уроку» — запитує учень. Вчитель, не звертаючи на це уваги, переходить до диктування матеріалу: «в добу соціалізму класова нерівність зникає, а взагалі нерівність існує». «Право, щоб бути рівним повинно було бути нерівним».

«Как это понимать» — запитує один учень. Другий йому відповідає: «Как хочешь, так и понимай». На це вчитель робить зауваження: «Допишемо, буде зрозуміло». [27]

Ще більш абсурдну методику викладання історії зафіксував прискіпливий перевіряючий на уроці історії в 6 класі: «Викладавець подає декілька пояснень за темою [«Виникнення мови в первісній людині»], далі запитує: «А на чому ви зупинились в минулий раз, записуючи собі в зошит — прочитайте». Учень читає: «Ну, — каже викладавець — у кого є книжка, давайте знайдемо, що нам далі записувати». Виходе учень до дошки з книжкою в руках і починає переписувати з книжки на дошку, учні списують собі в зошити. Так проходить весь урок історії. Урок характеризувався схоластично-механічною і несвідомою працею учнів». [28]

Об'єктивну оцінку такому стану методики викладання могли дати тільки незалежні від системи педагогі. Г. Ващенко проаналізував причини несприйняття передових європейських методик у радянській школі: «Які причини цієї невдачі? Основна з них — більшовицький терор і зв'язаний з ним дух рабства, що панував у всіх галузях підсоветського життя. Рабство виключає всяку справжню творчість. В умовах Радянського Союзу критерієм істини є більшовицька догма, подана в творах Маркса-Енгельса-Леніна-Сталіна. Все,

що не відповідає їй, мусить бути знищене. Зрозуміло, що це стосується й до нових шукань західних педагогів. Вони цілком суперечать самому духові більшовизму з його терором і намаганням зробити людину покірним знарядям комуністичної верхівки.» [29]

В кінці 1930-х р. р. у педагогічній системі радянської України намітилась ще одна тенденція, що наклала свій відбиток на методику викладання історії. Й. Сталін готував СРСР до світової війни, а тому воєнізація охопила й усе шкільне життя. У змісті історичної освіти увага акцентується на «бойових традиціях російського народу». Нав'язується і пропагується ідеологічний стереотип про те, що Росія ніколи не вела агресивних воєн, а тільки здійснювала визвольні походи у Європу та рятували народи світу від войовничих кочівників Сходу. На уроках історії з допомогою схем і моделювання розбирались детально найкрупніші воєнні битви, давались учням ази стратегії і тактики воєнного мистецтва. Спеціально при цьому замовчувались людські втрати на війні, страждання мирного населення, руйнування культури та ін. Методами історії здійснювалась свого роду психологічна готовність юнаків до участі у війні, проповідувалась воєнна романтика. Основним

постулатом виховання стали військово-патріотичні почуття молоді. Від ідейного заряду на уроках історії справа переходила до спорту, підготовки значків ГПО, навчання стрілецької справи і безпосередньої муштри.

* * *

Таким чином, в 1930-х р. р. сталась цілеспрямована трансформація методики викладання історії. Комуністичний режим відкинув традиції і надбання української національної системи навчання і виховання. В період так званого «методичного прожектерства» було дискредитовано кращий досвід західноєвропейської дидактики. Радянська освітня система була закритою і ізольованою. Встановлення тоталітарного режиму в суспільстві привело до утвердження авторитарної педагогіки в школі. Методика викладання історії була зорієнтована на сцієнтизм, тобто «засвоєння суми знань». Відроджувались чисто вербальні, книжково-словесні методи викладання. Із змісту історичної освіти вилучається духовність, натомість пропагується класовий антагонізм, войовничість і агресивність. Упав теоретичний рівень методики викладання історії як навчальної дисципліни. Вчити історію і навчати історії стало не цікаво і не престижно.

Література

1. Островський В. Національне виховання // Вільна Українська школа. — 1918-1919 н. р. — с. 139-140.
2. Русова С. Суспільні питання виховання // Життя і знання. — 1929. — №1. — с. 162
3. Русова С. Моральні завдання сучасної школи // Рідна школа. — 1938. — №7. — с. 111.
4. Мельник Л.Г. Методика викладання історії в середній школі. — К.: Вища школа, 1974. — с. 9.
5. Гартвіг А.Ф. Читання по методике истории // Постметодика, — 1996. — №4 (14). — с. 23.
6. Там само. — с. 21.
7. Там само.
8. Там само. Про аксіологічний підхід див. більше детально: Удод О. Аксіологічний (ціннісний) підхід у викладанні історії // Історія в школах України. — 1999. — №3. — с. 27-30.
9. Васькович Г. Шкільництво в Україні (1905-1920)... — с. 97
10. Там само. — с. 99.
11. Григор'єв-Наш. Історія України в народних думках та піснях... — с. 19.
12. Клименко П. Навчання історії в початковій школі // Вільна Українська школа. — 1918. — №5. — с. 11.
13. Мірза-Авак'янц Н. Поетичний елемент при навчанні історії // Вільна Українська школа. — 1917-1918 н. р. — №3-4. — с. 17-22.
14. Див.: Пометун Е.И. Школьное историческое образование в Украине... — с. 52.
15. Про історичну симптоматологію детальніше див.: Удод О. Про основні ідеї історичної симптоматології. // Бористен. — №1. — 2000 р. — с. 17-18.
16. Володимирський А. Школа природного розвитку. — К., 1920. — с. 45.
17. Сингалевич С.Н. Трудовой принцип в школьном преподавании истории. — М., 1919. — с. 4.
18. Ващенко Г. Загальні методи навчання. — К., 1997. — с. 343.
19. Баханов К.О. Лабораторно-практичні роботи у викладанні історії України. — К.: Генеза, 1996. — с. 15.
20. Культурне будівництво в Українській РСР, — К.: Держполітвидав України, 1959. — с. 584-585.
21. Зарецький М.І. Методика проведення уроку. — Харків, 1935. — с. 3-18.
22. Жук О. Про викладання історії // Комуністична освіта. — 1935. — №1. — с. 35-36.
23. Єрмоленко І. Як досягти високої успішності з історії // Комуністична освіта. — 1938. — №7. — с. 57-64.
24. Бушик Л. Очерк развития школьного исторического образования в СССР. — М.: Изд-во АПН РСФСР, 1961. — с. 302-303.
25. ДАДО. — Ф. 439. — Оп.1. — Спр. 56. — л. 112.
26. Там само. — л. 113.
27. Там само. — л. 116-117.
28. Там само. — л. 117.
29. Ващенко Г. Загальні методи навчання... — с. 349.

СОЦІОЛОГІЯ

Ю.П. СУРМИН ПРОБЛЕМЫ КРИЗИСА И АНТИКРИЗИСНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Человечество издавна сталкивалось с кризисами. Вся история цивилизации по сути дела сводится к тому, что люди, страны, народы попадали в различного рода кризисы, искали из них выходы и с большими или меньшими потерями преодолевали их. Вплоть до XX столетия история отличалась тем, что человек чаще всего был только жертвой кризисов, порожденных более значительными и мощными силами. Новейшее время, когда он сам стал планетарной силой и превратился в мощный фактор глобальных кризисов. Ныне человек не только страдает от кризисов, но и порождает их.

Кризисы во все времена были предметом осмысления людей. Уже в мифах древних обществ дается довольно подробное и реалистическое описание наводнений, землетрясений, засух и пожаров, а также социальных бедствий, связанных с войнами, тиранией, массовым безумием и т.п. Первые объяснения кризисов и катастроф носили религиозный характер, когда они рассматривались как бедствия-испытания, либо наказания со стороны богов. Гениальное описание глобальных катастроф дается в Библии, в «Книге Откровения»: «И звезды небесные пали на землю, как смоковница, потрясаемая ветром, роняет незрелые смоквы свои. И небо скрылось, свившись, как свиток; и всякая гора и остров сдвинулись с мест своих».

Наука со времени своего возникновения внимательно изучает сущность, причины и пути выхода из кризисов. В наше время начинает складываться самостоятельная отрасль знания, которая изучает экстремальные ситуации, в которых попадают и могут попасть люди. Название этой науки еще не устоялось. По всей видимости, её можно назвать «экстремумлогией», «кризисологией» и даже «апокалиптикой». Вероятнее всего, что в ближайшие годы под этими условными названиями будут интегрироваться специальные отрасли знания. Каждая из них постепенно обретает свой объект, предмет и метод исследования. Так экстремумлогия будет изучать различного рода экстремальные ситуации, в которых оказываются общество и люди, их причины, механизм, закономерности развития, а также способы недопущения и преодоления. Кризисология будет рассматривать кризисные ситуации как фазы развития всего сущего. Что касается апокалиптики или катастрофологии, то её назначение в исследовании катастроф, приводящих к разрушениям и гибели людей.

Среди главных особенностей этих, ныне молодых отраслей знания, а в будущем наук, выделяются: во-первых, их интегративность, когда они объединяют и переосмысливают в себе знания всех наук соответственно об экстремумах, кризисах и апокалипсисе; во-вторых, они обязательно отличаются субъективной составляющей, раскрывают закономерности, механизмы жизнедеятельности людей в сложных ситуациях; в-третьих, их можно рассматривать в будущем как социоинженерные науки, разрабатывающие техноло-

*Сурмин Юрий Петрович
— заведующий кафедрой
философии, социологии
государственного
управления
Днепропетровского
филиала Украинской
академии
государственного
управления при
Президенте Украины,
доктор социологических
наук*

гии и алгоритмы безопасной жизни, преодоления кризисов, экстремумов, недопущения апокалипсиса.

Ключевая роль в определенной выше возникающей системе знаний принадлежит таким основным базовым понятиям, как «экстремум», «кризис» и «апокалипсис». Несомненно, что эти понятия пересекаются между собой. Экстремум рассматривается как состояние системы на грани её выживания. Экстремумология — это наука о пограничных ситуациях. Под кризисом понимается специфическая фаза развития, которая характеризуется резким изменением привычного уклада жизни системы, нарушением её равновесия, приводящая либо к переходу системы в качественно новое состояние, либо разрушению. Состояние и процесс разрушения системы представляется как апокалипсис. Его следует понимать, как катастрофу, гибель системы.

К нашему времени сложилось огромное число

концепций, объясняющих кризисы общества. Значительный и творчески неповторимый вклад в осмысление природы кризиса внесли К. Маркс, В.И. Вернадский, Н.Д. Кондратьев, А.А. Богданов, Л.Н. Гумилев, П.А. Сорокин, А.Л. Чижевский, А. Дж. Тойнби и др. Синтез сформулированных ими подходов к пониманию природы кризиса можно представить в таблице 1.

Опираясь на эти позиции, современная наука [1, 2, 3, 4] выработала по отношению к кризисам несколько концептуальных позиций:

Во-первых, кризис рассматривается наукой как **закономерное состояние развития системы**, которое формируется на предыдущих её этапах. Социальный кризис не падает с неба, если исключить из рассмотрения последствия для общества космических и экологических катастроф, а спонтанно складывается в общественном организме.

Таблица 1. Краткая характеристика основных концепций кризиса.

Название концепции	Авторы	Краткая характеристика концепции
Теория смены способа производства, теория революционных кризисов	К. Маркс	Кризис представляет собой закономерный результат развития способа производства, смены общественно-экономических формаций, создает предпосылки и сам является предпосылкой революции.
Теория ноосферы	В.И. Вернадский	Кризисы представляются процессами нарушения ноосферы.
Теория экономических циклов ("длинных волн")	Н.Д. Кондратьев	В развитии мировой экономики наблюдаются волны конъюнктуры, спады и подъемы
Теория системных кризисов	А.А. Богданов	Кризис рассматривается как закономерный процесс преобразования системы.
Теория этногенеза	Л.Н. Гумилев	Этнос проходит в своем развитии фазы: пассионарного толчка, динамического подъема, перегрева системы, надлома этноса, фазу инерции (распада), "золотой осени" этноса (застой), фазу обскурации (деградация), фазу регенерации и мемориальную фазу. Кризис представляет собой специфическую фазу этногенеза, совпадающую с перегревом, надломом и распадом.
Теория циклов солнечной активности	А.Л. Чижевский	Циклическое развитие солнечной активности задает космический ритм развития общества, когда максимум активности порождает кризисные процессы.
Теория социокультурной динамики	П.А. Сорокин	Развитие общества представляет собой взаимодействие и волны чувственной и умозрительной, идеалистической и др. культур. Кризисы вызываются истощением созидательных начал одной культуры и сменой ее другой.
Теория эволюции цивилизации	А.Дж. Тойнби	История насчитывает 19 цивилизаций, каждая из которых проходит этапы вызова среды, роста, надлома, распада, краткого преобразования и возрождения, продолжения распада, возникновение статических, задержанных народов. Кризис совпадает с фазой надлома и распада.

Во-вторых, кризис представляет собой **ослабление жизненных сил системы**, её неспособность сохранять состояние равновесия, достигать поставленные ранее цели. Система утрачивает свою миссию, оказывается неспособной к целеполаганию и недееспособной. Отдельные её подсистемы и элементы отклоняются от цели, формируют свои цели, либо живут бесцельно, так что миссия системы становится декларативной, теряет социальную опору. Система начинает «плаваться», утрачивает прежнюю целостность. Все эпохи кризисов обычно характеризовались общей расслабленностью населения, ростом эгоизма, стремления к наслаждению, роскоши и т.п.

В-третьих, кризис выступает **как диалектическое единство двух процессов: разрушения и созидания**. Благодаря ему происходит разрушение одних элементов, структур, функций системы и возникновение других. В реальной жизни наблюдаются многообразные соотношения между собой разрушения и созидания. Условно можно выделить три варианта: первый вариант предусматривает доминирование созидательных процессов, второй вариант отличается некоторым равновесием разрушения и созидания, а третий доминированием разрушения.

В-четвертых, кризис **нельзя рассматривать как сугубо негативное явление**. Эту мысль убедительно подчеркивает Ю.В. Яковец: «Кризисы прогрессивны, при всей их болезненности. Кризис выполняет в динамике волнообразного, противоречивого движения систем три важнейшие функции:

* резкого ослабления и устранения (либо качественного преобразования) устаревших элементов господствующей, преобладающей, но уже исчерпавшей свой потенциал системы;

* расчистку дороги для утверждения первоначально слабых элементов новой системы, будущего цикла;

* испытание на прочность и передача в наследство тех элементов системы (обычно это одновременно сохраняющиеся элементы надсистемы и суперсистемы), которые аккумулируются, накапливаются, переходят в будущее (иногда частично модифицируясь)» [4, с.288]

В-пятых, по всей видимости, кризис создает наиболее благоприятные условия для **социальных мутаций**, с одной стороны, и обеспечения преемственности и наследования в развитии, с другой. Чем глубже и разрушительнее кризис, тем сильнее он воздействует на генетическое ядро социальной системы и тем серьезнее может перестроиться система. Если же кризис, как ветер проносится над верхушками деревьев, то система отделяется только легким испугом, почти полностью восстанавливая себя.

В-шестых, кризис является не только неизбежной, но и **необходимой фазой развития системы**. Он соединяет в себе не только угасание прежнего качества системы, но и появление нового. Если определять точнее, то суть кризиса составляет безвременье в системе, когда старая система уже исчезла, а новая еще не появилась. Довольно часто лучшей категорией для характеристики природы кризиса является категория «хаос». Не случайно на Руси, как правило, социальный кризис называли «смутным временем».

В-седьмых, кризис — это **этап перестройки системы**, обретения ею устойчивого вектора продвижения к новому качеству. Кризис представляется эпохой потери и обретения системой самой себя. Он является неизбежной фазой обновления. Подчеркнем, что инновационный подход к пониманию природы кризиса гораздо эффективнее катастрофического к нему подхода, ибо катастрофический подход проповедует спасение, а инновационный — деятельность по сознательному обновлению системы и тем самым ускорению её выхода из состояния качественной неопределенности.

В-восьмых, кризис представляет собой **явление конкретно-историческое, развивающееся вместе с цивилизацией**. Если кризисы аграрного общества охватывали преимущественно сферу сельского хозяйства и приводили к голоду, а кризисы промышленные останавливали производство товаров, выступая как товарные кризисы, то кризисы постиндустриального общества будут охватывать сферу информации и интеллекта. Вместе с цивилизацией происходит развитие экологических, политических, религиозных, ментальных и иных кризисов, которые обретают специфику эпохи.

В-девятых, кризис должен рассматриваться как **сложное, комплексное явление**, охватывающее социальную систему. Он представляет собой полиструктурное и полифункциональное образование. В качестве его важнейших характеристик выступают: сфера проявления, масштабы, степень охвата объекта или процесса, факторы порождения, характер поражения системы, последствия для общества и др.

Современная цивилизация породила огромное разнообразие кризисов. Опираясь на основные параметры кризисов, можно построить их классификацию, которая представлена следующей таблицей 2.

Одной из ключевых проблем кризисологии представляется объяснение причин кризисов и путей их преодоления. Возникшие в современной науке кризисные и антикризисные теории дают следующую картину причин и путей преодоления кризисов, представленную таблицей 3.

Из данной таблицы можно сделать три важней-

ших вывода:

Во-первых, **причины кризисов очень многообразны**, они взаимосвязаны между собой. Они, словно «вызывают» к действию друг друга. Например, отсутствие аналитического и инновационного мышления персонала фирмы неизбежно вызывает к жизни ошибки в управлении, приводящие к структурным нарушениям системы, т.е. психологи-

ческие причины порождают организационные, структурные и т.п.

Во-вторых, **существует известная корреляция между причинами кризиса и способами его преодоления**, как существует связь между болезнью и лекарством.

В-третьих, какими бы причинами кризис не вызывался к жизни, он представляет собой **объектив-**

Таблица 2. Классификация социальных кризисов и их характеристика

Основание классификации	Характеристика разновидностей кризисов
Сфера проявления кризиса	1. Экономический кризис — это кризис перепроизводства, кризис недопроизводства, финансовый кризис и т.п. 2. Экологический кризис, отличается разрушением экологической среды, резким ухудшением природных условий для жизни человека. 3. Социальный кризис, проявляется в деградации и разрушении социальной структуры и институтов, ухудшении жизни людей. 4. Политический кризис, объединяющий целое семейство кризисов, протекающих в сфере политики (внутри— внешнеполитические кризисы). 5. Этнический кризис, выступает как кризис политического, экономического и культурного развития этносов и этнической структуры. 6. Кризис культуры, представляет собой культурную деградацию общества, разрушение ценностей и институтов культуры. 7. Идеологический кризис, выражается в отсутствии идей и целей общественного развития, заменой их суррогатами. 8. Духовный, моральный кризис, выражается в потере духовности, деградации морали.
Масштабы кризиса	1. Глобальный кризис, охватывающий планетарную цивилизацию. 2. Национальный кризис, т.е. протекающий в масштабах страны, ставящий под угрозу национальную безопасность. 3. Региональный кризис, развертывающийся в пределах региона. 4. Локальный кризис, охватывающий микро социальное пространство.
Охват сторон объекта или процесса	1. Моно аспектный кризис, т. е. поражает только одну сторону, характеристику, аспект объекта или процесса. 2. Поли аспектный кризис, т.е. поражает несколько аспектов. 3. Комплексный кризис, т.е. охватывает все стороны объекта или процесса.
Длительность	1. Краткосрочные кризисы, протекающие в краткие периоды времени. 2. Среднесрочные кризисы, продолжающиеся несколько лет. 3. Долгосрочные кризисы, составляющие несколько десятков лет. 4. Сверхдолгосрочные кризисы, продолжающиеся в течение веков и даже тысячелетий.
Факторы порождения	1. Внутренний кризис, порожденный внутренними факторами. 2. Внешний кризис, порожденный взаимоотношением с окружающей средой. 3. Смешанный тип кризиса, порождается как внешними, так и внутренними характеристиками.
Характер поражения системы	1. Генетический кризис, проявляется благодаря мутации социального наследования. 2. Кризис состава, представляет собой поражение жизненно важных элементов системы. 3. Организационный кризис, выражается в нарушении организации системы. 4. Функциональный кризис, реализуется через существенные нарушения функционирования системы. 5. Структурный кризис, представляет собой нарушения структуры системы.
Характер разрешения	1. Взрывные кризисы, завершающиеся социальным взрывом. 2. Замирающие кризисы, ведут к постепенному угасанию колебательного процесса.
Характер действующих причин	1. Циклический кризис, действующие причины которого носят закономерный циклический характер. 2. Случайный кризис, вызванный стихийными бедствиями, ошибками, авариями.
Последствия	1. Инновационный кризис, т.е. обеспечивающий обновление системы. 2. Разрушающий кризис, т.е. разрушающий систему, переводящий ее в инобытие. 3. Консервирующий кризис, т.е. консервирует отсталую, отжившую социальную форму.

Таблиця 3. Концептуально пояснення причин кризисів і шляхів їх подолання

Назва теорії	Її автори	Пояснення причин кризи	Шляхи подолання кризи
Теорія катастроф	Т. Постон, И. Стюарт, В.И. Арнольд	Кризисы вызваны природными и социальными катастрофами.	Прогнозирование катастроф, выработка мер по снижению и преодолению их последствий.
Теорія циклів	Т. Мальтуса, К. Маркс, Н. Д. Кондратьев, Л.Н. Гумилев, А. Тоффлер, П.А. Сорокин, А.Л. Чижевский и др.	Кризис выступает этапом в циклическом развитии.	Расчет длительности и этапов цикла, выработка мер по смягчению удара кризиса.
Теорія систем	А.А. Богданов, Людвиг фон Бергаланфи, Г. Хакен, И. Пригожин и др.	Кризис объясняется назревшей необходимостью перестройки системы.	Структурно-функциональная перестройка системы, упреждающая и смягчающая кризис.
Інноваційна теорія	Й. Шумпетер, А.И. Пригожин	Кризис объясняется либо недостатком нововведение, либо ростом их числа и неосвоенности.	Поддержание постоянного тонуса нововведений, сокращение сроков их освоения.
Теорія еліт	М. Вебер	Кризисы вызваны ошибками и преступлениями старой элиты и необходимостью ее смены.	Подготовка новой элиты, обеспечение смены элит.
Теорія антикризисного управління	Р. Акофф, Э.А. Уткин	Кризисы обусловлены неэффективностью управления.	Реформирование системы управления обществом посредством его ориентации на антикризисное управление.
Психологічна теорія	Л.Н. Гумилев, П.А. Сорокин	Кризисы возникают в сознании, психике людей "Разруха в головах".	Выработка новой системы ценностей, парадигм, норм, психологии и подготовка в их свете персонала, шоковая терапия.

ное явление, которое разворачивается в пространстве и во времени, и не может быть преодолено сразу. Кризис характеризуется своим неповторимым типом **социальной инерции**. Обществу, преодолевшему его, он еще долго видится в кошмарных снах и сказывается во всех сферах жизнедеятельности.

В-четвертых, малоисследованной проблемой до сих пор является проблема **структуры кризиса**. При этом структуру кризиса не следует пугать со структурой системы, которая переживает кризис. Поскольку кризис выступает как процесс, то его структура — это структура процесса. А целостная структура любого процесса представляет собой сложное единство нескольких структур:

1. **Собственно процессуальной структуры**, которая складывается из некоторых локальных процессов, интегрированных в данный целостный процесс. Любой процесс можно сравнить с текущей

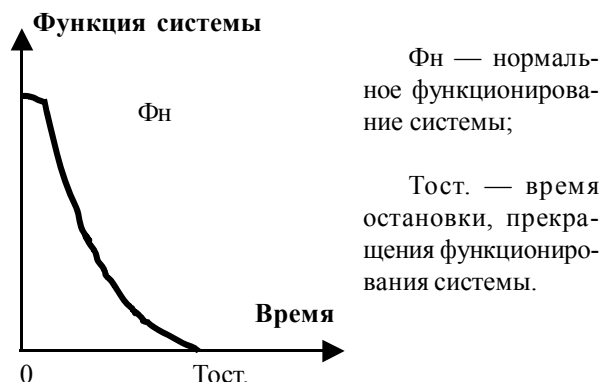
рекой, отдельные потоки которой и составляют её структуру.

2. **Временной структуры**, в соответствии с которой процесс распадается на качественно различные этапы, когда система в процессе прохождения через кризис движется из прошлого через иное в будущее.

3. **Логическая структура** кризиса, представляющая совокупность взаимодействующих факторов, изменяющих содержание процесса, обуславливающих его течение.

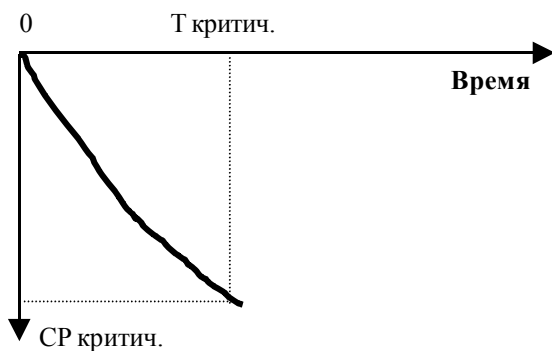
Рассмотрим эти структуры подробнее. С точки зрения собственно процессуальной структуры кризис можно рассматривать как сложное переплетение процессов ухудшения функционирования системы, её разрушения и гипертрофированного роста. Схематично видение кризисов в аспектах этих процессов представлено приведенными ниже графиками.

Схема 1. А) Кризис как ухудшение функционирования системы вплоть до её остановки

Кризис в данном случае представляет собой процесс ухудшения функционирования системы вплоть до прекращения её функционирования. Система в этом случае сначала ухудшает свое функционирование, теряет эффективность, а затем перестает выполнять свое назначение. Система теряет свою динамику, перестает взаимодействовать с окружающей средой и тем самым перед ней встает проблема прекращения существования.

Схема 2. Б) Кризис как разрушение систем

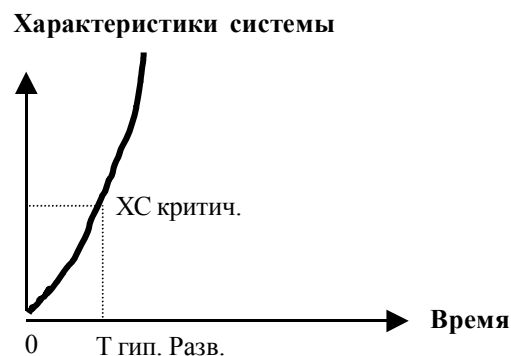
Степень разрушения

СР критич. — критическая степень разрушения системы;

Ткритич. — время достижения системой критической степени разрушения.

В течение времени Т критич. происходит разрушение системы, которая перестает существовать.

Схема 3. В) Кризис как процесс гипертрофированного развития системы.

ХС критич. — критический уровень характеристик системы;

Т гип. разв. — время перехода к гипертрофированному развитию.

В течение времени Т гип. разв. происходит гипертрофированное развитие системы, которая переваливает через некоторый нормальный барьер характеристик и начинает бурно развиваться некоторыми своими параметрами, напоминая при этом раковую опухоль. Темпы роста её становятся столь сильными, что это неизбежно вызывает её внутреннюю перестройку, превращение в нечто иное. Подобное наблюдается, например, при росте управленческой бюрократии, которая активно поглощает ресурсы системы и в конечном итоге расходует их преимущественно на себя.

В реальных системах, которые попадают в кризис, наблюдается многообразное взаимодействие кризисных процессов. Так одни кризисы могут развиваться путем доминирования процессов разрушения, другие ухудшения функционирования, третьи господства гипертрофированного роста. Однако чаще всего кризис представляет собой своеобразный коктейль из этих процессов, что придает им индивидуальную неповторимость.

Второй важнейшей структурой выступает временная структура. Большинство исследователей выделяют, по крайней мере, четыре этапа жизни кризиса:

Первый этап представляет собой латентный, скрытый период его развития, «когда, — как отмечает Ю.В. Яковец, — его предпосылки созревают, но еще не прорываются наружу; этот период совпадает с завершающим этапом фазы стабильного раз-

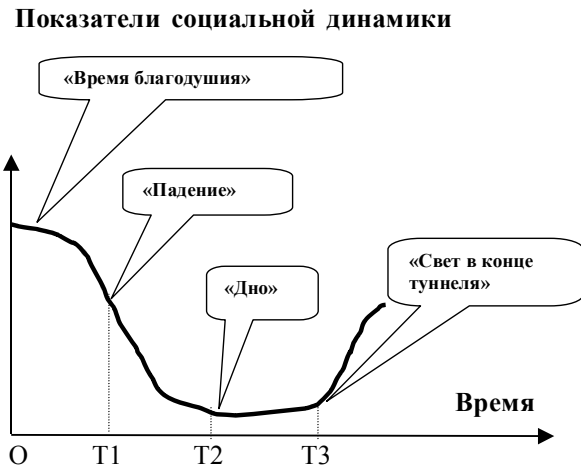
вития (зрелости) уходящего цикла и началом зарождения в его недрах последующего цикла». [4, с. 288]. На этом этапе кризис еще незаметен. Общество может даже расцвести. И ни у кого пока не возникает сомнения в предстоящей дестабилизации. Это эпоха непризнанных пророков в своем Отечестве. Это время благодушия.

Второй этап представляет собой грозу среди ясного неба, быстрое обострение всех противоречий, ухудшение показателей социальной динамики, включение основных кризисных процессов, которые дремали на предыдущем этапе, накапливали разрушительные силы. На этом этапе происходит нарушение нормального функционирования социальных институтов, реализуется процесс деинституционализации, который охватывает такие социальные институты, как заработная плата, деньги, фирмы, пенсии и т.п. Последние резко снижают свою эффективность, что приводит к существенному ухудшению жизненного уровня населения.

Третий этап — это нахождение системы на спаде, в провале. Для образного его обозначения можно использовать название пьесы А.М. Горького «На дне». Общество действительно оказывается на дне. Только это дно не абсолютное для всех, ибо глубина реки кризиса своя для каждого социального слоя. Однако это «дно» выживания начинает ощущать основная часть населения, что приводит к психологическому шоку, росту числа самоубийств, разводов, расширению социальных масштабов девиантного поведения. Население начинает расслаиваться по типу активности. Одна часть впадает в своеобразную спячку — анабиоз, старается переждать кризис, снижает свою активность, пытается уйти от проблем реальной жизни. Другая часть начинает спешно приспосабливаться на основе снижения уровня удовлетворения потребностей, откладывания потребительского спроса. Третья часть повышает свою деятельную активность, осваивает новые виды деятельности и активного образа жизни, ищет нововведения и способы эффективного выживания. Четвертая часть включается в различные оппозиционные формы борьбы и т.п.

Наконец наступает четвертый этап в развитии кризиса, когда возникают возможности выхода из кризиса. Его можно назвать «свет в конце туннеля». На этом этапе происходит смягчение кризисных процессов. Основная часть пострадавших от кризиса, так или иначе, но приспосабливается к нему. В обществе постепенно исчезает страх, появляется оптимизм. Происходит интенсивное обновление общественной системы и рост эффективности от нововведений. Показатели социальной динамики начинают постепенно нарастать. Схематично этапы кризиса можно представить следующим образом:

Схема 4. Динамика развития кризиса

Как видно из данной схемы для выхода из кризиса целесообразно:

Во-первых, стараться предвидеть его, для того чтобы подготовиться и смягчить удар о дно, сократить время пребывания на дне.

Во-вторых, сама подготовка к кризису сводится отнюдь не к созданию «закромов Родины», хотя значение пополнения стратегических запасов вряд ли кто осмелится отрицать. Она предполагает, прежде всего, концептуальную, идеологическую, ментальную, кадровую подготовку, а также формирование того инновационного потенциала, который, развернувшись, как крылья, может поднять со дна.

Третья, логическая структура кризиса складывается из совокупности ситуаций, возникающих под воздействием различных факторов. При этом ситуации как состояния социальной системы разворачиваются по линиям приведенных выше графиков. Сами факторы могут быть факторами разрушения, падения, торможения, активизации, обновления и роста. На латентной стадии кризиса снижается активность, обновление тормозится, нарастают негативные скрытые тенденции. На стадии падения действуют факторы падения и разрушения, которые доводят систему до «дна».

На «дне» перед людьми возникает проблема жесткого выбора. Как справедливо отмечает Ю.М. Плотницкий: «Существует три варианта разрешения кризиса системы: 1) распад или гибель системы, при этом её элементы захватываются другими системами; 2) реформа — постепенная перестройка ядра, генотипа системы, ведущая к появлению качественно новой системы; 3) революция — резкое, скачкообразное изменение ядра системы, катастрофический переход из одного состояния в другое» (2, с187).

На «дне» активизируются процессы торможения кризиса, происходит активизация и внедрение ново-

введений. Ситуация начинает изменяться к выходу из кризиса. Стремление не допустить распада, гибели системы или революции в ней заставляет её реформировать, вырабатывать антикризисные технологии, которые представляют собой очень важную разновидность технологий управления.

Современный кризис украинского общества подтверждает основные положения кризисологии. Но он отличается рядом особенностей:

Во-первых, это подлинно комплексный кризис как с точки зрения охвата им сфер общественной жизни, но и способов проявления. Он характеризуется спецификой регионального проявления по глубине и характеру поражения социума. В ряде регионов страны кризис идёт особенно сложно и болезненно. По времени протекания он представляет собой, вероятнее всего, среднесрочный кризис, а по характеру поражения отличается всеми направлениями поражения системы, начиная от генотипа и завершая структурно-функциональными параметрами. По характеру разрешения он выступает как замирающий кризис, а по последствиям — инновационный. Это, что называется, кризис по полной программе.

Во-вторых, кризис обусловлен резкой нехваткой ресурсов для серьезного структурного преобразования общества, создания мощного потока новшеств. Мало того, дальнейшее продолжение жизни «на дне» интенсивно вымывает ресурсы общества.

В-третьих, украинский кризис представляет собой по сути дела наложение нескольких видов кризиса, которые совместились во времени. Наиболее значимыми в его структуре выступают следующие разновидности кризисов:

1. Формационно-цивилизационный кризис, представляющий собой кризис индустриально-аграрного общества, выход из которого может обеспечить переход Украины к постиндустриальному обществу.

2. Кризис авторитарно-патерналистского общества, его нерыночной экономики и распределительной системы, неразвитости стимулов и демократических форм жизни.

3. Кризис традиционализма во всех сферах жизнедеятельности, его неспособности обеспечить обновление.

4. Демографический кризис с его высокой смертностью и низкой рождаемостью.

5. Этнический кризис, выражающийся в ослаблении социокультурных, языковых и иных характеристик титульного этноса и иных этносов Украины.

6. Кризис системы ценностей как общественных, так и личных.

В-четвертых, кризис украинского общества в значительной мере является транзитивным кризисом, т.е. кризисным комплексом перехода. Его глубина, масштаб, длительность в конечном итоге оп-

ределяется не только реальным состоянием общества, но и теми целями, которое оно формулирует для преодоления кризиса. Комплексная транзитивность кризиса означает необходимость согласования, синхронизации мер по преодолению отдельных кризисов. Самое главное здесь в том, чтобы меры, выработанные для преодоления одного кризиса, не противоречили и не отменяли меры по преодолению другого кризиса и соответствовали общему вектору развития цивилизации. К примеру, определение транзита Украины только в сторону рыночной экономики может привести к традиционалистскому рынку, а преодоление национально-этнического кризиса посредством создания национального государства неизбежно вступит в противоречие с современными демократическими ценностями и прогрессивными технологиями регулирования национальных отношений. Следует особо подчеркнуть то обстоятельство, что украинский исторический транзит требует глубокого и всестороннего осмысления, недопущения роковых ошибок. Данный транзитивный кризис требует серьезной исторической мобилизации общества на достижение сформулированных и осознанных национальных целей и интересов.

Поведение людей в кризисных ситуациях различных эпох характеризовалась различными парадигмами. Человек первобытного общества, социальная организация которого была очень слабой, выживал по принципу: «Спасайся, кто как может!». С развитием орудий труда и социальной организации начинал утверждаться другой более прогрессивный принцип: «Спасаемся вместе!». Современное общество предлагает более сложную парадигму: «Не допустим кризиса, а, если он произойдет, то спасем вас посредством современных технологий».

Современные антикризисные технологии стали складываться в сфере антикризисного менеджмента [3]. В них можно выделить две группы технологий:

* Технологии выхода или преодоления из кризиса. В этом случае система уже находится в кризисе. Задача этих технологий заключается в том, чтобы обеспечить выведение системы из кризиса.

* Технологии профилактики кризисных процессов в системе. Назначение их состоит в том, чтобы обнаруживать кризисные процессы и ликвидировать их.

Технология выхода из кризиса включает в себя четыре блока действий:

1. Диагноз кризиса, который предусматривает определения его типа, этапа и механизма.

2. Оценку возможностей выхода из кризиса в аспекте внутренних ресурсов, внешних условий факторов и ресурсов, сторонников, противников и возможностей команды.

3. Формирования предпосылок выхода из кризиса, в составе которых выделяются: создание команды, выработка концепции, программы и технологии, создание организации и формирование ресурсов.

4. Выход из кризиса, т.е. реализацию программы и технологии, расширение социальной базы реформ, мониторинг проблем и происходящих перемен, корректировку программы и технологий. Данная технология представлена на схеме 5.

Схема 5. Технологии преодоления кризиса

Технология профилактики кризисных процессов состоит из четырех этапов:

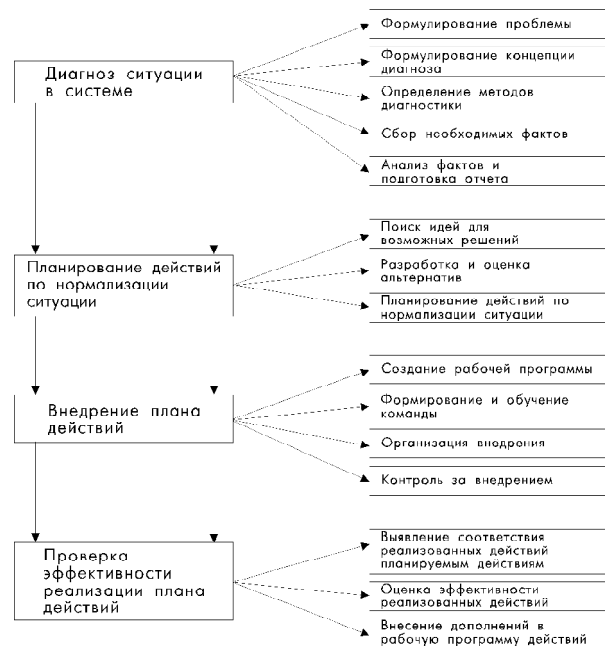
1. Диагноз ситуации в системе, предполагающий формулирование проблемы, формирование концепции диагноза, определение методов диагностики, сбор необходимых фактов, их анализ и подготовку отчета.

2. Планирование действий по нормализации ситуации: поиск идей в аспекте возможных решений, разработку и оценку альтернатив, планирование действий по нормализации ситуации.

3. Внедрение плана действий, в состав которого входят: создание рабочей программы, формирование и обучение команды, организация и контроль за внедрением.

4. Проверка эффективности реализации плана действий, т.е. выяснение соответствия планируемых действий реализуемым действиям, оценка эффективности реализованных действий, внесение дополнений в рабочую программу действий. Технология профилактики кризисных процессов представлена схемой 6.

Схема 6. Технологии профилактики кризисных процессов

Реализация антикризисных технологий предполагает несколько важнейших условий:

Во-первых, наличие в обществе гражданского мира и согласия, его единства, стремления к консолидации, развитие партнерства между различными социальными и политическими силами. Как только начинает нарастать социальная напряженность, так, как правило, вновь усиливаются деструктивные процессы.

Во-вторых, наличие в обществе интеллектуально-нравственного потенциала, который предполагает нравственную устойчивость элиты общества перед тяжкими испытаниями, способность преодолеть падение духа, понять суть кризиса и выработать способы его преодоления.

В-третьих, наличие и укрепление в обществе культуры, политической воли и организованности в процессе выработки целей, программ и осуществления деятельности.

В-четвертых, способность элиты сформировать и помочь людям осознать свои интересы и возможности, заложить диссипативные структуры, очаги обновления и положительные синергетические процессы.

Одно из основных положений кризисологии гласит: из кризиса невозможно выпрыгнуть, из него нужно вырастать, ибо кризис чаще всего выступает как закономерный этап развития общества. Он естественно наступает и естественно, без чудодейственных сил преодолевается. И это преодоление требу-

ет необходимой зрелости общества. Кризис, как всякая социальная нужда, выступает учителем, который наставляет и мобилизует людей, заставляет их действовать конструктивно. Что касается Украины, то

наша страна вступает в эпоху выработки и реализации антикризисных технологий, которые, несомненно, дадут эффект в ближайшее пятилетие.

Литература:

1. Анатомия кризисов /А.Д. Арманд, Д.И. Люри, В.В. Жерихин и др. — М.: Наука, 1999.— 238 с.
2. Плотницкий Ю.М. Теоретические и эмпирические модели социальных процессов. Учебное пособие для высших учебных заведений. — М.: Издательская корпорация «Логос», 1998. — 280 с.
3. Уткин Э.А. Антикризисное управление. — М.: Ассоциация авторов и издателей «Тандем», Издательство ЭКМОС, 1997. — 400 с.
4. Яковец Ю.В. Циклы. Кризисы. Прогнозы. — М.: Наука, 1999. —448 с.

И.В. КУЗЬМИНСКИЙ
МАССОВОЕ ПОВЕДЕНИЕ : ФАКТОРЫ
ВОЗНИКНОВЕНИЯ , ВИДЫ И
КЛАССИФИКАЦИЯ СУБЪЕКТОВ

Массовое поведение людей занимает важное место в жизни современного общества. Такую ситуацию обуславливает ряд факторов.

Технологический. Он связан с высоким уровнем урбанизации и мобильности населения, а также с тем, что современное промышленное производство требует одновременного присутствия и взаимодействия большого количества людей. Результатом указанных явлений стала возможность появления большого количества массовых общностей: больших агрегаций людей, лишенных, в отличие от групп, органической системности, и характеризующихся анонимностью, ситуативным характером существования, гетерогенностью состава [2, 5].

Еще в более значительной степени рост значения указанного фактора связан с бурным развитием СМИ, компьютерной техники и увеличением количества потоков информации вообще. Люди не в состоянии сами разобраться и быть компетентными даже в сравнительно небольшой части многократно возросших объемов информации. В результате индивиды становятся объектом воздействия СМИ, подающих и трактующих сообщения по своему усмотрению, искусственно объединяя людей в массовые общности, имеющие заранее заданное мнение по той или иной проблеме.

Распространение различных форм массового поведения в этом смысле связано с тем, что современная технология (компьютерные сети, СМИ) разрушает государственные границы, упраздняет национальные, культурные особенности, ведет к доминированию массовой культуры и массового общества.

Политический. Его влияние связано с тем, что на протяжении 19-20 веков различные формы массового поведения людей (демонстрации, митинги, забастовки и т.д.) были определяющими факторами преобразования политических систем многих стран. Сегодня же такие формы массового поведения как выборы, референдумы, плебисциты являются важнейшим звеном функционирования политических систем большинства современных государств.

Социальный. Он обусловлен современным состоянием социальной структуры общества. Ее ценности, нормы и базирующаяся на них система социальных институтов не в состоянии обеспечить индивидов достаточно четким, однозначным и приемлемым вариантом поведения. Современное общество, в отличие от традиционного, живущего по устоявшимся, испытанным нормам, опирающегося на многовековые ценности, функционирует в условиях постоянной аномии. В результате в поведении индивидов усиливается компонент стихийности, неопределенности. Люди лишены такого определяющего фактора, как доминирование религии, обеспечивающей набор этических норм и представлений, в условиях высокодинамичной современной жизни, с ее громадным количеством информации, помимо своей воли становятся послушными массами, вождами ко-

*Кузьминский Игорь
Васильевич — аспирант
кафедры социологии
Днепропетровского
государственного
университета*

торых являются многочисленные политические лидеры, СМИ.

Необходимо отметить и тот факт, что последние столетия отличались достаточно высоким уровнем социального неравенства. Эксплуатация, угнетения, несправедливость объединяют людей. Те, чьи общие интересы под угрозой, готовы бороться с теми, кто им угрожает. Таким образом, на лицо структурная готовность к возникновению феноменов массового поведения людей.

Культурный. Он заключается в том, что рост массового производства и массового потребления, развитие СМИ обуславливают возможность быстрого распространения определенных культурных образцов и установок в различных сферах человеческой жизни — от музыки, литературы, кинематографа, до сленга и массовых увлечений. Указанные образцы, распространяясь через механизмы внушения, подражания, заражения, зачастую имеют низкопробный характер. В результате совокупность людей — их носителей — вместо творческих личностей превращаются в безликую, однотипную массу.

Психологический. Он связан с тем, что в современном обществе резко обостряется проблема отчужденности человека. Ощущение неустраиваемости, ненужности, незащищенности часто служит поводом для участия в различных массовых действиях.

Еще один аспект психологического фактора связан с тем, что в условиях социальной напряженности и аномии человек как никогда подвержен таким психологическим механизмам, как заражение, подражание, внушение, играющих важную роль в формировании и функционировании массовых общностей.

Как можно видеть, проблема массового поведения очень широка и многогранна. Она не вменяется не только в рамки одного научного подхода, но и какой-либо одной науки (социологии, политологии, психологии и т.д.). Очевидно, что для ее изучения необходима многопарадигмальность и междисциплинарный подход. В данной статье мы остановимся лишь на нескольких аспектах проблемы и, в первую очередь, на характеристике субъектов массового поведения и их видах.

На наш взгляд, первым шагом к пониманию сути явлений массового поведения людей является изучение специфики субъекта массового поведения (СМП). Идеальный тип СМП будет представлять собой общность людей, которая обладает определенным набором черт. С физической точки зрения эта общность отличается гетерогенностью состава, стохастичностью образования, нечеткостью границ, отсутствием органичной системности, недолговечностью существования.

Психологические особенности будут обусловлены одновременным присутствием и взаимодействием

большого количества людей, причем объединенных случайным образом, зачастую на основе несущественного признака. Совпадение оценок, установок и стереотипов у собравшихся индивидов, одновременное переживание психологического состояния большим количеством людей приводит к усилению чувственной, эмоциональной стороны. В результате индивиды и СМП в целом характеризуются нетерпеливостью, категоричностью, стремлением к немедленному действию, непостоянством. В то же время, ослабляется рациональная, рассудочная сторона, теряется способность индивидов, входящих в СМП, к логическому мышлению, критическому восприятию окружающих событий. Исчезают и личностные черты людей, поэтому субъекты массового поведения анонимны. Хотя, с другой стороны, в данной общности образуется особый тип сознания — так называемая коллективная душа [3, 231]. Поступаясь своей индивидуальностью, люди, входящие в СМП, получают вместо этого психологическую защищенность, которой не обладают в повседневной жизни.

Специфические же социальные признаки субъекта массового поведения заключаются прежде всего в том, что определяющим в их поведении являются не устоявшиеся, осознанные позиции, ценности и нормы, а быстро увлекающие, во многом спонтанные настроения [4, 21].

Таким образом, мы обозначили характерные черты идеального типа СМП. Теперь, исходя из вышеизложенного материала, можно выделить виды субъектов массового поведения, каждый из которых будет отличаться своей спецификой.

Необходимо заметить, что некоторые виды СМП уже неоднократно рассматривались в науке. Однако это делалось, на наш взгляд, в некотором отрыве от общественной системы в целом. А именно, констатировалось наличие «толпы» как таковой, «массы» как таковой, которые возникают и существуют сами по себе, отдельно от общества. Интересна, на наш взгляд, попытка вписать массовые общности в систему социальных групп и рассматривать толпу, массу, публику как группы, но, при этом, стихийно возникающие [1, 250]. Однако возникает вопрос: как, например, быть, когда социальная группа, деятельность которой основывается на общепринятых ценностях, закрепленных социальными нормами, системой группового контроля, существующая продолжительный период времени, при определенных обстоятельствах превращается в толпу или массу?

По всей видимости, правильнее будет говорить не о системе существующих социальных групп стихийного, массового характера, а о различных состояниях части социума, характеризующихся различной степенью институционализации. То есть в основу классификации кладется уровень институционализации СМП,

а именно организованность, структурированность самой массовой общности, с одной стороны, и степень соответствия ее деятельности ценностям, нормам, системе социальных институтов, — с другой.

Первое место в предложенной классификации будет занимать «толпа». Если исходить из указанных нами критериев, то эту общность можно охарактеризовать как обладающую минимальной степенью организованности и структурированности. В своих действиях она будет руководствоваться сиюминутными настроениями. Толпой мы называем людей, собирающихся на местах дорожно-транспортных происшествий, потасовку болельщиков на трибунах стадиона и т.п.

Следующая общность в классификации субъектов массового поведения — «масса». Ее примером являются колонны демонстрантов, митинги, пикеты и т.п. В отличие от толпы, масса уже более однородна по составу (на митинг или пикетирование собираются люди, которые выдвигают общие требования, проповедают схожие взгляды на волнующие их проблемы). В массе более четко заметен лидер, имеется какая-то более определенная цель. Ее действия в большей степени основаны на системе общепринятых ценностей и норм, более предсказуемы.

К субъектам массового поведения также можно отнести аудиторию, например, людей, собравшихся на лекцию, собрание. Также к этой категории мы отнесем заседания парламента, зрителей на трибунах стадиона. Этот вид СМП характеризуется еще большей степенью институционализации. Поведение людей в данных ситуациях более жестко регламентировано соответствующими нормами, социальным контролем. Однако и эти человеческие агрегации отличаются значительной степенью выраженности элемента стихийности.

И толпа, и масса, и аудитория являются субъектами массового поведения, которых объединяет непосредственный контакт с лидером. Но наряду с ними существуют массовые общности, отличающиеся опосредованным характером такого рода контакта. Их можно объединить под общим названием «публика». Примером такого СМП могут служить читатели газеты, зрители телепередач, публикой, по сути, является электорат. Как мы указывали ранее, члены современного общества не в состоянии быть компетентными даже в незначительной части происходящих

вокруг событий. Это происходит либо по причине большого объема информации, либо из-за того, что ее потребителям становятся известными, в конечном итоге, далеко не все факты. Так или иначе СМИ начинают играть ту роль, которую в толпе, массе, аудитории играет лидер. Практически все члены общества разделены между многочисленными массовыми общностями. Конечно, публика отличается определенным своеобразием. Роль непосредственного контакта людей здесь не так велика, однако механизмы внушения, заражения, подражания, источником которых выступают телевидение, радио, пресса, все же имеют место.

Необходимо отметить, что все рассмотренные нами виды субъектов массового поведения — и толпа, и масса, и аудитория, и публика, — являются идеальными типами. В то же время, зачастую они определяют состояние, специфику общности. Нередко эти типы взаимопереходят друг в друга. Например, ожидающая поезд толпа людей преобразуется в публику, когда диктор сообщает о прибытии поезда. Кроме того, они могут, соединяясь друг с другом, создавать новые образования. Примером этому могут послужить «массовые движения», которые также являются своего рода СМП. Он отличается, с одной стороны, наличием у значительного числа людей общих ценностей и целей, опирающихся на единую идеологию. В некоторых случаях на высшей фазе своего развития массовые движения преобразуются в организации, социальные институты. С другой стороны, им присуща стихийность, эмоциональность, некомпетентность, ситуативность существования.

Подводя итоги, можно сказать, что в современном социуме существует целый ряд факторов, способствующих возникновению массового поведения людей. Этот тип поведения характеризуется, как было отмечено, низкой степенью институционализации и, в основном, психологическими характеристиками. Субъект его проявления соответствует следующей классификации: 1) толпа, масса, аудитория — массовые общности, для которых характерен непосредственный контакт с лидером; 2) публика — для нее характерен опосредованный контакт; 3) массовые движения — более сложные социальные агрегации массового характера. Распространенность и важность обозначенного социального явления диктует необходимость более детального его изучения.

Литература:

1. Андреева Г.М. Социальная психология. Учебник для вузов. — М., 1997. — 376 с.
2. Грушин Б.А. Массовое сознание. — М., 1987. — 353 с.
3. Лебон Г. Психология народов и масс. — 250 с.
4. Ольшанский Д.В. Психология массовых политических настроений // Психологический журнал. — 1989. — Т.10 — № 6. — С.21-30.
5. Слюсаревський М.М. Ілюзії і колізії. — К., 1998. — 230 с.
6. Штомпка П. Социология социальных изменений. — М., 1989. — 398 с.

**К. В. МАШКОВ
ОБЩЕСТВЕННОЕ
СОЦИАЛЬНЫЙ** **МНЕНИЕ
КАК
ИНСТИТУТ**

Демократическая ориентация украинского общества резко обострила интерес к теоретическим основам общественного мнения и особенно к практике его использования в управлении социальными процессами. Сложившиеся в рамках авторитарных и тоталитарных систем подходы ограничивались преимущественно идеолого-пропагандистскими и политическими аспектами. Принципиальное отличие процессов формирования и характера использования общественного мнения на этапе вхождения в демократическое общество поднимает проблемы его природы, функций, механизмов формирования и технологизации практического использования. Сложившаяся в последние годы практика не всегда корректного изучения, анализа и управления процессами формирования общественного мнения обусловлена как некомпетентностью его использования, так и недостаточностью фундамента разработанности самой проблемы. К наиболее актуальным аспектам анализа следует отнести:

- 1) поверхностный подход к оперированию и, как следствие, некомпетентному использованию общественного мнения;
- 2) отсутствие общепринятого определения;
- 3) отсутствие подхода к пониманию общественного мнения как полноценного социального института;
- 4) задачи связанные с повышением эффективности взаимодействия общественного мнения с другими социальными институтами.

Разрешение этих проблем касается как рядовых потребителей, не участвующих в процессах стратегического манипулирования, планирования развития общественного мнения, так и специалистов работающих в сфере формирования социальных отношений. Для рядовых пользователей, выполняющих линейные управленческие функции необходим конечный продукт в виде готовых определений, схем взаимодействия общественного мнения в различных сферах общества. К специалистам в области формирования общественных отношений, их координирования и развития общество предъявляет более высокие требования, соответствие которым связано с необходимостью институционального анализа общественного мнения.

На сегодняшний день не существует единого определения общественного мнения и данная проблема уже давно находится в поле зрения множества исследователей занимающихся этим вопросом. Еще Э. Кант касался этого понятия, анализируя связь между знанием, верой и мнением, давая определение мнения через явление истинности, характеризуемой с субъект-объектных позиций: «Мнение — есть сознательное признание чего-либо истинным, недостаточное как с субъективной, так и с объективной стороны. Если признание истинности суждения имеет достаточное основание с субъективной стороны и в то же время считается объективно недостаточным, то оно называется верой. Наконец, и субъективно, и

*Машков Константин
Владимирович —
специалист I категории
научного отдела
Днепропетровского
филиала Украинской
академии
государственного
управления при
Президенте Украины*

объективно достаточное признание истинности суждения есть знание».[1] Таким образом, недостаточность мнения как с субъективных, так и с объективных позиций определяет его большую аморфность по сравнению с верой и знанием как явлениями социума.

Основная часть определений характеризует общественное мнение как собирательное явление, преобразующее множественность мнений структурных элементов общества. Так по Гегелю «... формальная, субъективная свобода, состоящая в том, что единичные лица как таковые имеют и выражают свое собственное мнение, суждение о всеобщих делах и подают совет относительно них, проявляется в той совместимости, которая называется общественным мнением». [2] Подобный подход присутствует как одна из характеристик мнения в большинстве определений и эта устойчивость свидетельствует о правомерности его применения. Формируясь на основе индивидуальных мнений, оно не является простой их суммой, а представляет собой результат обмена взглядами, в ходе которого либо кристаллизуется общее мнение, либо возникает множество несовпадающих друг с другом точек зрения, когда основным условием выработки общего мнения выступает совместимость взглядов.

Один из отечественных исследователей теории общественного мнения Б.А. Грушин дает определение общественного мнения через понятие общественного сознания. При этом оно не идентифицируется с мнением. Под общественным сознанием понимается совокупность идей, теорий, взглядов, отражающих реальный жизненный процесс, общественное бытие и порожденных определенными материальными условиями жизни людей. Общественное мнение представляет произведение двух величин — обыденного сознания и теоретического знания. [3] Мнение в данном определении уже не просто совокупность мнений и суждений отдельных индивидов, а проявляется во взаимосвязи с реальными явлениями общественной жизни, являющимися причинной основой мнений. Здесь общественное сознание выступает причинной компонентой мнения, а второй компонентой — теоретическое знание относительно рассматриваемых явлений, процессов, как представление об идеальном взаимодействии субъектов.

Украинский социолог Е.А. Якуба дает весьма доступное и характерное определение общественного мнения: «Общественное мнение — это состояние реального сознания масс, выражающее доминирующее отношение, позицию по актуальным общественно значимым вопросам».[4] В этом случае вновь подчеркивается собирательный характер общественного мнения, а также затрагивается вопрос

его масштабности. Т.е. мнение предстает как единое по отношению к фактам и явлениям социума. Однако такой подход освещает лишь одну сторону такого многопланового явления как общественное мнение — наличие большинства с его определенной оценкой относительно рассматриваемых явлений. Возникает проблема, связанная с характеристикой самой масштабности общественного мнения: либо оно есть единым по отношению ко всем социальным образованиям, либо является выражением мнения большинства социума, большинства социальной группы, класса, субкультуры. Очевидно, что оба подхода имеют право на существование, в зависимости от целей и глубины рассмотрения общественного мнения как явления. Согласно первому подходу общественное мнение это доминирующее мнение всех представителей общественности, а по второму оно выступает мнением, поддерживаемым реальным числом людей, представителями определенной социальной группы и субкультуры в данном обществе.

Многообразие же представлений об объекте, существование множества подходов к его описанию у различных исследователей свидетельствует о наличии сложной системы элементов общественного мнения. При этом следует учитывать, что количественный показатель, используемый при характеристике общественного мнения, не является единственным. Наряду с ним существует показатель качественных связей между элементами, определяющий их многообразие, взаимодействие, комбинирование. Данные связи во всей своей полноте могут быть выявлены и учтены лишь при многократном расчленении системы с использованием разнообразных подходов.

На сегодняшний день применение множества подходов раскрывает различные стороны общественного мнения, не давая комплексного определения данного явления. Каждое определение представляет лишь одну из сторон или аспектов изучаемого объекта, причем, из описания даже одной стороны этого явления возможно вывести целые теории относительно данного объекта, охарактеризовать его структуру, определить виды взаимосвязей и функции. При этом выведенные теории не будут ложными, поскольку описывают реально существующую сторону изучаемого объекта, сферу его действия (функции, выполняемые в рассматриваемом секторе). Жизнеспособность всех определений общественного мнения свидетельствует о том, что все они отражают действительно имеющиеся взаимосвязи и явления, различные стороны одного и того же объекта. Таким образом, при рассмотрении какого-либо определения и принятия его за основу построения теории о структуре общественного мнения и его функциях не возникает ошибки, поскольку пред-

ставленный взору исследователя срез изучаемого объекта изначально содержит в себе те характеристики, которые присущи ему в действительности.

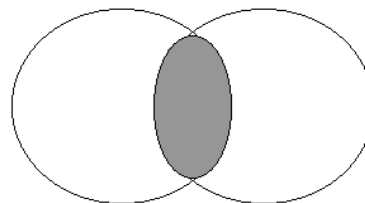
Этот подход обосновал К.Поппер, согласно которому исследователь творит в системе допущений, формирующихся под воздействием социального окружения, что и обуславливает разность подходов и взглядов на один объект. [5] Скорее всего существованием различных «тотальных идеологий» можно объяснить некоторую несогласованность и дискуссионность относительно определения общественного мнения.

Что касается институционального анализа, то он, в основном, касался лишь функций общественного мнения как социального института, при этом не рассматривались другие структурные элементы и их взаимосвязь. В институциональном анализе, как правило, выделяют пять типов институтов: семейные, политические, экономические, образовательные и религиозные. Общественное мнение достаточно сложно вписать в рамки одного из этих типов. Поскольку оно выражает «... доминирующее отношение по актуальным, социально значимым социальным явлениям», каковыми вполне могут быть и политические, и экономические, а также прочие явления вышеупомянутых типов социальных институтов, отражающиеся в массовом сознании. Т.е., что общественное мнение носит интегративный характер, объединяя в себе элементы других социальных институтов. Включенность общественного мнения во все типы институтов обусловлена многообразием выполняемых им функции — от контроля за устойчивостью и стабильностью функционирования каждого социального института до формирования новых. Любой тип предполагает общность ценностей относительно объекта воздействия. К примеру, в случае с институтом власти подобной ценностью выступает сама власть, вокруг которой и формируется общественное мнение данной группы. Таким образом, явление ценности власти выступает связующим звеном между институтом власти и общественным мнением о власти, включая последнее в один из институтов политического типа.

Ориентация на ценности обуславливает возникновение норм, признающих легитимность или нелегитимность действий субъектов институализации. Норма, являясь институциональным элементом власти, также включена в систему общественного мнения членов института. Именно в их индивидуальном сознании формируется оценочная позиция относительно конкретного факта действительности детерминированного определённым социальным институтом. На основе ценностей и норм, отражающихся в мнении членов института, вырабатывается алгоритм функционирования социального института, который,

в свою очередь, требует подтверждения легитимности со стороны общественного мнения. Он отражается в нем, создавая собственный алгоритм слежения и реакции на те или иные процессы протекающие в социальном институте.

Таким образом, общественное мнение имеет с социальным институтом любого типа тесную связь, выражаемую в ценностях, нормах, алгоритмах действия. Общественное мнение выступает в этом симбиозе тем «духом», который наполняет смыслом теоретическую «сухую» модель определенного социального института, создавая в ней ситуативные эмоциональные оттенки, оценочные суждения способствующие дифференцированию участников. Последняя приводит к формированию групп интересов в общественном мнении конкретного социального института, которые посредством взаимодействия по шкале «сотрудничество-конфликт» обеспечивают его развитие. Любые ценности и нормы института проходят через общественное мнение, являясь одновременно и его составными частями, отражаясь в нем как в зеркале. Различие заключается в алгоритме действия мнения и социального института. Если графически представить это взаимодействие, то оно будет иметь вид напоминающий логические круги, где перекрывающиеся области означают общность используемых ценностей, норм, а не заштрихованные — самостоятельные алгоритмы действий каждого социального образования.

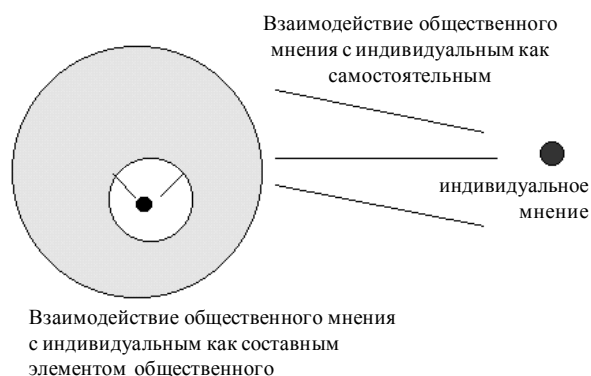
Если институт действует по своему алгоритму, руководствуясь вышеперечисленными элементами, в направлении глобальной общественной цели — развитие общества и удовлетворение его потребностей, то общественное мнение, руководствуясь той же целью, осуществляет свою собственную деятельность по обеспечению функционирования института.

В деятельности социального института вообще, обязательным элементом являются функции. Как правило, исследователями выделяется следующий ряд функций, обуславливающих институциональность социального образования: контролирующая функция, обеспечивающая закрепление и воспроизводство общественных отношений при помощи контроля; консультативная, директивная, оценивающая,

диагностическая, нормативная, прогностическая, инновационная и социализирующая функции. Реализация их, так или иначе, связана с ценностями и нормами действующими в определенном социальном институте, т.е., функционирование института опять-таки происходит во взаимосвязи с элементами присутствующими также и общественному мнению. В качестве примера возьмем социализирующую функцию, суть которой заключается в передаче ценностей и норм определенного социального института другим членам общества или, иначе, в привлечении новых членов в институт. Так, в институте образования в качестве ценности выступает значимость образования в обществе, предоставление широких перспектив субъектам-участникам образования по его получению. Этот институт обладает определенными нормами, регламентирующими овладение этой ценностью — обязательное среднее образование, успешное обучение. Институт образования осуществляет передачу своих ценностей через индивидуальное сознание и общественное мнение. В последнем, значимость этого института и его ценности может повышаться и понижаться, однако присутствие ее постоянно. Общественное мнение выполняет роль дублера других социальных институтов, поддерживающих распространение ценности образования (школы, семьи). Для благоприятной социализации обязательным условием есть включение нового члена института в систему доминирующего общественного мнения. К примеру, рассмотрим включение в систему образования этнического меньшинства — цыган. Эта этническая группа наименее подвержена воздействию общественного мнения, поскольку является закрытой, отсюда, норма института — обязательное среднее образование не воспринимается как средство обретения статуса в обществе представителями этнической группы. Лишь в единичных случаях, при глубокой интеграции отдельных представителей группы в систему социальных отношений общества и, следовательно, систему общественного мнения, возможны случаи принятия норм рассматриваемого социального института.

Как уже рассматривалось выше, указанные элементы определенного института существуют и выражаются общественным мнением, детерминированным данным институтом. Т.е. эти элементы существуют в общественном мнении участников данного социального образования и прививаются новым его членам опять-таки через общественное мнение. Следует отметить, что это может происходить как за счет расширения социальных границ института, так и за счет смены поколений. Эти процессы предполагают работу двух механизмов — взаимодействие общественного мнения с индивидуальным мнением как внешним объектом и взаимодействие его с индиви-

дуальным мнением как с внутренним элементом. Основная доля взаимодействий общественного мнения приходится на первый механизм. Вступая во взаимодействие с социальным институтом, субъект, которым чаще всего выступает индивид, подвергается давлению со стороны общественного мнения института, под воздействием которого и происходит его социализация. В подавляющем большинстве случаев она протекает пассивно со стороны субъекта, т.е. происходит его включение в устоявшуюся систему ролевых взаимоотношений без особого учета индивидуальных характеристик. В случае активной социализации происходит обмен нормами, а также возможна трансформация ценностей, алгоритмов деятельности института, в результате и общественное мнение подвергается трансформации. Последняя становится возможной как под воздействием внешних, так и внутренних факторов. Индивидуальное или групповое мнение внутри уже сложившейся социальной общности.

В процессе социализации субъекта активно задействована функция контроля, обеспечивающая приведение к соответствующим требованиям института нового его члена. Этот процесс осуществляется путем создания системы позитивно-негативных оценок и реакций, которые концентрируются в общественном мнении, на те или иные действия члена института. Попутно происходит его интеграция в институт и учет во взаимодействии с другими членами, в случае если он является новым элементом в устоявшейся системе или же привносит в нее инновации. Интеграция может осуществляться путем создания новой ценности, к примеру идеи сплочения общности, его целостности. Эти процессы осуществляются на фоне коммуникативных связей членов института, обеспечивающих трансляцию ценностей, норм, типов поведения, оценочных суждений, реакций членов института.

Таким образом, общественное мнение обладает институциональными признаками: ценности, нормы, функции, алгоритмы действия, классифицирующихся по типам социальных институтов, в которых

оно присутствует. На основе этого можно утверждать, что мы имеем дело с особым типом социального института интегрированным во все остальные типы и не входящего ни в один из них. Подобное взаимопереплетение институциональных элементов ставит вопрос: насколько общественное мнение самостоятельно в качестве социального института или же оно выполняет сопроводительную, дополнительную функцию в рамках других социальных институтов. За ответом следует обратиться к общепрофессиональной цели — прогресс общества, который осуществляется вне зависимости от степени развития тех или иных социальных институтов и роли общественного мнения в них. Очевидно, что участие общественного мнения в различных социальных институтах, использование, заимствование и опора на их элементы преследует глобальную цель, которая обусловлена законами развития общества, — аккумуляция основных ценностей и норм общества с целью его стабилизации и развития. Механизм аккумуляции множества институциональных ценностей предполагает их фильтрацию, т.е. выделение ведущих и второстепенных. Для прохождения фильтрации существует ряд признаков: количественные и качественные характеристики носителей общественного мнения, лидерство одних социальных институтов перед другими в общественной жизни.

После дифференциации ведущие ценности института общественного мнения становятся стратегическими целями вокруг которых осуществляется деятельность. Параллельно с ними вырабатываются нормы, которые действуют в сфере выражения субъектами-носителями оценочных суждений относительно принятых в обществе ценностей. Совокупность норм создает систему прививания ценностей и норм, контроль, передачу, использование их. При

этом ведущие ценности могут доминировать в нескольких сферах общественной жизни и нескольких социальных институтах, несмотря на то, что выработаны они были в одном институте. Общественно мнение как социальный институт.

Интегральный характер общественного мнения обеспечивает его присутствие во всех сферах жизнедеятельности общества. Однако развитие общества и социальных наук приводит к новому пониманию этого явления. Довольно длительное время его функционирование описывалось по принципу «стимул-реакция». В настоящее время можно говорить не просто о реакции, а о ее видах и сферах проявления. Под видом реакции подразумевается позитивная, нейтральная или негативная ее окраска. Эта окраска определяется степенью общности норм и ценностей субъектов социальных отношений. Включенность общественного мнения в прочие социальные институты обуславливает немеханистический, а постиндустриальный подход к общественному мнению и его функционированию по вышеописанной формуле. Интегрированный характер участия в социальной жизни общественного мнения обеспечивает полноценное понимание процессов протекающих внутри него только при условии учета всех сфер распространения мнения. В этом случае формула «стимул-реакция» приобретает новое понимание — она выходит за пределы действия в рамках одного института. Другими словами стимул и реакция могут находиться в разных социальных институтах и соединяться лишь при помощи общественного мнения. Лишь учет последнего во всех типах институтов, при рассмотрении определенного социального явления, может сформировать целостную картину функционирования общественного мнения.

Литература:

1. Сурмін Ю.П. Теорія громадської думки: Курс лекцій. — К.: МАУП, 1999.
2. Петров О.П. Соціальні технології під час виборчої кампанії. — Дніпропетровськ.: Арт-Прес, 1999.
3. Політологічний словник / За ред. проф. В.І. Астахової та проф. М.І.Панова. — Х.: Прапор, 1997.-199с.
4. Грушин Б. Мнение о мире и мир мнений: проблемы методологии исследования общественного мнения. — М., 1967.
5. Горшков Н.К. Общественное мнение: история и современность. — М., 1988.

В. А. МАКАРЕНКО
ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНОГО
ЗАХИСТУ СІЛЬСЬКОГО
НАСЕЛЕННЯ В
ТРАНСФОРМАЦІЙНИЙ ПЕРІОД

Наша країна прагне вийти на рівень цивілізованої держави з ринковою економікою. Найважливішим принципом такого реформування є соціальне спрямування перетворень. Адже ринок потрібен суспільству не сам по собі, він повинен створювати і гарантувати умови для всебічного розвитку особистості. Одним з найбільш важливих етапів вирішення цієї задачі виступає відповідне державне регулювання в сфері соціального захисту населення.

Соціальний захист населення в умовах ринку формується як складна і різнопланова система, що відбиває особливості різного рівня відносин у суспільстві. Найважливішою її підсистемою є надання державою гарантій на гідне життя людей. Природа даної підсистеми полягає в забезпеченні кожній людині гарантованого мінімального прибутку, що дасть їй гідний з позицій суспільних уявлень рівень матеріального добробуту. Це передбачає не тільки забезпечення достатніх прибутків громадян, повної їхньої зайнятості, але і створення сприятливої соціальної середовища в суспільстві, що формується соціальною інфраструктурою.

На практиці маємо ситуацію, далеку від бажаної. Прибутки працівників багатьох галузей народного господарства неухильно знижуються, падає рівень життя, руйнується система соціального забезпечення. Припиняють функціонування багато об'єктів соціальної сфери: закриваються через нестачу коштів будинки культури і побуту, припиняють свою роботу ремонтні майстерні та пральні. У поліклініках і лікарнях не вистачає обладнання та ліків. А введення в дію нових елементів соціальної інфраструктури і зовсім стало виключною подією. В підсумку комплекс соціальних послуг, що надаються населенню, значно зменшився, а їхня якість помітно знизилася.

Особливо гостро криза соціальної сфери відчувається на селі. В минулому існувала практика розвитку об'єктів соціальної сфери лише в великих сільських населених пунктах. Припускалося, що саме в них буде концентруватися сільське населення малих сіл. Але сільський житель, що вирішив залишити рідний дім, питання переселення вирішував більш кардинально. Він переїжджав часто не в інше, хоча і декілька краще село, а в місто. В селі ж залишалися літні люди, а це позначилося на деградації багатьох сіл. Таким чином, ставка на виграш від концентрації капіталовкладень в інфраструктуру села виявилася неспроможною.

В результаті політики, яка проводилася стосовно села в колишньому СРСР, село, що забезпечувало задоволення життєво важливих потреб народу, постійно постачало іншим галузям трудові ресурси і одержувало набагато менший, відносно середнього по народному господарству, прибуток, перетворилося в своєрідну внутрішню колонію. В результаті відокремлення села відбу-

*Макаренко Віра
Анатоліївна — аспірант
кафедри соціології
Дніпропетровського
державного
університету*

лася економічна і соціальна його дискримінація, а сільські жителі виявилися незахищеними від свавілля держави і інших шарів суспільства. Почався процес безпосереднього фізичного вимирання села.

Про це свідчать наступні дані. З 28564 наявних за станом на кінець 1990р. сільських населених пунктів України в 17435 селах кількість померлих людей перевищувала кількість народжених, а в 5780 селах взагалі не народилася жодна дитина. Це означає, що в 61% сіл смертність перевищує народжуваність, а в 20.2% сіл народжуваність повністю була відсутня. Щорічно в Україні припиняли функціонувати 100 сіл. Небажані тенденції вимирання сіл тривають і в нинішній час [1, 420].

До початку ринкових перетворень аграрного виробництва в сільській місцевості України функціонувало 12.5 тис. дошкільних дитячий установ, 15.1 тис. загальноосвітніх шкіл, 21 тис. клубів і будинків культури, 1.5 тис. дільничних лікарень, 16.4 тис. фельдшерсько-акушерських пунктів, 60.5 тис. крамниць, 18.3 тис. закладів громадського харчування, 12.4 тис. приймальних пунктів побутового обслуговування населення і інші об'єкти соціальної сфери [3, 205]. Разом з тим, наявність такої, здавалося б, великої чисельності об'єктів соціальної інфраструктури відповідала тільки 31% загальної потреби послуг в розрахунку на одну людину.

Це свідчить про те, що далеко не всі села України були забезпечені потрібними об'єктами соціальної інфраструктури. Так за станом на кінець 1990 р. в 47.6% сільських населених пунктів не було шкіл, в 56 — дошкільних установ, в 32 — клубів, бібліотек і кіноустановок, в 43 — фельдшерсько-акушерських пунктів, в 68 — крамниць, в 73 — підприємств громадського харчування, в 77 — лазень і в 57% — спортивних споруд. Тільки 37% сільських вулиць мали тверде покриття і 40% — освітлення [3, 205].

Сучасні цивілізовані країни знаходяться на заключному етапі формування однорідності суспільства з позиції єдиних стандартів життєвого рівня в його споживчих аспектах. Україна прагне іти по такому ж шляху. Це вимагає усунення істотних відзнак в рівні розвитку соціальної сфери в місті і селі. Успішність вирішення цього завдання залежить від вирішення проблеми соціального захисту сільського населення. В структурі сільського населення велику питому вагу мають соціально вразливі групи — пенсіонери за віком, неповнолітні, інваліди. Вони і значна частина інших сільських жителів виявилися соціально незахищеними в період кризи.

Для модернізації соціальної сфери села та покращання соціальної захищеності сільського населення потрібно, щоб на селі склались сприятливі

економічні умови. З метою забезпечення таких умов Президент України у грудні 1999 року підписав Указ «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки» [2], яким передбачається протягом грудня 1999 — квітня 2000 року здійснити організаційні заходи щодо реформування КСП на засадах приватної власності на землю та майно. Згідно Указу на організаційній, територіальній та матеріальній основі колективно-сільськогосподарських підприємств формуватимуться крупні спеціалізовані сільськогосподарські підприємства, але засновані на добровільних засадах на основі приватної власності та персональної відповідальності за результати праці.

В світі проведення аграрної реформи аналіз стану та шляхів вдосконалення соціального обслуговування та соціальної захищеності сільських жителів набуває ще більшої актуальності. Для цього потрібно вивчати соціальне становище в сільській місцевості, з'ясувати суть соціальних державних програм, впливати на соціальний розвиток села, визначити характер соціального захисту сільських жителів. Іншими словами, необхідно проведення масштабних досліджень соціального становища села на Україні.

Певною спробою вивчення цієї проблеми є проведене в 1997-1998 рр. фахівцями Дніпропетровського державного університету та Дніпропетровського державного аграрного університету соціологічне дослідження «Соціально-економічне відродження села в умовах становлення ринкової економіки», в якому приймала участь автор статті.

Об'єктом дослідження було населення 5 сільських районів, що репрезентують Дніпропетровську область: Покровського, Криничанського, Новомосковського, Софієвського і Юрієвського. Предмет дослідження — сучасні аграрні і соціальні відношення на селі як система орієнтацій і мотивів соціально-економічного відродження і розвитку українського села. Райони, що були вибрані для дослідження, виступають як типові для Придніпровського регіону. Тобто, з певним ступенем узагальнення вони виступають достатньо представницькими для регіону з точки зору соціально-демографічної, соціально-професійної, етнічної, конфесіональної структури, чисельності сільгоспробітників, зайнятих на підприємствах з різноманітною формою власності, числа зайнятих в невиробничій сфері і т.і.

Серед опитаних робітників сільгоспідприємств (всього 1565 чоловік) 48.4% склали чоловіки і 51.6% — жінки. 84.0% перебувають у шлюбі, 8.8% не одружені, 4.5% розведені, 2.7% вдови. Розподіл респондентів по віковим групам такий: 23.3% — люди віком від 21 до 30 років,

35.3% — 31-40 років, 26.8% — 41-50 років, старше 50 років — 11.1%. Молоді віком до 20 років серед робітників сільгоспідприємств всього 3.6%. Серед опитаних 35.5% мають середню спеціальну (сільськогосподарську, технічну) освіту, 30.4% закінчили лише середню школу. Фахівці з вищою сільськогосподарською освітою складають 18.1%, з іншою вищою — 5.4%. Не закінчили вищі навчальні заклади 4.2%, неповна середня школа у 6.4%.

Серед респондентів 31.1% складають тваринники, 14.7% — фахівці (агрономи, зоотехніки, інженери), 13.2% — механізатори (трактористи, шофери), 12.3% — робітники контори, 10.0% — робітники не виробничої сфери (дитячий сад і т. і.), 6.7% — робітники переробних підприємств, стільки же склали фермери, овочівників і садівників 5.0%, голови сільрад (0.3%). З числа опитаних 71.8% працюють в колективних сільгоспідприємствах, 10.6% в радгоспах, 7.6% — фермери.

Дослідження показало, що соціальна сфера села за останні роки практично не змінилася і, в основному, зберігає риси, притаманні радянському періоду. Соціальні послуги населенню надаються здебільшого сільськогосподарськими підприємствами, хоча взагалі це функція місцевої влади. Перелік соціальних послуг включає допомогу у веденні особистих підсобних господарств (техніка, паливо і т. і.), транспортні послуги, обслуговування і ремонт будинків і т. і. Однак в нинішній час така допомога виявляється далеко не в тому обсязі, в якому вона потрібна населенню.

Наприклад, в ході вищезгаданого дослідження лише 23.3% респондентів відзначили, що одержують допомогу від господарства, в якому працюють. Як стверджують опитані, на своїй роботі за останні 1-2 роки вони одержували наступні види допомоги: купівля продовольства по пільговим цінам — 19.6%, подарунок в зв'язку з професійним або всенародним святом — 11.8%, пільги при оплаті комунальних послуг — 7.2%, транспортні послуги — 13.9%, матеріальну допомогу на малолітніх дітей — 8.5%, на оздоровлення — 7.9%, забезпечення паливом — 4.6%. Позику або часткову компенсацію на придбання (будівництво) будинку (квартири), його благоустрій отримали всього 2.7% респондентів, пільги в дошкільних закладах — 2.3%, в школі — 4.5%, пільги на придбання промтоварів — 1.2%. Таким чином, господарства все ж таки надають деяку допомогу своїм робітникам, хоча і не достатню, бо потреба в ній значно вища.

Багато жителів села займаються зараз підсобним господарством. Воно є матеріальним джерелом існування родини для 49.0% респондентів. При веденні підсобного господарства, природно, вини-

кає багато проблем. Необхідна допомога, щоб зорати город, 49.5% опитаних, 37.2% необхідні корми, також допомога потрібна для придбання хімічних препаратів захисту рослин (11.2%), садильних матеріалів (7.8%), добрив (8.1%), молодняку (8.1%), в певні моменти вимагається техніка для перевезення вантажів (13.0%). Звичайно, таку допомогу легше всього надати господарствам. Однак, не слід абсолютизувати їхню роль в наданні соціальних послуг і соціального захисту сільського населенню.

Українське законодавство визнає необхідність відділення соціальної сфери від виробничої діяльності сільськогосподарських підприємств. Відповідальність за надання всіх соціальних послуг, а також фонди соціальної сфери повинні взяти на себе сільські Ради. Однак, така передача відповідальності вимагає асигнувань більших коштів з бюджету місцевої влади, що доки не можливо.

Безпосередня участь сільськогосподарських підприємств в обслуговуванні сільських жителів, при всіх її позитивних моментах, стала причиною різноманітних деформацій в розвитку галузей соціальної сфери. Справа в тому, що органи управління цих галузей в певному ступені ухилялись від вирішення проблем обслуговування сільського населення, перекладаючи на колгоспи і радгоспи вирішення не тільки організаційних питань, але і матеріальні витрати. Достатньо відзначити, наприклад, що комунальна служба села спиралася на відповідні підрозділи колгоспів і радгоспів, або формувалася як міжгосподарська; мережа дошкільних установ також була, в основному, колгоспна, статус клубу і навіть школи залежав від того, чи було село центральною садибою господарства, бригадним або «допоміжним». Об'єднання сільськогосподарських підприємств нерідко призводило до так званої раціоналізації мережі сфери обслуговування, внаслідок чого знижувався статус і навіть закривалися установи соціальної сфери в селі, де згортались виробничі функції. Через це велика кількість сільських населених пунктів взагалі опинилася без тих або інших установ.

Надмірна «прив'язка» механізму розвитку соціальної сфери села до сільськогосподарських підприємств зумовила його підвищену вразливість в умовах економічної кризи. В результаті погіршення економічного становища сільськогосподарські підприємства згортають соціальну діяльність, а місцеві органи державного управління, центральні відомства не в змозі це компенсувати. Як результат, зменшуються загальні обсяги асигнувань на утримання дитячих дошкільних установ, закладів культури і т. і. Є випадки закриття дитячих садків, що раніше утримувались колгоспами. В сільській

місцевості значно скорочуються масштаби будівництва об'єктів соціального призначення. В цілому, рівень задоволення соціальних потреб сільських жителів досить низький. Крайнє незадоволення населення викликає вирішення таких найважливіших соціальних питань, як медичне, побутове обслуговування, благоустрій житла, забезпечення водою, газом, транспортним зв'язком з іншими населеними пунктами і т. і. Великі проблеми створює відсутність доріг з твердим покриттям.

Входження сучасного села в ринкові відносини вимагає значного розширення сфери послуг, особливо виробничих, житлово-комунальних і побутових. Важливо розвивати послуги прокату, більше надавати послуг в будівництві і ремонті житлових і господарських споруд, техніки, обладнання, перевезення виробленої продукції, поширювати обсяги реалізації палива і електроенергії. Серед комунальних послуг особливо увагу слід приділяти водопостачанню, центральному опаленню і санітарній очистці.

Реформування економічних відносин в аграрному секторі економіки України зумовлює необхідність адекватних перетворень в соціально-побутовій сфері села. В Указі Президента зосереджується увага на організаційно-правових та економічних механізмах. Це надання селянам права вільного виходу з КСП із земельними частками та майновими паями, запровадження обов'язкового укладання договорів оренди між підприємствами та власниками земельних часток, спрощеного порядку реєстрації цих договорів, формування інфраструктури аграрного ринку (товарні біржі, оптові ринки, агроторгові доми, аукціони тощо) і т.ін. Що стосується соціального аспекту аграрної реформи, то він потребує більш докладного вивчення.

В умовах переходу до ринкової економіки для працездатної частини сільських жителів найважливіше значення буде мати захист їхніх основних прав в області праці в умовах різноманітних форм власності і соціальне страхування в випадку безробіття, досягнення пенсійного віку, тимчасової або постійної втрати працездатності. Крім того, з метою підсилення соціальної захищеності працездатного сільського населення потрібно вдосконалити систему оплати праці сільськогосподарських робітників і створити умови для високого рівня споживання товарів і послуг, встановити матеріальні і соціальні пільги в господарствах, надавати послуги населенню, благоустроєне житло в кредит і т. і. Можливо, тоді в селі не буде так гостро відчуватися нестача кваліфікованих кадрів.

Непрацездатним громадянам необхідно гарантувати матеріальне забезпечення і соціальне обслуговування за рахунок страхування і виплат з держав-

ного і місцевого бюджетів. Держава покликана надавати соціальні гарантії передусім тим, хто вступає в трудове життя, літнім людям, інвалідам, сім'ям з дітьми. Пенсії, різноманітні види соціальної допомоги повинні забезпечувати рівень життя не нижче встановленої межі малозабезпеченості. По мірі стабілізації економіки необхідно буде підвищувати межу соціальних гарантій населення до рівня споживчого бюджету більш високого стандарту.

В структурі соціальних послуг доцільно виділити визначальні моменти. При цьому вони можуть бути різноманітними для окремих соціальних груп населення. Для молодих робітників це об'єкти культурно-побутової сфери, дошкільні установи і школи. Для пенсіонерів і самотніх громадян це можуть бути відділи по наданню соціальної допомоги (патронаж), обслуговування вдома. Тобто створення розвинутої системи соціальної інфраструктури не повинно бути абстрактним, а конкретно-адресним, відповідним обсягу попиту. Для цього необхідно проведення серйозних соціологічних досліджень, ранжирування обсягів окремих видів потреб і встановлення ступеню першорядності їхнього задоволення.

Слід відзначити, що в відповідях респондентів дослідження не вдалося виявити наслідків діяльності соціальних служб на селі. Або вони не діють взагалі, або їхня робота вкрай не ефективна. І в тому, і в іншому випадку необхідні конкретні заходи, спрямовані на розвиток органів соціального захисту сільського населення. Одним з шляхів вирішення даних проблем є активізація діяльності відділів соціального захисту місцевих і районних Рад і адміністрацій, використання змішаного фінансування і забезпечення як за рахунок місцевих бюджетів, так і за рахунок матеріальної підтримки господарств всіх форм власності.

Таким чином, можна зробити висновок про кризовий стан соціальної сфери села. Це призводить до негативних наслідків. Рівень життя в селі не відповідає необхідним нормам і стандартам. Багато досягнень цивілізації, що стали звичними для мешканців міста, сільським жителям просто недоступні. Особливо небезпечною така ситуація є з точки зору майбутнього села. Молодь не приваблює перспектива життя в селі, де немає добробуту. Для того, щоб кардинально змінити ситуацію, необхідно докласти багато зусиль. Головне, щоб ці зусилля були спільними і погодженими. На наш погляд, потрібна цілеспрямована державна соціальна і економічна політика для досягнення стабілізації стану економіки як умови соціального захисту населення. На місцевому рівні потрібно будувати житло, заклади освіти і охорони здоров'я, об'єкти

культури і суспільного споживання, відкривати крамниці, створювати служби побуту, прокладати нові газо— і водопроводи, будувати і реконструювати дороги і лінії електропередач.

Успішність впроваджуваних заходів буде залежати від надійних джерел фінансування соціального розвитку села. Формування соціальної інфраструктури в сучасних умовах вимагає використання різноманітних фінансових джерел: асигнувань з дер-

жавного і місцевого бюджетів, використання коштів позабюджетних і спеціальних цільових фондів, кредитних ресурсів, власних накопичень колективних орендних підприємств, фермерських господарств і населення. Виправдано, на наш погляд, проводити приватизацію стосовно об'єктів соціальної інфраструктури, здійснювати їх паювання, перехід на орендну форму господарювання.

Література

1. Научные основы реформирования аграрного производства при переходе к рынку . — Днепропетровск : Пороги, 1996 . — 445 с.
2. Указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки» № 1529/99// Урядовий кур'єр. 1999. 15 грудня.
3. Экономическая и социальная направленность арендной модели хозяйствования. — К.: Аграрная наука, 1996.— 238 с.

Т. В. МЕДІНА
ПРОБЛЕМА ЗАСВОЄННЯ
СОЦІАЛЬНИХ РОЛЕЙ НА ЕТАПІ
СТАНОВЛЕННЯ МОЛОДОЇ СІМ'Ї

Зміст ролей у шлюбі визначається історичним та культурним контекстом. Протягом своєї історії Україна не знала існування патріархальної сім'ї в тому вигляді, як це було в Росії та країнах Західної Європи. Статеворольова поведінка жінок у сім'ї та суспільстві була далекою від залежності і підпорядкування чоловікові. Взаємна повага подружжя одне до одного, узгодження бажань створити сім'ю було нормою статевої поведінки. Жінка вільно з'являлась у товаристві, сама або з чоловіком, брала участь у святах і мала великий вплив на сімейні справи [1, с.37]. На думку спеціаліста в галузі гендерних досліджень в Україні Н.В.Лавриненко, головною причиною відносно незалежного становища української жінки в сім'ї є тривале збереження залишків матриархату, що зумовлено двома причинами. З одного боку, відсутність державності та постійна боротьба українського народу за незалежність, національно-культурну ідентичність інстинктивно примушували народ зберігати традиції та обряди, які несли в собі велику кількість матриархальних звичаїв і були насичені глибокою повагою до жінки-матері як родоначальниці всього живого. По-друге, існування такого явища, як козацтво, було причиною постійної відсутності чоловіків, що сприяло посиленню ролі жінки — саме на її плечі покладалась відповідальність за матеріальний добробут сім'ї [3, с.44-45]. Вищепераховані фактори сприяли тому, що жінка в українській сім'ї посідала важливе місце. І в сучасних умовах, коли кризові явища охопили всі сфери суспільства, жінки відіграють надзвичайно важливу роль у процесі боротьби за виживання, який є визначальним процесом функціонування сучасного маргінального українського суспільства. Це наклало певний відбиток на рольову поведінку в сім'ї, на розподіл влади та обов'язків, а також процес прийняття рішень в сім'ї.

Водночас особливістю сучасного функціонування сім'ї є зміни в системі чоловічих та жіночих соціальних ролей. Постійні соціальні стреси, так само як і в цілому позитивні процеси індустріалізації та урбанізації, привели до різкої трансформації ролей чоловіка та дружини. Зміна ролі жінок в суспільстві, їх боротьба за рівність перед законом, безумовно, сприяли і трансформації змісту традиційних ролей в сім'ї. Залучення жінок до суспільного виробництва сприяло підвищенню їхнього авторитету в сім'ї. Чоловік втратив історично сформований статус «годувальника» родини, на якому ґрунтувалась його головна роль. Сучасний розподіл обов'язків у сім'ї залежить не стільки від статі, скільки від індивідуальних здібностей її членів.

Хоча сучасне суспільство активно пропагує ідею рівноправ'я статей, практично патріархальний уклад в сім'ї ще достатньо живучий. Елементи цього укладу людина вибирає з дитячих років. Паростки нових стосунків у більшій мірі проникли до сфери установок, а не до сфери практичної поведінки. Значною перешко-

Медіна Тетяна
В'ячеславівна —
викладач соціології і
політології
Буковинської державної
медичної академії
(м. Чернівці)

дою на цьому шляху є професійні амбіції чоловіків, які стимулюються всією системою соціальних очікувань. Із об'єктивних факторів найбільшою мірою сприяють закріпленню рівноправних стосунків між статями зростання освітнього рівня та професійної кваліфікації жінок, тобто їх економічна та культурна емансипація. Хоча, в принципі, абсурдно очікувати «вирівнювання» статевих субкультур, бо в іншому випадку існування інституту шлюбу втрачає сенс.

Спробою дослідження процесу засвоєння сімейних соціальних ролей було лонгitudне соціологічне дослідження «Молода сім'я України 90-х» (керівник проекту — к.соціол.н. Ю.М.Якубова), започатковане у 1994 році Українським інститутом соціальних досліджень (раніше — Український інститут проблем молоді). На даний час проведено два етапи: в перші місяці існування сім'ї, а також ті самі сім'ї через півтора роки. Загальний масив опитаних складав 4 тис. молодих респондентів (відповідно 2 тис. молодих сімей), на другому етапі в шлюбі перебували 1680 пар. Дослідження проводилось в різних типах поселення в 11 областях України методом анкетування (самозаповнення). Вибірка випадкова, здійснювалась за списками РАГСів, з яких обирались шлюби, заключені протягом січня-травня 1994 року, вік обох подружжів не більше 29 років, шлюб — перший. Інструментарій дослідження містив велику кількість питань з найрізноманітніших проблем подружнього життя, досить глибоко вивчалась і проблема, зазначена в назві статті.

При аналізі даних дослідження автори виходили з того, що, чим ширше коло обговорюваних питань і чим частіше майбутнє подружжя зверталося до їх обговорення, тим більша вірогідність його кращої підготовленості до розв'язання проблем реального сімейного життя. Виявилось, що досить значна частина опитаних (близько 20 %) взагалі не обговорювали з партнером питання спільного сімейного життя [5, с.41]. Зауважимо також, що фактор тривалості дошлюбного знайомства не вплинув значно на інтенсивність обговорення цих проблем: подружжя, які були знайомі менше трьох місяців, обговорювали питання сумісного життя у 78 % випадків, водночас пари, які мають термін дошлюбного знайомства більше року, обговорювали ці питання у 85-88 % випадків. Найчастіше молоді люди обговорювали проблеми житла і матеріальної забезпеченості сім'ї (відповідно 50 % та 43 %). Наступними йшли теми народження дітей (коли і скільки повинна мати сім'я — по 45 %) і сексуальних стосунків (відповідно 34 % та 21 %). Крім того, майбутні подружжя цікавились питаннями сімейного відпочинку, взаємин з друзями, з родичами і розподілу домашніх обов'язків. Слід зау-

важити, що досить рідко обговорювались молодими сім'ями до вступу у шлюб такі важливі питання, як проблема розподілу влади, хто буде розпоряджатись грошима, а також дотримання релігійних та національних традицій.

Деякі дослідники оцінюють рольові очікування під кутом зору їх «традиційності» або «егалітарності», тобто відповідності специфічним нормам традиційної та сучасної сім'ї [Там само, с.7]. Визначальним є очікування чоловіка та дружини щодо характеру професійної діяльності заміжньої жінки. Як правило, якщо жінка активно бере участь у професійній діяльності, вона користується і більшими правами у вирішенні основних сімейних проблем. Питання про те, в якій мірі жінка повинна присвятити себе сім'ї або роботі, часто є предметом домашніх суперечок. В нашому дослідженні роль індикатора з цього приводу відіграло твердження, що всі основні обов'язки жінки повинні бути пов'язані з домом, а чоловіка — з роботою, причому ми аналізуємо відповіді тих, хто повністю згоден з цими твердженнями. Аналіз отриманих даних свідчить про те, що «традиційно» налаштовані на відповідні види діяльності 43 % чоловіків та третина жінок. До цього ж питання слід віднести і судження стосовно того, що жінки та чоловіки повинні бути наділені однаковими діловими якостями. Цілком зрозуміло, що чоловіки ставляться до цього судження менш схвально, ніж жінки (дане судження схвалюють 39 % чоловіків та 50 % жінок). Цікавим є аналіз відповідей за освітньою ознакою. Він дозволяє зробити висновок стосовно того, що більш «традиційно» ставляться до жіночої професійної діяльності жінки з сімей, де обидва члени подружжя мають вищу освіту. Ймовірно, що це пов'язано з їх більшим усвідомленням важливості зв'язку матері та дитини в перші роки її життя та незадоволенням якістю догляду за дітьми в дитячих дошкільних установах. На аналогічний кореляційний зв'язок звертала увагу Т.А.Гурко в дослідженні рольових очікувань жінок та їх чоловіків [2, с. 49]. Зауважимо, що сучасний кризовий стан української економіки працює на користь прибічників традиційного підходу до розподілу ролей у сім'ї. Офіційно декларована статева рівність насправді обертається привілейованим становищем чоловіків хоча б при прийомі на роботу. Отже, в Україні не існує сприятливих умов для реалізації обраної життєвої стратегії.

Ймовірно, що ані «взаємодоповнюваність» статевих ролей, ані їх «універсалізація» не повинні бути сьогодні орієнтирами сімейної політики. Жінці повинна бути надана реальна свобода вибору різних моделей поєднання роботи, суспільної діяльності, сім'ї та материнських обов'язків.

Проявом існування «традиційного» підходу до соціальних ролей чоловіків та жінок є ставлення до можливості випадкових сексуальних зв'язків у шлюбі. Чи зберігається тут принцип «подвійного стандарту», згідно якого лише чоловікам дозволяється позашлюбне сексуальне життя? Оцінки молодятами цього судження дозволяють зробити висновок, що відбувається перехід до єдиної статеві моралі (схвалюють таку поведінку 18 % чоловіків і така ж кількість жінок, і засуджує також однакова кількість респондентів протилежних статей — 55 %). Характерним є те, що найбільш толерантні до позашлюбних статевих зв'язків чоловіки та жінки із середньою освітою, які мешкають у великих містах. Проте у шлюбних, які відрізняються тісним духовним взаєморозумінням, більшість чоловіків та жінок різко засуджує таку поведінку в шлюбі.

Проблема розподілу влади в сім'ї привертала увагу багатьох дослідників. Наприклад, у 60-х роках поширеною була теорія, похідна з теорії обміну. Той з подружжя, хто наділений більшими ресурсами, має більшу владу в сім'ї. Але пізніше було з'ясовано, що механізм прийняття рішення — недостатній критерій подружньої влади, оскільки важливим її проявом є ступінь подружньої автономії, розподіл праці. Так, наприклад, Р.Хартманн, яка знаходиться на позиціях неомарксизму, стверджує, що сім'я є місцем боротьби, де відбувається перерозподіл багатства чоловіків. Деякі науковці вважають, що той з подружжя, хто в меншій мірі зацікавлений у другому, і буде домінувати в шлюбі, тому швидше жінки будуть залежати від чоловіків, бо вони мають більшу потребу в коханні і частіше за чоловіків відкрито виражають свої почуття [6, с.48, 50].

Можна зробити припущення, що структура влади в сім'ї, яка склалась на першому етапі її існування, мало змінюється в подальшому. Розподіл влади в сім'ї тісно пов'язаний з проблемою розподілу грошей. Дані нашого дослідження вказують на те, що оцінки чоловіків та жінок стосовно розподілу сімейного бюджету майже повністю збігаються. Окреме питання торкалось порядку розподілу грошей у сім'ї. Виявилось, що більшість респондентів практикують демократичний спосіб розподілу грошей: у 59 % опитаних гроші знаходяться у певному місці в квартирі, і кожний з подружжя бере необхідну йому суму. Існує також інша модель щодо розподілу коштів — чоловік віддає всі гроші дружині, яка розпоряджається ними на власний розсуд. Подібна модель існує у четвертій частині сімей, причому спостерігається відмінність у відповідях чоловіків та жінок (див. табл. № 1).

Табл. № 1. Порядок розподілу сімейного бюджету (у % до загальної кількості опитаних), за даними першого етапу дослідження

Моделі Розподілу грошей	Стать	
	Чоловіки	Жінки
Чоловік віддає всі гроші дружині, і вона займається розподілом сімейного бюджету	20	27
Всі гроші знаходяться у чоловіка, і він віддає необхідну суму дружині	11	8
Гроші знаходяться у певному місці квартири, і кожний бере необхідну суму	61	59
Подружжя залишають гроші кожний сам собі, виділяючи певну суму на домашнє господарство	8	6

При аналізі відповідей респондентів з цією моделлю розподілу грошей ми керуємося відповідями жінок, бо розходження у відповідях чоловіків та жінок можна пояснити небажанням чоловіків засвідчити факт розпорядження сімейним бюджетом жінками. 10 % молодих сімей використовують традиційну модель розподілу сімейного бюджету, за якою чоловік видає дружині необхідну суму. Четверта модель вказує на існування сімей з деформованими внутрішньосімейними стосунками, які можна віднести до «групи ризику», оскільки подібні стосунки свідчать про недовіру між партнерами або про певні особисті якості характеру, які не можуть сприяти зміцненню сім'ї. Порівняння відповідей респондентів за місцем проживання виявило таку особливість: у селі переважають сім'ї, де гроші зберігаються у чоловіка (12 % проти 9,5 % за загальним масивом). Ймовірно, статеві ролі сільського чоловіка передбачає розпорядження грошима. Крім того, в селі жінки мають набагато менше можливостей заробити гроші, що й зумовлює подібні явища.

На другому етапі дослідження питання було сформульоване по-іншому, але співставлення відповідей за статевою ознакою дозволяє прийти до висновку, що відповіді на запитання стосовно розподілу бюджету характеризуються більшою близькістю оцінок чоловіків та жінок, що свідчить про набуття певного досвіду та визначеність стосовно розподілу сімейної влади (див. табл. № 2).

Отже, переважна більшість опитаних приймають рішення з основних питань сімейного життя разом, що свідчить про панування егалітарного типу сім'ї в Україні. Цілком зрозуміло, що питання, пов'язані з

Табл. № 2. Домінування в прийнятті сімейних рішень (у % до загальної кількості опитаних), за матеріалами другого етапу дослідження

Сфери прийняття рішень	Хто вирішує					
	Відповіді чоловіків			Відповіді жінок		
	сам	дружина	разом	сама	чоловік	разом
Обрання місця роботи (виду діяльності)	51	2	47	31	8	61
Розподіл бюджету	12	15	73	15	10	75
Кількість дітей	7	9	84	12	4	84
Сексуальна поведінка	11	6	83	9	8	83
Вибір контрацептивних засобів	9	21	70	24	7	69
Методи виховання дітей	5	11	84	13	3	84

позасімейною діяльністю (зокрема, обрання місця роботи), характеризуються більшою автономією і менше обговорюються в сім'ї, хоча питання обрання місця роботи жінками частіше вирішуються спільно. Ймовірно, тут чинить вплив специфіка спілкування чоловіків та жінок у сім'ї, за якою жінки відвертіші і частіше обговорюють різні питання з чоловіками. Крім того, чинить вплив також суспільно значуща соціальна норма, згідно якої головне для чоловіка — його робота, а для жінки — її сім'я. Зауважимо, що рівень автономності у прийнятті рішення стосовно роботи зростає із підвищенням рівня освіти (20 % респондентів з неповною середньою освітою проти 35 % респондентів з вищою освітою).

Отже, отримані дані стосовно розподілу влади в молодій сім'ї дозволяють зробити висновок, що в Україні відбувається формування сім'ї егалітарного типу. Якщо дослідники радянського періоду надто високо оцінювали роль жінки у сім'ї, яка була організатором побутового життя, основною вихователькою дітей і часто мала вирішальне слово при обговоренні інших проблем [4, с. 58], то тепер роль чоловіка в прийнятті рішень зростає. Це можна пояснити падінням ролі жінок у суспільному виробництві, а також негативним ставленням населення, у тому числі й самих жінок, до фемінізму. Водночас, на думку деяких дослідників, зростання освітнього рівня жінок супроводжується підвищенням їх вимог до особистості шлюбного партнера, з орієнтаціями на рівноправність у сфері сімейних відносин. Отже, із зростанням освітнього рівня жінок характер стосунків подружжя у сім'ї стає все більш егалітарним [Там само, с. 47].

Зауважимо, що проблема розподілу влади в сім'ї є однією з недостатньо висвітлених у науковій літературі. На нашу думку, для з'ясування характеру розподілу сімейної влади необхідні спеціальні соціаль-

но-психологічні дослідження. Можна зробити припущення, що в сучасних кризових умовах структура влади та лідерства буде визначатись значною мірою внеском подружжя до сімейного бюджету.

Слід звернути увагу на залежність задоволеності шлюбом від розподілу влади в сім'ї: у випадку жіночого лідерства більш вірогідна менша задоволеність шлюбом як чоловіків, так і жінок. Для жінки функція лідера — це додаткове навантаження, яке додається до тягаря по виконанню домашньої роботи та вихованню дітей. Жінки жаліються на чоловічу безініціативність, пасивність, байдужість чоловіків до сім'ї. З іншого боку, жінки постійно домагаються лідерства. Інструментарій дослідження містив запитання «Чи дозволяєте ви собі піддавати критиці вашого чоловіка в присутності сторонніх?» Виявилось, що 5 % жінок дали позитивну відповідь на це запитання, а 40 % жінок роблять це інколи. Зауважимо, що відповіді чоловіків майже не відрізняються (5 % чоловіків роблять це часто, і 37 % респондентів чоловічої статі — інколи). Це є показником того, що жінки та чоловіки, маючи реальну владу в сім'ї, інколи використовують її не на користь своїм подружнім взаєминам. Цікаво, що найчастіше дозволяють собі це робити подружжя з сімей з високим рівнем матеріального добробуту (54 % проти 45 % в середньому по масиву), а рівень освіти не є значущим фактором: дозволяють собі критикувати свого сімейного партнера в присутності сторонніх 38 % респондентів з неповною середньою освітою, 47 % респондентів з середньою освітою та 45 % респондентів з вищою та неповною вищою освітою, хоча, на нашу думку, рівень освіти мав би бути значущим фактором у цьому питанні.

Отже, незважаючи на важливе місце української жінки в сучасній сім'ї, кризовий стан суспільства зумовлює той факт, що в Україні відбувається фор-

мування сім'ї егалітарного типу. Свідченням цього є той факт, що в більшості сімей рішення з основних питань сімейного життя приймаються спільно. Крім того, на користь цієї думки працює і демократичний спосіб розподілу грошей у сім'ї, і тенденція

переходу до єдиної статевої моралі. В цілому ж кризові умови функціонування нашого суспільства не дозволяють мати жінкам можливість вибору різних моделей поєднання роботи, громадської діяльності, сім'ї та материнських обов'язків.

Література

1. Говорун Т.В., Ворник Б.М. Сексуальність та статеве поведінка в Україні (Проблеми сьогодення та перспективи).— К., 1995. — 51с.
2. Гурко Т.А. Ролевые ожидания молодых супругов в различных типах семей // Семья в представлениях современного человека. — М., 1990. — 214 с.
3. Лавриненко Н.В. Женщина: самореализация в семье и обществе (Гендерный аспект). — К., 1999. — 172 с.
4. Мацковский М.С. Тенденции развития брачно-семейных отношений в СССР // Молодожены. — М., 1985.— 112 с.
5. Молода сім'я України 90-х. — К., 1996. — 104 с.
6. Семья на пороге третьего тысячелетия. — М., 1995. — 237 с.

СУЧАСНИЙ СВІТОГЛЯД

КОРХ О.М. РЕАБІЛІТАЦІЯ ЦІННОСТЕЙ ІНДИВІДУАЛІЗМУ У ЗАХІДНІЙ ФІЛОСОФІЇ СЕРЕДИНИ ХХ СТОЛІТТЯ

Історично необхідне існування індивідуалізму нерідко обмежують періодом становлення буржуазного суспільства або його ранньою індустріальною стадією (Г.Маркузе), тоді як на хронологічно більш пізні маніфестації індивідуалістичних цінностей дивляться як на явища рудиментарного характеру, онтологічно майже не обґрунтовані і тому історично приречені. Такі погляди суперечать дійсності і викликають відповідну реакцію з боку цілого ряду західних дослідників, які прямо чи опосередковано визнають реальність і необхідність індивідуалістичних цінностей в системі сучасного суспільства.

Прикладом є робота відомого на Заході економіста, політолога, філософа Ф.Хайєка «Шлях до рабства». Значення ідей, що розвиваються у ній, належним чином буде оцінене лише наприкінці 70-х років, коли настане неоконсервативне витверезвлення від повального захоплення ідеєю централізованого планування і регулювання. Хайєк передбачав такий результат задовго і в контексті аналізу соціально-економічних та духовних наслідків державного планування і регулювання переконливо доводив, що саме такі класичні цінності як суверенітет і автономія особистості, приватна власність та приватне підприємництво, ринок, політична та інтелектуальна свобода, демократія та верховенство права — є основою не тільки гуманного, але й дійсно ефективного суспільного розвитку.

І навпаки, будь-які спроби обмежити ці цінності та діяти за єдиним планом в ім'я досягнення якоїсь всеохоплюючої та всепереважаючої мети неминуче ведуть до рабства тоталітаризму, врешті-решт, до духовної та економічної деградації суспільства.

Шлях до рабства, згідно з Хайєком, починається саме з забуття цінностей індивідуалізму, з перерозподілом повноважень від індивіда до держави. Свобода індивідуального вибору в такій ситуації різко звужується, починаючи зі сфери споживання шляхом введення різного роду «раціональних» його норм та закінчуючи вибором професії, місця проживання, політичної орієнтації тощо. При цьому будь-яка людина, будь-який учинок, будь-яка подія розцінюються лише крізь призму їх відповідності «загальному плану» і «спільним інтересам», за якими, частіше за все, не звертаючи увагу на намагання «батьків-проводирів», ховається дещо зовсім протилежне.

Сповзанню до тоталітаризму, на думку Хайєка, можна було б запобігти, якби люди, захоплюючись успіхами сучасної цивілізації не забували про ті фундаментальні цінності, на яких ці успіхи вирости і базуються. Мова йде і про таку важливу цінність як індивідуалізм, істинний смисл якого зазнає постійного спотворення. «Слово «індивідуалізм», — пише Хайєк, — набуло сьогодні негативно-го відтінку і асоціюється з егоїзмом і самовдоволеністю. Але, протиставляючи індивідуалізм соціалізму та іншим формам колек-

*Корх Олександр
Миколайович —
начальник кафедри
соціально-політичних
дисциплін Академії
митної служби
України, кандидат
філософських наук,
доцент*

тивізму, ми ведемо мову про зовсім іншу якість... Його (індивідуалізму. — О.К.) основною рисою є повага до особистості як такої, тобто визнання абсолютного суверенітету поглядів і схильностей людини у сфері її життєдіяльності, якою б специфічною вона не була, і переконання у тому, що кожна людина повинна розвивати притаманні їй обдарування». Толерантність до індивідуальної своєрідності, уточнює Хайек, краще всього виражає сутність принципу індивідуалізму» [3, 121].

Значення такої толерантності важко переоцінити, адже її брак веде не просто до стандартизації способу життя. Пригнічуючи індивідуальну своєрідність, суспільство прирікає себе на застій і деградацію, оскільки руйнує головний потенціал, саму можливість свого розвитку. І навпаки, навіть заплативши сьогодні високу ціну за розкіш індивідуальної своєрідності і самовладдя, пише Хайек, «ми створюємо гарантії завтрашнього прогресу..., який знаходиться в прямій залежності від різноманітності, адже ніхто не знає, яка лінія розвитку може стати перспективною... Головний аргумент на користь свободи (індивідуальної своєрідності. — О.К.) полягає у тому, що ми повинні завжди залишати шанс для таких напрямків розвитку, які просто не можливо передбачити наперед» [3, 141] жодному генію планування, жодному найпотужнішому комп'ютеру, але які завжди присутні в безмежному розмаїтті індивідуальних талантів, рішень, учинків.

Звідси задача суспільства і держави полягає зовсім не в придушенні індивідуалістичних інтенцій особистості та організації її життя відпо-відно до єдиного для всіх, загальнообов'язкового плану. Таке тотальне планування, згідно з Хайеком, зовсім неспроможне вже тому, що пов'язане з непереборними епістемологічними бар'єрами і веде до непередбачених наслідків. Тому завдання держави полягає насамперед у створенні умов, що мобілізують знання та ініціативу індивідів, які самі планують свою діяльність. Така позиція, вважає Хайек, зовсім не означає заперечення спільних цілей, що виникають у результаті збігу приватних інтересів, та необхідності створення відповідних суспільних інститутів і умов для їх реалізації. Вона лише акцентує увагу на те, по-перше, що, «організуючи ту чи іншу галузь життєдіяльності, ми повинні максимально спиратися на спонтанні сили суспільства і якнайменше вдаватися до примушування» [3, 123]; і, по-друге, треба всіляко перешкоджати перетворенню цих інститутів із засобів задоволення інтересів особистостей на самоціль суспільного функціонування, особливо у тих сферах, де збігання приватних інтересів не спостерігається.

Свою позицію Хайек розробляв у тісному контакті з таким авторитетним представником західноє-

вропейської філософії ХХ століття, як К.Поппер. У своєму фундаментальному дослідженні «Відкрите суспільство та його вороги», у контексті критики принципу «історизму» К.Поппер також ставить питання про джерела сучасного тоталітаризму і безпосередньо пов'язаного з ним антиіндивідуалізму. Ці джерела він уба-чає ще в первісному трибалізмі, тобто утвердженні найвищої цінності племені, роду, без яких індивід нічого із себе не вартий. Рецидиви трибалізму, вважає Поппер, у тій чи іншій мірі характерні для всіх історичистських теорій, згідно з якими дійсно значним суб'єктом історії є або Великі вожді, або Великі класи, або Великі ідеї, у той час як індивід розглядається усього лише як пішак, другорядний інструмент історичного розвитку.

У найбільш виразній формі, на думку Поппера, така настанова характерна для поглядів Платона. При цьому Платон, щоб дискредитувати індивідуалістичні спрямування особи, йде на їх ототожнення з егоїзмом. Таке ототожнення, відзначає Поппер, вносить великий безлад у судження з морально-філософських проблем, але, незважаючи на це, триває до цього дня. Причина подібної «живучості» полягає у тому, що і для Платона, і для інших прибічників тоталітаризму таке ототожнення дає потужний засіб «як для захисту колективізму, так і для нападів на індивідуалізм. Захищаючи колективізм, він може звернутися до нашого гуманного почуття відмови від самозакоханості. Нападаючи, він може загаврувати всіх індивідуалістів себелюбцями, які здатні бути відданими тільки самим собі» [1, I, 140]. Однак подібне ототожнення індивідуалізму з егоїзмом, за Поппером, зовсім неправомірне. Як колективізм може бути егоїстичним, так і індивідуалізм може бути альтруїстичним, тобто здатним на турботи про суспільне благо, благо інших і навіть на самопожертву. І саме такий — «поєднаний з альтруїзмом індивідуалізм, — підкреслює Поппер, — став основою нашої західної цивілізації» [1, I, 141].

Індивідуалізм, таким чином, це природна і необхідна альтернатива трибалізму і колективізму як абсолютизації значення певного колективу або групи у їх протиставленні індивідууму; це визнання за кожним індивідом права самому «модельовати своє життя у тій мірі, в якій це не торкається інтересів інших людей» [1, I, 252]. Формування такого визнання стало можливим лише з початком переходу від «закритого суспільства» до «відкритого», тобто такого, в якому індивідууми змушені приймати власні рішення. Такий перехід, що розпочався в VI столітті до н.е., був, як вважає Поппер, найглибшою революцією, яка, певно, все ще знаходиться у своїй початковій стадії.

Глибокі роздуми над питанням про шляхи подолання антитези суспільного й індивідуального,

«співучасті» та «індивідуалізації» характерні для творчості представника протестантської теології П.Тілліха. У своїй роботі «Мужність бути», у контексті аналізу такої важливої характеристики людського буття, як мужність, під якою він розуміє самоствердження особистості всупереч усьому тому, що намагається перешкодити її унікальному «Я» ствердити само себе, П.Тілліх, під очевидним впливом М.Бубера, виділяє три основні форми самоствердження особи. Це «мужність бути частиною», «мужність бути собою» і «мужність прийняти прийняття».

Під «мужністю бути частиною» мислитель розуміє самоствердження індивіда через співучасть у колективній діяльності тих чи інших соціальних груп, що складають суспільство. Така форма, безумовно, необхідна, оскільки «лише в процесі постійної зустрічі з іншими особистостями відбувається становлення і збереження особи» [2, 66]. Разом з тим індивід, згідно з Тілліхом, прагне ствердити себе не тільки як «співучасника», але й як індивідуалізоване, тобто єдине у своєму роді і тому неповторне і незамінне, самостійне «Я». Саме такий тип самоствердження називається «мужністю бути собою».

Єдиним суб'єктом усіх форм самоствердження є індивідуальне «Я». Тому дані форми у своїй сутності тісно взаємозв'язані. «Мужність бути частиною — невід'ємний компонент мужності бути собою, а мужність бути собою — невід'ємний компонент мужності бути частиною. Але в умовах скінченності і відчуження людини те, що єдине у сутності, розколоте в існуванні. Мужність бути частиною відокремлюється від мужності бути собою, і навпаки» [2, 66]. Наслідком такого, відносного і в сфері існування, відокремлення є виникнення домінантних форм самоствердження. Через свою односторонню спрямованість такі форми потенційно небезпечні для цілісного самоствердження особистості. Адже в одному випадку в тій чи іншій мірі вони перешкоджають проявленню індивідуального «Я», а в іншому, — можуть привести до його надмірної ізоляції.

У межах первісного і середньовічного суспільства домінантною формою самоствердження індивіда є ствердження через групу, частиною якої він є. В епоху Відродження і Реформації на зміну «мужності бути частиною» приходять «мужність бути собою», тобто прагнення до індивідуалізації, яке поступово набуває все більшого розповсюдження і значення в житті західного суспільства і у формі домінанти виступає як індивідуалізм. В інтерпретації Тілліха «індивідуалізм — це самоствердження індивідуального «Я» як такого, незалежно від його співучасті у своєму світі» [2, 81]. Але, оскільки подібна незалежність більш ніж умовна навіть за абстрактного порушення питання (Тілліх однозначно визнає,

що співучасть та індивідуалізація відрізняються, але не розділяються), він робить досить характерне уточнення, яке розкриває дійсну сутність індивідуалізму в його розумінні. «Індивідуалізм, — пише він, — протилежний колективізму, самоствердженню «Я» як частини незалежно від його специфіки як індивідуального «Я» [2, 81], тобто виступає цілком природною і закономірною реакцією індивіда на гіпертрофовану «співучасть». Така реакція, на думку Тілліха, знаходить вираження у різних формах. Однак сутністю усіх цих форм є не що інше як нонконформізм, тобто прагнення людини відстояти і ствердити своє унікальне індивідуальне «Я» всупереч тим знеособлюючим елементам буття, які цьому перешкоджають. І це в тлумаченні індивідуалізму П.Тілліха, на мій погляд, саме важливе і суттєве. І саме цим пояснюється постійно відчутна симпатія Тілліха до даної форми самоствердження. Однак, відчуваючи потенційну загрозу, що йде від кожної із цих форм поодиноці і керуючись вимогами своєї «теологічної діалектики», Тілліх доходить висновку, що тільки прийняття Бога, як основи цілісного людського буття, відкриває шлях до такого типу мужності, яке підноситься над «мужністю бути частиною» і «мужністю бути собою», синтезуючи при цьому їх позитивні моменти.

Пошуки механізмів, які б поєднували особисту автономію та ініціативу із здатністю до солідарних, взаємоузгоджених дій, знайшли своє вираження у поширенні на початку 80-х років ХХ століття ідеології неоконсерватизму. За своєю сутністю останній являє собою своєрідний ліберально-консервативний консенсус, який поєднує повагу класичного лібералізму до свободи окремої людини і традиційний для консерватизму захист таких цінностей, як релігія, сім'я, закон, порядок, протестантська етика тощо. Показово при цьому, що і цей консенсус не означає відмови від цінностей індивідуалізму. Він відкидає стару парадигму «держави загального благоденства» і настанову на активну регульовальну роль держави, примат колективних начал та ідеї рівності над індивідуальною ініціативою та ідеєю свободи і відроджує протестантський ідеал опори на власні сили, примат індивідуальних прав над груповими, врешті-решт проголошує ідеали індивідуалізму.

Те ж саме характерне і для теорій «комунітаризму», зокрема Хейзла Маркуса, який пропонує синтезувати індивідуалізм та колективізм. Комунітаристську суміш індивідуалізму і колективізму вже сьогодні можна знайти у деяких західних культурах, які заохочують одні особисті свободи, насамперед особисту ініціативу, і у той же час обмежують інші, які можуть нанести шкоду суспільному благу. Такий синтез, однак, аж ніяк не означає, що індивідуалістичні цінності у західному суспільстві зникають. Як

зазначає К.Лефор, вони лише набувають під впливом демократизації, масового виробництва і споживання нових форм. Про це, на думку Лефора, свідчить зростання значущості у суспільній свідомості феномена «Self made man», тобто людини, що зробила себе сама. Лідер, чемпіон, «зірка» тощо все більше виступає як головна модель поведінки сучасної людини. На це ж вказує посилення інтересу суспільства до всього приватного і навіть інтимного; поширення соціального плюралізму, розмаїття, неоднорідності, щораз зростаючої незгоди особистості з установленим у суспільстві розподілом ролей (у сім'ї, на роботі тощо) і, разом з тим, прагнення індивіда знайти себе у декількох ролях одночасно [4, 58-61]. Чимало авторів при цьому звертають увагу на те, що сучасне західне суспільство все менше нагадує суспільство періоду формування індивідуалістичних ідеалів, недосконалість якого значною мірою й ініціювала негативні прояви індивідуалізму. Тому головне завдання сучасності полягає не у боротьбі з індивідуалізмом, пише зокрема

Ж.-Б.Фуко, а навпаки, у його поширенні та використанні творчого потенціалу, передусім, можливостей особистої ініціативи та конкуренції, врешті-решт, у пошуках такої «моделі розвитку, яка б поєднувала автономію особистості, що безумовна, — акцентує автор, — і колективну солідарність» [5, 65].

Цілком очевидно, таким чином, що індивідуалістичні цінності у сучасному західному суспільстві не тільки не зникають, але й поширюються. Більш того, виступаючи у сфері економіки як право приватної власності і приватного підприємництва, у соціальній сфері як право вибору власного способу життя і персональної відповідальності за його наслідки, у політичній сфері як право особистої участі у вирішенні суспільно-політичних проблем, у духовній сфері як право свободи совісті і свободи думки, індивідуалізм, гадаю, перетворюється у визначальний, системоутворювальний фактор культури Заходу, а в перспективі, з огляду на об'єктивні тенденції, можливо, і всієї світової культури.

Література

1. Поппер К. Открытое общество и его враги. В 2-х т.— М., 1992.
2. Тиллих П. Избранное: Теология культуры.— М., 1995.
3. Хайек А.Ф. Дорога к рабству // Вопросы философии.— 1990.— № 10.
4. Lefort C. Qu'en est-il de l'individu? // CFDT — aujourd'hui. — P., 1989. — № 93.
5. Foucauld J.-B. Face aux risques d'exclusion // CFDT — aujourd'hui. — P., 1989. — № 93.

А. В. РЕШЕТНІЧЕНКО ОСНОВИ ГУМАНІСТИЧНОГО СВІТОГЛЯДУ

Поняття «світогляд» слід віднести до числа найбільш актуальних і найменш розроблених. В силу загальності та абстрактності своєї природи світогляд має неабиякий вплив на усі без виключення складові життєдіяльності суспільства. Перш за все це стосується необхідності розбудови незалежної української держави на основі якісно іншого, власне українського по суті та духу світогляду. У такому разі мова повинна йти про пошук нових, дійсно притаманних народу і тому загальноприйнятних поглядів на себе і світ, які визначають не тільки мету, а й сенс та мотиви існування.

До числа найбільш загальних І. Кант відносить залежність світогляду від розумової діяльності людини і пов'язує подальший прогрес з розвитком самосвідомості. Гегель під світоглядом розумів цілісне буття, по відношенню до якого зміст кожної окремої думки або дії виступає «моментом цілого». Історично світогляд, на думку Гегеля, розгортається і становить себе через мистецтво, релігію та філософію як форми самосвідомості абсолютного духу.

Засновники і послідовники марксизму акцентують увагу на класовій природі світогляду, виділяючи при цьому особливості пролетарського, буржуазного, релігійного та комуністичного світоглядів. Вперше в історії пізнання марксизм надає світогляду роль політичного інституту, який поєднує засоби наукового пізнання і механізми революційних перетворень суспільства. Розглядаючи світогляд як засіб усвідомлення дійсності, марксизм наділяє його уявленнями про ідеал побудови комуністичного суспільства. Усвідомлений масами, цей ідеал побудови комунізму стає таким переконанням, яке потребує дієвої практичної реалізації. Конкретні плани по досягненню цієї мети надають світогляду колосальну силу, здатну творити чудеса або крушити і нівечити усе на своєму шляху. Філософський світогляд марксизму-ленінізму як послідовно революційного вчення за часів розбудови суспільства тоталітарного типу дає неоціненний досвід аналізу тих дійсних можливостей, які розкриває світогляд у процесах соціальних трансформацій. Цей досвід має як переваги, так і властиві йому недоліки. Головне, що ми повинні використати з цього досвіду — це можливість проаналізувати механізми, форми і засоби формування та практичного використання світогляду як дієвої і надзвичайно потужної сили соціальних перетворень.

Історична доля українського народу у розбудові незалежної держави безперечно співпадає з долею і соціальною вагою світогляду. Тисячоліття поневірянь на шляху до незалежності ознаменовані поетапним освоєнням міфічного, натурфілософського, містичного, релігійного, капіталістичного, соціалістичного і демократичного світоглядів. Кожний з них відіграв свою позитивну роль на шляху до незалежності, якій Україна зобов'язана перемогою саме демократичних поглядів власного народу. Однак самі по собі демократичні орієнтири не в змозі виконати двох найважливіших світоглядних умов: 1) виступити у ролі взірця та загальносоціального ідеалу, а також 2) реально впливати на покращання життя основної частини на-

*Решетніченко Андрій
Володимирович —
доцент кафедри
філософії, соціології
державного управління
Дніпропетровського
філіалу Української
академії державного
управління при
Президентіві України,
кандидат філософських
наук*

селення. Отримана в результаті світоглядна какофонія замість продукування нестримного енергетичного потенціалу бажань змінити життя на краще виконує роль штучних перепон і гальма на шляху реформ. Світогляд фактично втратив ознаки старого політичного інституту і не набув статусу нового соціального інституту регулювання процесів трансформацій, перетворившись на хаотичний набір суб'єктивних і різновекторних спрямувань.

Схожі проблеми переслідують і найбільш розвинені країни, які не рятують від реальних внутрішніх і глобальних протиріч навіть домінуючий там демократичний світогляд. Радикальні зміни в країнах пострадянського простору, на Європейському та інших континентах особливо гостро ставлять проблему пошуку нових, дійсно загальноприйнятних і перспективних світоглядних орієнтирів. Позначений системною кризою світоглядних орієнтацій новітній період історії українського суспільства потребує нових цінностей та ідеалів, пошуку власних шляхів і засобів розбудови державності, нових форм соціальної взаємодії. Історично притаманний українському народові гуманістичний світогляд повинен отримати державний захист і підтримку як сила, що дійсно здатна спрямувати національну самобутність на розбудову не тільки економічно, а й духовно незалежної держави.

Відсутність власного історичного досвіду державотворення спонукала Україну запозичувати досвід інших країн, для яких держава споконвічно виступала формою монопольного силювання одних соціальних спільностей заради збагачення і процвітання інших. Не встигнувши позбавитись лещат тоталітарного режиму, Україна спрямувала свій народ у не менш вульгарні ринкові форми отримання прибутку за будь-яку ціну. Спотворений партотаталітарними цінностями та ідеалами гіперколективістського толку світогляд вимушений деформуватись у не меш бридкий і відворотний бік егоїстичної анархії та екзистенційного нарцисизму. Неприйнятність чужих і відсутність власних життєдайних світоглядних орієнтацій роблять їх природну мінливість заручниками есхатологічних настроїв та деструктивних спрямувань з боку окремих політичних сил і владних еліт.

Концентруючи титанічні зусилля на розвитку владних, силових, фінансових та виробничих інституцій державотворення, управлінські кола фактично залишили напризволяще проблеми формування та відповідного інституціонального захисту світоглядних орієнтацій як гарантія прогресивного розвитку держави. Власне функцію державного захисту світоглядних орієнтацій суспільства поклали на себе релігійні інститути, ступінь довіри до яких в умовах загострення демографічної та економічної кризи постійно зростає і суттєво перевищує показ-

ники довіри до різних гілок влади.* Враховуючи схильність дослідників прокомуністичної орієнтації ототожнювати соціалістичний світогляд з науковими знаннями і високим рівнем освіти населення, факт повернення переважної більшості українського суспільства до релігійних поглядів на світ нерідко розцінюється як світоглядна деградація. З іншого боку, демократизація суспільства як передумова захисту світоглядних прав і свобод розкриває широкі можливості зробити власний вибір найбільш прийнятний для суб'єкту світогляду. Однак повна світоглядна незахищеність держави призводить до експансії протестантських, ісламістських, інших традиційних і новітніх релігійних течій, які виступають реальною загрозою втрати власної духовної самоідентичності. Достатньо нагадати, що на фоні лише півтваритисячної чисельності релігійних громад УПЦ Київського патріархату понад сім тисяч релігійних громад Московського патріархату, понад трьох тисяч громад греко-католицької церкви, феєричного темпу розповсюдження єврейських, німецьких, польських, корейських, організацій та общин, безлічі офіційно навіть не зареєстрованих структур типу «Білого братерства», «Нового Віку» роблять цю загрозу не тільки реальною, а й дуже актуальною.

Ідеологія світоглядного плюралізму не тільки позбавляє релігійний, науковий, соціалістичний або капіталістичний світогляди гносеологічних критеріїв, але й робить заручником політичних інтересів владних еліт, мафіозних угруповань та корумпованих бюрократичних структур. Превалююча сьогодні занепокоєність зовнішньої та внутрішньої політики розмаїттям невизначених і взаємовиключних світоглядних орієнтацій потребує поглибленого соціально-філософського аналізу їх 1) онтологічної природи та гносеологічних складових, 2) типологізації за критеріями і ознаками соціокультурних проявів, 3) динаміки і тенденцій подальших змін, а також 4) засобів формування найбільш перспективних для розвитку українського суспільства.

Отже сьогодні світогляд являє собою скоріш за все конгломерат змістовно, логічно та семантично неузгоджених понять, комплекс яких залишає відкритими питання його сутності та структури, співвідношення між окремими частковими світоглядами та цілісністю його природи, ролі світогляду у житті суспільства та механізмів і засобів його формування. Невизначеність і суперечливість розуміння призводить до підміни цієї категорії близькими, але не тотожними поняттями «світ», «світосприйняття», «свідомість», «методологія», «теорія», «ідеологія», «цінності» або «політика». Змістовна неузгодженість і

* Квитка С.А., Забродин С.И. Социально-экономические тенденции и политические приоритеты//Грані. -1998. - №2. - с.24.

структурна невизначеність породжує безліч «класових», «пролетарських», «наукових», «мистецьких», «революційних» «ринкових» та інших часткових світоглядів, які не розкривають сутності самого світогляду, не відрізняють природу світогляду окремої людини від світогляду спільнот, світогляди прогресивні від деградуючих та рецесивних. Відображаючи лише окремі аспекти соціальної реальності та людського буття, подібного роду часткові світогляди відповідно звужують та деформують уявлення про стан і напрямки розвитку людей, суспільства, засоби пізнання та соціальних перетворень.

Причин такого стану речей дуже багато, але головними серед них виступають відносна молодість проблеми світогляду як самостійного предмету наукового пізнання, її міжпредметний характер і методологічна неузгодженість фундаменту наук про людину та суспільство. Виступаючи предметом історичного, філософського, релігійного та психологічного напрямків пізнання, світогляд по суті не розглядався як комплексна соціально — філософська проблема, коріння якої сягає значно глибше політичних інтересів партій чи поглядів фахівців у окремих галузях наукового пізнання. Світогляд як соціально — філософська проблема частіш за все також обмежувався ототожненнями з усвідомленнями окремих людей чи партій, природа якого розглядалась як однакова для якісно відмінних соціальних спільнот, якісно різних умов їх становлення і змін. Розуміючи актуальність проблеми, дослідники скоріше інтуїтивно приєднували до світогляду ідеологічні, політичні, аксіологічні, нормативні, релігійні, мистецькі та інші ознаки, залишаючи фактично відкритим питання про сутність особистого і суспільного, суб'єктивного і об'єктивного, громадського і державного світоглядів, роль у їх формуванні ірраціональних та усвідомлюваних засобів, детермінантних і стохастичних механізмів становлення і змін. Відповідно цього світогляд здебільше асоціюється з формами політичної боротьби, засобами ідеологічного протистояння, протилежністю окремих поглядів і дій, суб'єктивними нормами і цінностями.

Стосовно ж соціальної природи світогляду, сутності історичних передумов і духовних механізмів його формування, темпів і характеру змін можна казати лише про пов'язані з цим проблеми, ніж реальні шляхи і засоби їх практичного вирішення. Перш за все це стосується світоглядної невизначеності самої бази наукового пізнання, оскільки зміст і предметні області світогляду і науки, теорії та методології залишаються не розкритими. Питання про те, що чому передує — світогляд теорії чи навпаки, наукові теорії характеру і змісту світогляду, яким чином співвідносяться між собою світогляд і методологія, тобто що з них визначає зміст іншого залишаються

також відкритими. Безпосередньо пов'язані з цим проблемами якості та змісту концепцій управління і освіти, культури і виховання, виробництва і економіки, стратегії і тактики реформування державного устрою набувають рис світоглядної невизначеності та збочень при їх постановці та розв'язанні.

Віддаючи незаперечну перевагу у розвитку українського суспільства саме гуманістичному світогляду, слід більш детально зупинитись на самому понятті «гуманізму», у підходах до розуміння якого спостерігаються не тільки широкі і прогресивні за своєю суттю підходи, але й дуже поверхові і відповідно світоглядно обмежені уявлення. Сам термін «гуманізм» (від лат. «людяний») був введений німецьким педагогом Ф. Нітхаммером у 1808 році, а з появою капітальної праці Г. Фойхта «Відродження класичної древності та перший вік гуманізму» було закладено необхідне підґрунтя для широкого обговорення предметної області, змісту та обсягів цієї категорії. У вузькому смислі гуманізм здебільше ототожнюють з піднятими епохою Відродження ідеями розуміння людини як невід'ємної частини природи і вимогами без всіляких перешкод задовольняти її «земні потреби». Зокрема право людини на насолоду, свободу і справедливий устрій суспільства знайшли відображення у працях Петрарки, Бруні, Валла, Мірандоли, Данте, Бокаччо, да Вінчі, Кампанелли, Мікельанджело, Бруно, Галілея (Італія), Доле, Рабле, Монтеня (Франція), Мюнцера, Дюрера (Германія), Гуски, Желівського (Чехія), Коперніка (Польща), Мора, Шекспіра, Бекона, Уїнстенлі (Велика Британія), Вівеса, Сервантеса (Іспанія), Роттердамського (Голландія). Власне кажучи, розуміння гуманізму як суспільного і літературного руху, що відображало світогляд інтелігенції епохи відродження, і є вузьким підходом до розкриття сенсу та пізнавальної цінності категорії гуманізму.

Значно перспективнішим є, на наш погляд, більш широкий підхід, у рамках якого гуманізм слід розглядати як цілісну систему історично змінюваних форм суспільного устрою у якісно відмінних типах управління соціальними процесами. Згідно цього такі невід'ємні складові становлення і змін суспільства, як інститути влади, сім'ї, виробництва, права, моралі, науки, культури, усього різнобарв'я форм соціальних спільностей, рухів і угруповань також безпосередньо пов'язані з тими або іншими ознаками гуманності поглядів і дій. Отже **гуманізм у широкому розумінні можна визначити як міру людяності в організації та функціонуванні усіх без винятку складових життєдіяльності суспільства.**

Проголошений ще І. Кантом постулат суть гуманізму вбачає у тому, що людина по відношенню до іншої може розглядатись лише як «мета», і ніколи — як «засіб». Ставший наприкінці ХУІІІ сторіччя також

завдяки працям І. Канта. предметом спеціального філософського аналізу «світогляд» розглядається як невід’ємність процесів мислення суб’єкта від світосприйняття. Започаткована ним же і згодом підтримана І.Фіхте ідея виділення світогляду у самостійний напрямок пізнання знаходить продовження головним чином у психологічній площині мабуть завдяки тому, що сам І.Кант подальший розвиток цивілізації пов’язував з можливостями розвитку самосвідомості.

У подальшому дослідження світогляду і гуманізму розвиваються у здебільше не пов’язаних між собою напрямках психологічного, філософського, релігійного та літературно — мистецького аналізу. Подібність системи пізнання суттєво стримує і обмежує розвиток соціально — філософських підходів як до проблеми світогляду, так і до його гуманістичної природи. Становлення і розвиток соціологічної науки також спрямовується у двох протилежних напрямках, кожен з яких проблеми світогляду і гуманізму фактично обходить стороною. У першому випадку це стосується розвитку постмодерністських, екзистенціалістських, біхевіористських, структурно-функціоналістських та інших підходів, які акцентують увагу на виключності і неповторності явищ буття, розглядаючи світогляд як багатополосний і унікальний світ суб’єкта життєдіяльності.

Другий напрямок обумовлює надзвичайний інтерес до проблеми світогляду, ототожнюючи його із боротьбою класів, диктатурою пролетаріату і взагалі ідеєю єдино вірного наукового комуністичного світогляду. На відміну від першого, цей підхід взагалі «розчиняє» окремого суб’єкта в структурах «комуністичної загальності», де світогляд набуває рис гіперконформного укладу тоталітарного типу. Кожен з цих напрямків так і не з’єднав філософські та соціальні аспекти у єдиний предмет пізнання ні світогляду, ні гуманізму, які і до сьогодні залишаються не розкритими ні з боку розуміння своєї соціально-філософської природи, ні з позиції їх структурної будови. Відомий здебільше як проблема індивіда чи особи, як проблема політична чи ідеологічна, світогляд залишається по суті відкритим питанням з погляду на соціальні механізми його становлення, формування і змін. В умовах прискорення темпів і зміни напрямків розвитку суспільства, саме ці механізми набувають першочергової ваги, хоча їх природа і характер впливу на процеси функціонування сімей, громад, гуртів, колективів, сіл, міст, партій, рухів, інших державних і громадських організацій, об’єднань та спільнот залишаються не дослідженими ні фундаментально, ні з боку соціальних засобів оптимізації цих процесів.

Така ж доля спіткала і категорію гуманізму, зміст і вплив якого в системах цінностей канібалізму, рабовласництва та все більш рафінованих формах ек-

сплуатації одних людей іншими був незначний або навіть зовсім нікчемний. Людина як напівтварина, як раб, як служник бога або пана, як виробник або законослухняний гвинтик державної машини частіш за все являє собою слабке, незахищене, позбавлене впевненості та щастя творіння. Окремі спалахи гуманності лише підкреслюють той незаперечний факт, що **як раніше, так і дотепер цивілізація не вважає гуманізм за визначальний критерій якості усіх без винятку сфер життєдіяльності**. Частіш за все суспільство та особистість розглядалися як засіб досягнення військових, релігійних, політичних та економічних цілей окремими гуртами, кланами, класами, кастами, партіями та іншими елітарними спільнотами. Про відомий в історії людства гуманізм взагалі можна казати лише як про «частковий», «кишеньковий», «грабіжницький», «насильницький» або ж «егоїстичний». Відомий суспільству гуманізм відповідає рівню демократизації соціальних процесів, які здебільше визначаються обмеженими політичними цілями та вузькогруповими економічними інтересами. Навряд чи світоглядно невизначене і по суті духовно хворе суспільство взагалі здатне мати здорову демократію та нормальний гуманізм. Отже розвиток гуманізму і перетворення його у світоглядний інструмент визначення стратегії і тактики розвитку суспільства потребує якісних змін організації та функціонування інститутів влади і освіти, науки і виробництва, політики і релігії, культури та мистецтва.

На відміну від цих історично вагомих і сталих інститутів, гуманізм як соціальний інститут перебуває лише у зародковому стані. Для того ж щоб суспільство дійсно «завагітніло» ідеєю та принципами гуманізму, сама ця ідея гуманістичного світогляду повинна стати державною, тобто реально стати центральною, всеохоплюючою і визначальною. Просякнута від початку і до кінця законами і принципами гуманізму, суспільство політично та ідеологічно визначатиме свої устремління як «гуманоцентричні». Отже суть гуманоцентризму полягає в тім, що не тільки особистість, але й кожний окремо взятий суб’єкт соціуму може бути для іншого лише «метою», і ні в якому разі «засобом». В такому випадку будь — яка сфера, різновид чи напрямок особистої або суспільної діяльності не обмежується доти, доки ця діяльність не завдає шкоди іншим.

Обрання гуманістичного світогляду як доктрини визначення стратегії та тактики розбудови нової української держави є об’єктивною необхідністю, яку треба не просто «приймати до розрахунків», а виконувати сумлінно і беззастережно на усіх без виключення щаблях та рівнях керівництва. Лише за цих умов держава здатна визначитись політично та ідеологічно, а народ знайти свій шлях до добробуту і процвітання.

ПРАВознавство

Д. О. БОЧАРОВ
ПРЕЗУМПЦІЯ
ПОВЕДІНКИ

УСВІДОМЛЕНОСТІ

Твердження про те, що поза своїми діями людина для закону не існує [4, 14], давно вже стало загально визнаним. Причиною тому не лише авторитет класика, а ще й поширене розуміння права як «всеосяжного та ефективного» регулятора суспільних відносин, змістом яких є фактична поведінка, тобто ті самі «дії». Відповідно до цього не думки, не волю, а саме дії людини слід вважати об'єктом правового регулювання [8, 43].

Але ж об'єктом правового регулювання має бути щось таке, що за своєю природою може піддаватися нормативно-організаційному впливу [1, 292], оскільки «сам по собі об'єкт втрачає будь-яке значення, якщо на нього не можна ніяк вплинути» [2, 79]. Намагатись впливати на неналежний об'єкт за допомогою переконання чи примусу — все одно що вмовляти зрушити з місця гору чи шмагати батогами море.

Здійснюючи будь-яку діяльність, людина передусім робить це для задоволення певної своєї потреби, такого собі «внутрішнього дефіциту».

Людські потреби задовольняються різними предметами, об'єктами, умовами, а заволодіння цими предметами чи досягнення необхідних умов здійснюється різними шляхами [3, 150], за допомогою різних засобів поведінки. Почуття голоду може бути вгамовано вишуканими стравами у ресторації або ж поцупленим краєм хліба. Визначення конкретних дій, що мають призвести до задоволення потреби, є результатом порівняння альтернативних варіантів можливої поведінки та свідомого вибору одного з них.

Правове регулювання не має ані речової, ані енергетичної форми й здійснюється переважно на інформативному рівні. Призначення різноманітних правових засобів полягає в тому, щоб повідомляти про можливі та необхідні варіанти поведінки, таким чином вводячи їх у «поле альтернатив». Тобто як знакова система право спроможне впливати на людську діяльність («дії») лише за тої умови, що правова інформація прийнята та усвідомлена адресатами [5, 634].

Інститут відповідальності в праві теж спирається на необхідність усвідомленої поведінки. Зокрема, будь-яка особа є відповідальною за свої дії та їх наслідки остільки, оскільки вони могли бути усвідомлені або передбачені. Вина як обов'язкова підстава відповідальності полягає у неналежному свідомому ставленні особи до вчинюваних нею дій та їх можливих наслідків.

Таким чином, в праві фактично презюмується положення, згідно з яким кожна людина оцінює та спрямовує свою діяльність свідомо. Винятки стосуються лише осіб, за віком або внаслідок психічних патологій взагалі позбавлених можливості усвідомлювати власні дії чи керувати ними [5, 540]. Нечислені винятки, встановлювані за достатньо складною

*Бочаров Дмитро
Олександрович —
викладач кафедри
державного права і
митної політики
Академії митної
служби України*

процедурою — шляхом проведення медичної експертизи із подальшим визнанням неосудності чи недієздатності в судовому порядку, — тільки підкреслюють загальність правила, істинність презумпції.

Презумпція то є припущення щодо наявності або настання певних фактів, подій, обставин. У основі презумпції — *повторюваність* життєвих ситуацій. Якщо дещо систематично відбувається, то можна припустити, що за аналогічних умов воно відбулося або відбудеться і цього разу [5, 308].

Правові презумпції до того ж відображають звичайний порядок зв'язків між предметами та явищами у *правовій сфері* й певним чином *фіксуються нормами права* [6, 92].

Вже зазначалося, що реально превалюючою у соціальному бутті є модель свідомої мотивації поведінки. Як свідчить досвід, переважна більшість людських дій вчиняється свідомо, для вирішення певних завдань та досягнення певних цілей.

Передумовою діяльності, її прихованим двигуном є потреба, відчуття нестатку. Потреби можуть бути різноманітними — природними, матеріальними, духовними, — але в будь-якому разі припускають деяку варіативність можливостей їх задоволення. Вибір однієї з таких можливостей є визначенням мети діяльності, цілеполаганням.

Визначивши мету, людина співставляє її з наявними умовами і створює для себе план досягнення мети. При тому, як і при виборі мети, виявляються вольові зусилля, оскільки обирати доводиться із багатьох можливих «схем» та засобів їх реалізації.

Лише після того людина переходить до виконання необхідних для досягнення мети дій, долаючи різноманітні внутрішні та зовнішні перешкоди, співставляючи проміжні результати із очікуваними та відповідно до того коригуючи дії — аж доки не буде задоволено потребу, «з якої все почалося» [3, 345].

Зазначений алгоритм настільки часто використовується кожним у повсякденні, що створюється враження, нібито інших і не існує. Насправді в ряді випадків поведінка людини обумовлюється ситуативними обставинами і здійснюється на досить низькому рівні регуляції (емоції, елементарні психологічні установки, моторні реакції) «не досягаючи» свідомості. Це так звані імпульсивні та звичні дії. Неабияк усвідомленими є й дії, що вчиняються в стані алкогольного або наркотичного сп'яніння. Але в сукупності соціально значущих дій «питома

вага» неусвідомлюваних порівняно із свідомо вчинюваними досить незначна.

Зважаючи на те, що кожна людина прагне досягати результатів з найбільшим ефектом за найменших витрат, модель свідомої мотивації є оптимальною і з позицій права, оскільки надає можливість ненав'язливо, без прямого насильства спрямовувати людську поведінку «обтяжуючи» (шляхом покладення заборон, визначення покарань тощо) або «полегшуючи» (шляхом надання дозволів, покладення на інших обов'язку сприяти або не перешкоджати, різноманітних заохочень) окремі із можливих варіантів на стадіях цілеполагання, обрання засобів, поточної корекції дій.

Наявністю або відсутністю у людини можливості свідомо обирати, діяти на власний розсуд прямо визначається можливість або ж неможливість притягнення її до відповідальності. Власне, юридична відповідальність є лише наслідком вибору «обтяженого» варіанту поведінки. Відсутність вибору виключає юридичну відповідальність [6, 121]. Саме цим обумовлюється звільнення від відповідальності осіб, що не виконали зобов'язань внаслідок дії непереборної сили чи завдали шкоди в стані крайньої необхідності. Натомість модель свідомої мотивації поведінки фактично являє собою ланцюжок послідовних виборів, тобто є ідеальним підґрунтям для юридичної відповідальності.

Закон звільняє від відповідальності та зобов'язань, що виникають внаслідок неусвідомлюваних або некерованих дій лише у випадку, коли особа об'єктивно не мала змоги усвідомлювати такі дії чи керувати ними (ч.1 ст.12 Кримінального кодексу України, ч.1 ст.16, ч.1 ст.55, ч.1 ст.448 Цивільного кодексу України). Крім того, при визначенні сутності протиправної небалості (ст.9 Кримінального кодексу України) констатується необхідність передбачати можливі наслідки своїх дій, що, звичайно, неможливо без їх усвідомлення.

Таким чином набуває нормативного характеру гадка, згідно з якою *кожний, хто здатний діяти свідомо, вважається таким, що діє свідомо, оскільки не доведено інше*. З урахуванням того, що її вірність підтверджується у більшості випадків, а застосовується вона поза іншим і в правовій сфері — маємо зробити висновок, що *зазначена гадка є правовою презумпцією*.

Звісно, шляхом презюмації усвідомленості людської поведінки всіх проблем не вирішити. Залишаються відкритими питання щодо імпульсивних, звичних та здійснюваних у стані сп'яні-

ння дій, таки не усвідомлюваних за начебто наявної змоги це зробити.

Але й твердження щодо дій як єдиного об-

’екту правового впливу загалом слід сприймати виходячи з того, що «ніщо не робиться без свідомого наміру, без жаданої мети» [7, 306].

Література

1. Алексеев С.С. Общая теория права.-М., 1981.-Т.1.
2. Гражданское право / Под ред. Ю.К. Толстого, А.П. Сергеева. Спб, 1996.
3. Еникеев М. И. Основы общей и юридической психологии. М.: Юристъ, 1996.
4. Маркс К. Заметки о новейшей прусской цензурной инструкции // Маркс К., Энгельс Ф. Соч.-2-е изд.-Т.1.
5. Теория государства и права. Курс лекций / Под ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько.-М.: Юристъ, 1999.
6. Теория современного советского права: фрагменты лекций и схемы / Проф. В.К. Бабаев; Нижегород. ВШ МВД РСФСР. Н. Новгород, 1991.
7. Энгельс Ф. Людвиг Фейербах и конец классической немецкой философии // Маркс К., Энгельс Ф. Соч.-2-е изд.-Т.21.
8. Эффективность правовых норм / Кудрявцев В.Н., Никитинский В.И., Самощенко И.С., Глазырин В.В.-М.: Юрид. лит., 1980.

У ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ

В.Т. БРИТАН ЗДОБУТТЯ УКРАЇНОЮ ДЕРЖАВНОЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ Успіхи та труднощі її сучасного розвитку (1985–2000 рр.)

Мета останньої теми курсу «Історія України» полягає у тому, щоб проаналізувати спроби реформування радянського суспільства в 1985-1991 рр., виявити причини краху перебудови в СРСР, окреслити основні етапи здобуття Україною економічної та політичної самостійності, висвітлити досягнення та проблеми розбудови незалежної України.

Складність вивчення теми у тому, що значна частина висвітлюваного в ній матеріалу ще не видклалася в монографіях та підручниках, опублікована в періодичних виданнях та пресі, не у всьому вільних від тенденційності та політичних пристрастей.

П л а н

1. Спроби реформування радянського суспільства та крах «перебудови» в СРСР.
 2. Перші кроки України до економічної самостійності.
 3. Етапи здобуття Україною політичної самостійності.
- Розпад СРСР.
4. Міжнародне становище та зовнішня політика незалежної України.
 5. Внутрішньополітичний розвиток. Прийняття Конституції України.
 6. Проблеми соціально-економічного розвитку.

І

Радянське суспільство в середині 80-х років підійшло до такої межі, коли об'єктивно назріли радикальні зміни і в політичному, і в економічному ладі.

У березні 1985 р. Генеральним секретарем ЦК КПРС було обрано М.С. Горбачова. Новим керівництвом країни була запропонована програма змін в усіх сферах життя суспільства. Коротко ці зміни полягають у наступному:

1. Перш за все було розроблено нову філософію зовнішньої політики, що висовувала в міждержавних відносинах на передній план загальнолюдські цінності, тобто в зовнішній політиці СРСР керівною стала так звана концепція нового політичного мислення.

Найважливішим результатом цього було виведення радянських військ з Афганістану (лютий 1989 р.). За 10 років війни тут загинуло більше 13,5 тис. радянських бійців та офіцерів і більше 35 тис. отримали поранення. Неможливо оцінити моральні втрати, що принесла війна десяткам тисяч радянських людей.

Розпочалося виведення радянських військ з країн Східної Європи, відбулося воз'єднання Німеччини. Припинилося глушіння зарубіжних радіостанцій. Все це привело до закінчення «холодної війни».

Правда, багато публіцистів та дослідників відзначають, і безпідставно, що СРСР програв Америці в цій «холодній війні».

*Британ Володимир
Терентійович —
завідуючий кафедрою
історії та
українознавства
Національної
металургійної академії
України кандидат
історичних наук, доцент*

Адже розвалилися не капіталістична, а соціалістична система, не блок НАТО, а Варшавський договір і т.д.

2. У внутрішньополітичному розвитку М.С. Горбачов взяв курс на лібералізацію режиму. Знову відновилася критика сталінізму. Журнал «Известия ЦК КПСС» у 1989 р. надрукував стенограму доповіді М.С. Хрущова на XX з'їзді КПРС про культ особи Сталіна (через 33 роки!). Відновила свою роботу комісія у справі реабілітації жертв політичних репресій.

В Україні значний внесок у ліквідацію «білих плям» історії зробила Спілка письменників України та її центральний орган — газета «Літературна Україна». Великий резонанс мали виступи О. Гончара, Р. Братуня, І. Дзуби, І. Драча та багатьох інших. В українську літературу почали повертатися твори В. Винниченка, М. Хвильового, історичні праці М. Грушевського, М. Костомарова та інших.

Поступово стала відкриватися правда про такі сторінки української історії XX століття, як діяльність Центральної Ради, голодомор 1932-33 рр., сталінські репресії в Україні, роль ОУН-УПА у вітчизняній історії та інше.

3. В економічному розвитку СРСР друга половина 80-х років пройшла під знаком проб та помилок. Економічна політика в цей період пройшла декілька етапів у своїй еволюції: «прискорення» — «перебудова» — «будівництво гуманного демократичного соціалізму».

Але всі ці концепції залишалися тільки на папері, в багаточисельних промовах керівників держави, а реально політична та економічна криза в країні поглиблювалася, що й привело до краху «перебудови».

Сьогодні вже можна назвати деякі причини її провалу:

а) Як і в попередніх реформах, вона розпочиналася без глибокої наукової проробки.

б) Політичні процеси в країні розвивалися у відриві від соціально-економічних.

в) В країні зберігалася бюрократична адміністративно-командна система (особливо в управлінських структурах).

г) Керівництво країни в проведенні реформи допускало нерішучість та половинчастість. З часом нові керівники країни почали допускати погрішності, розкритиковані ними в своїх попередників.

д) Дуже повільно реформувалася КПРС, що була одноособовим керівником країни.

Таким чином, в кінці 80-х років стало зрозуміло, що спроба радикальних змін в країні провалилася.

І І

Провал перебудови особливо відчутно ударив по економіці України, тому що:

1. Особливістю промислового виробництва України було те, що 80 відсотків цього виробництва не мало на її території завершеного технологічного циклу, тобто 4/5 підприємств були зв'язані з підприємствами, розміщеними в інших республіках, особливо Росії.

2. Підприємства важкої промисловості республіки мали гостру потребу в реконструкції, особливо металургійна та горновидобувна галузі. До речі, в Україні в 1989 р. галузі групи «А» складали майже 70 відсотків усієї промисловості.

3. Оборонні галузі поглинали 2/3 науково-технічного потенціалу, 95 відсотків цієї продукції вироблялося на підприємствах союзного підпорядкування.

4. У 1990 р. вперше за багато років в Україні скоротився обсяг суспільного виробництва, вперше за післявоєнні роки національний дохід зменшився на чотири відсотки.

5. У республіці склалася надзвичайна екологічна ситуація, викликана Чорнобильською катастрофою, яка трапилася в ніч з 25 на 26 квітня 1986 р. На ЧАЕС відбувся вибух реактора з виходом радіоактивних речовин в атмосферу.

Перед Україною постало завдання самостійно вирішувати багато економічних проблем. Тому:

— У 1990 р. Верховна Рада України прийняла Закон «Про економічну самостійність Української РСР», який став основою для інших законів стосовно цін і ціноутворення, власності, підприємництва, банків і банківської діяльності, інвестиційної політики, митниці, податків. Була також прийнята постановка «Про перехід у юрисдикцію Української РСР державних підприємств та організацій союзного підпорядкування, розміщених на території республіки», а також «Концепція переходу Української РСР до ринкової економіки».

— У липні 1991 р. Верховна рада республіки ухвалила «Програму надзвичайних заходів щодо стабілізації економіки України та виходу її з кризового становища». Розрахована вона була на півтора року.

Таким чином, напередодні серпневих подій 1991 р. в Москві Україна зробила важливі кроки на шляху до самостійного господарювання.

І І І

Надзвичайно багатими подіями суспільно-політичного характеру були насичені 1989-1991 роки. Гласність, демократизація суспільства, розвиток політичного плюралізму привели до формування багатопартійності в Україні.

На початку 1989 р. члени «неформальних» організацій таких як Українська Гельсінська спілка, «Говариство Лева», «Зелений світ» при підтримці київських письменників оголосили про утворення «На-

родного Руху України за перебудову» (пізніше — Рух). У своїй програмі Рух відстоював відродження української мови та культури, проголошував необхідність демократизації суспільного життя, політичної, соціальної та економічної системи. У подальшому програма та діяльність Руху значно радикалізувалася, на передній план було висунуто ідею про вихід України з СРСР.

В Україні, таким чином, склалася принципово нова ситуація — вперше відкрито заявила про себе опозиція владі та Компартії. В цих умовах у березні 1990 р. відбулися вибори до Верховної Ради УРСР та місцеві Ради народних депутатів.

Комуністи, котрі в тих умовах не виступали єдиним блоком від Компартії України, все ж зайняли більшість місць в Радах усіх рівнів. Опозиційний їм Демократичний блок (Рух та інші опозиційні сили) мав перевагу в західних областях України, а в трьох областях — Львівській, Івано-Франківській та Тернопільській, отримав повну перемогу. В Парламенті його представники набрали біля чверті місць, на основі чого була створена парламентська опозиція — Народна Рада.

На протязі 1990 р. в Україні виникають біля десяти нових партій, у тому числі Українська республіканська партія (УРП), Українська християнсько-демократична партія (УХДП), Українська соціал-демократична партія (УСДП), Українська народна партія (УНП), Партія зелених України (ПЗУ), Партія демократичного відродження України (ПДВУ), Демократична партія України (ДПУ) та інші. (Матеріал про це викладено в книзі: Яблонський В. Сучасні політичні партії України. К.: 1996).

Друга половина 1990-го — початок 1991 рр. для України на її шляху до серпня 1991 р. відзначена бурхливими політичними подіями, що мають суперечливий характер. 16 липня 1990 р. новий парламент прийняв Декларацію про державний суверенітет України.

Але ідея єдиної союзної держави, так званого оновленого Союзу, в той період ще мала сильний вплив на суспільну свідомість. Її підтримували комуністи в республіканських організаціях. З цих позицій виступила центральна союзна влада.

Нею було прийнято рішення провести 17 березня 1991 р. Всесоюзний референдум з питання збереження Союзу РСР як федерації рівноправних суверенних республік. Як відомо, референдум 17 березня 1991 р. сказав «так» оновленому Союзу. Після референдуму настав період зниження політичної активності.

Але події 19-21 серпня 1991 р. в Москві (так звана, спроба державного перевороту) привели до того, що 24 серпня 1991 р. Верховна Рада України прийняла Акт проголошення незалежності України.

Ним було продеклароване створення самостійної української держави — України.

Вихід України з СРСР, що призвело до його остаточного розпаду, став результатом цілого ряду об'єктивних та суб'єктивних причин, що виразно позначились на межі 80-х — 90-х років. Серед них, зокрема, треба відмітити:

1. Нераціональний економічний розвиток України в загальносоюзному комплексі.

2. Всесилля та всевладність центру. Усе політичне життя в СРСР підкорялося єдиному центру. Централізація всіх без виключення структур управління, їх бюрократизація набули гіпертрофованого, потворного вигляду.

3. Негативні тенденції в розвитку духовного життя в Україні. Асиміляційні процеси, що призводили до нівелювання національних відмінностей, викликали незадоволення серед певної частини українського суспільства, перш за все у населення західних областей та інтелігенції.

Усе наведене призвело до того, що Акт проголошення незалежності України отримав всенародну підтримку на Всеукраїнському референдумі 1 грудня 1991 р. Його підсумки: в голосуванні прийняло участь 84,18 відсотків виборців. З них підтвердили Акт проголошення незалежності України 90, 32 відсотка.

Одночасно з проведенням референдуму обирався Президент України. З шести претендентів перемогу отримав Л.М. Кравчук (більше 60 відсотків голосів). 8 грудня 1991 р. в Білоруській Пуці (Білорусь) керівники трьох держав (Росії, України та Білорусі — Єльцин, Кравчук, Шушкевич) підписали згоду про утворення Співдружності Незалежних Держав (СНД). Радянський Союз, не доживши року до свого 70-річчя, припинив існування.

Таким чином, в історії України починався новий період — період державної самостійності та незалежного розвитку.

І V

Нова держава — Україна, дуже скоро опинилася на перехресті інтересів світової політики. Уже 2 грудня 1991 р. Україну визнали Канада й Польща, 3 грудня — Угорщина, 4 грудня — Латвія та Литва, 5 грудня — Аргентина, Болгарія, Болівія, Росія, Хорватія. 25 грудня Україну визнали США й установили з нею дипломатичні відносини. Всього ж за 1991 — 1999 роки Україну визнали більше 140 держав і більше 100 держав установили з нею дипломатичні відносини. Як незалежна держава, Україна повинна мати концепцію своєї зовнішньої політики. Таку концепцію було затверджено Верховною Радою 2 липня 1993 р.

У цьому документі визначені Основні напрямки

зовнішньої політики України:

1. Зовнішня політика України спрямована на виконання таких головних завдань:

- утвердження незалежності та стабільного міжнародного положення України;
- захист її територіальної цілісності;
- входження в світову економічну систему;
- установлення контактів з закордонними українцями та вихідцями з України;
- надання Україні допомоги згідно з міжнародним правом;
- розповсюдження в світі образу України як надійного та передбачуваного партнера.

2. Приоритетними напрямками двохсторонніх відносин України є активний розвиток відносин з такими групами держав:

- а). Прикордонні держави (особливо з Росією).
- б). Західні держави — члени ЄС та НАТО (інтеграція України в загальноєвропейські та світові структури).
- в). Географічно близькі держави (міст в Західну Європу).
- г). Країни Азії, Азійсько-Тихоокеанського Регіону, Африки та Латинської Америки.

3. Перспективною метою зовнішньої політики України є її членство в Європейських Співтовариствах.

4. Україна буде розвивати всесторонні зв'язки з членами СНД, але уникати участі в інституціалізації форм міждержавного співробітництва в рамках СНД, здатних перетворити Співдружність у наддержавну структуру федеративного або конфедеративного характеру.

У подальшому Основні напрямки зовнішньої політики України уточнювалися та доповнювалися. Реалізуючи ці напрями, Україна зробила важливі кроки в справі входження в світове співтовариство. Зокрема, Україна стала повноправним членом Ради Європи, а в 1999 р. обрана до складу Ради Безпеки ООН. Європейський Союз та НАТО визнають партнерство з Україною унікальним і стратегічним. Роль України як регіонального лідера визнана в таких організаціях, як ОБСЄ, СНД, Центрально-Європейські ініціативи, а також у неформальному форумі, куди крім нашої держави входять Грузія, Узбекистан, Азербайджан та Молдова. За ініціативою України в червні 1998 р. була створена нова міжнародна Організація Чорноморського економічного співробітництва.

Дійсно історичною подією стало підписання 30 травня 1997 р. Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Росією та Україною. В ньому підкреслювалось, що сторони визнають територіальну цілісність одної та підтверджують непорушність існуючих між ними кордонів. Одночасно

була вирішена проблема Чорноморського Флоту. Флот та інфраструктури було поділено порівну, але Росія викупила непотрібні Україні кораблі. Сума викупу та вартість 20-річної оренди бази в Севастополі покривалися боргом України за енергоносії. Була також розроблена та затверджена Програма економічного співробітництва між Україною та Росією на 1998 — 2000 роки. В 1999 р. Україна стала членом Міжпарламентської асамблеї (МПА) країн, членів СНД.

Підтверджуючи різновекторність своєї зовнішньої політики, Україна спрямовує зусилля на подальшу розробку взаємовідносин з НАТО та США. Вона приймає участь у здійсненні програми «Партнерство заради миру», 9 липня 1997 р. підписала в Мадриді Хартію про особливі відносини між Україною та НАТО, на початку лютого 2000 р. відбулося засідання комісії Україна-НАТО на рівні послів країн — членів цього блоку на чолі з головою альянсу та при участі міністра закордонних справ України. Вагомим і конкретним змістом наповнюються угоди про стратегічне партнерство України та США.

Україна першою в історії людства добровільно відмовилася від ядерного потенціалу, котрий був по розміру третім у світі. Вона приймає активу участь в акціях, спрямованих на припинення воєнних конфліктів, виконує миротворчу місію під егідою ООН, зокрема на Балканах. Україна виконує функцію посередника у врегулюванні придніпровської ситуації, грає позитивну роль у вирішенні конфлікту в Абхазії.

Основними зовнішньополітичними завданнями на сучасному етапі є подальша економізація зовнішньої політики України, що повинно виявитися в зростанні товарообсягу з країнами світу, входженні України в Світову організацію торгівлі, зростанні інвестицій в українську економіку. Приоритетними завданнями є і вступ України в ЄС, розвиток відносин з НАТО, укріплення авторитету нашої країни в Раді Європи.

Таким чином, незалежна Україна проводить миролюбиву зовнішню політику, націлену на укріплення міжнародного співробітництва, запобігання загрози війни, покращення політичного клімату як у Центрально-Східній Європі, так і на континенті в цілому.

V

Внутрішньополітичний розвиток незалежної України в 1991 — 2000 роках був суперечливим, складним і не може оцінюватися однозначно. У серпні 1991 р. поряд з прийняттям Акту проголошення незалежності Президія Верховної Ради України заборонила діяльність Компартії України, формально звинувативши її в підготовці державного пере-

вороту.

Після цього в Україні було здійснено деідеологізацію та департизацію різних сторін суспільного життя. Партиїні організації були виведені з структури підприємств, організацій, установ, навчальних закладів.

У 1991—2000 рр. продовжувався процес утворення нових політичних партій і рухів в Україні. На початку 2000 р. їх кількість наблизилась до 100.

Сучасні політичні партії України в цілому не виходять за рамки прийнятих у світі політичних концепцій: комунізм, соціал-демократія, лібералізм і консерватизм. Відбулося більш чітке структурування партій: ультраліві — ліві — лівоцентристи — центр — правочентристи — ультраправі.

В Україні була запроваджена модель парламентсько-президентського правління, що значно обмежило органи представницької влади, особливо на місцях. Тут на обласному та районному рівнях у 1992 р. було запроваджено інститут представників президента, як голів адміністрації, а виконкоми Рад відповідних рівнів були ліквідовані. Таке становище існувало до квітня 1994 р., коли Парламент, обраний у 1990 р., на своєму останньому засіданні ухвалив Закон «Про місцеве самоврядування» й відновив місцеві Ради.

Крім виборів нового Парламенту (березень 1994 р.) були призначені вибори Президента України (26 червня 1994 р.) та вибори місцевих Рад (26 липня 1994 р.). Причому голови місцевих Рад обиралися одночасно й головами виконкомів (обиралися не виборними органами, а всіма виборцями).

Вибори 1994 р. вперше проводилися на багатопартійній основі за мажоритарною системою. Вибори проводилися за декілька етапів. В результаті на виборах Президента, в основному дякуючи підтримці виборців із Східної України, з двох кандидатів, що пройшли в заключний тур голосування (Л.М. Кравчук та Л.Д. Кучма), перемогу отримав Л.Д. Кучма. З 450 депутатів Парламенту після багаточисельних довиборів було обрано 415 чоловік. Головою Верховної Ради став О.О. Мороз.

У березні 1998 р. проходили чергові вибори Парламенту України та місцевих Рад. Вибори проводилися за новою змішаною, пропорційно-мажоритарною системою. З багаточисельних партій, що приймали участь у виборах, чотирьохвідсотковий бар'єр, який давав право обрання депутатів Парламенту з партійних списків, подолали: КПУ (24,68%); НРУ (9,4%); блок соціалістичної та селянської партій (8,54%); ПЗУ (5,46%); НДП (4,99%); Громада (4,68); ПСПУ (4,04%); СДПУ(о) (4,02%). Ці партії отримали право сформувати в Парламенті свої фракції. З 448 обраних депутатів Верховної Ради України спочатку було утворено 9 фракцій та група

«Незалежні». Головою парламенту було обрано О.М. Ткаченка.

На кінець 1999 р. у Верховній Раді України працювало 446 депутатів. Серед них: 100 докторів або кандидатів наук, 163 представника інженерних професій, 80 працівників народної освіти, 56 економістів, 52 юристи, 38 аграріїв, 13 спеціалістів ЗМІ, 36 жінок. Кількість фракцій збільшилась до 13.

На жаль, і в цьому Парламенті злагодженої роботи не вийшло. Головна причина такого становища — політичні амбіції та пристрасті, які набули апогею під час президентської виборчої кампанії 1999 р.

Та все ж до заслуг усіх трьох Парламентів слід віднести, перш за все, утворення атрибутів державності України. Радикальна частина Парламенту в 1992 р. добилася затвердження малого державного Герба — тризуба, гімну «Ще не вмерла Україна», блакитно-жовтого державного Прапора. В Україні були створені свої Збройні Сили та Військово-Морський флот, Національна гвардія, Служба безпеки, Митна служба. У 1992 р. в Україні замість існуюввших раніше купонів була введена своя грошова одиниця — гривня.

Складніше йшов процес розробки основного закону держави — нової Конституції України. Підготовка нового тексту Конституції розпочалася з 1990 р. У 1992 р. була затверджена конституційна комісія. Потім 1 липня 1992 р. Верховна Рада внесла на всенародне обговорення проект основного Закону. Але цей проект, що складався з 258 статей, не був підтриманий жодною політичною силою. Тому після виборів 1994 р. роботу над підготовкою тексту Конституції України продовжила спеціальна конституційна комісія, співголовами якої стали Л.Д. Кучма та О.О. Мороз.

Поки не була прийнята нова Конституція, Президент та Верховна Рада уклали між собою Конституційний Договір, що фактично вводив в Україні президентсько-парламентське правління. Термін дії цього документу закінчувався в червні 1996 р. Саме в цьому місяці до Верховної Ради надійшов новий проект Конституції України. Інтригуючим було заключне засідання Верховної Ради з обговорення проекту Конституції 27 червня 1996 р. Не припиняючи засідання майже добу, в ніч з 27 на 28 червня 1996 р. Верховна Рада більшістю голосів ухвалила Конституцію України (докладно її зміст буде вивчатися в дисципліні «Основи конституційного права України»).

Важливою внутрішньополітичною проблемою розвитку незалежної України є міжнаціональні відносини та їх правове регулювання. Зокрема, керівництвом України було багато зроблено для відновлення історичної справедливості по відношенню до депор-

тованих у 1944 р. кримських татар. У лютому 1992 р. Верховна Рада України прийняла закон про поновлення Автономної республіки Крим. На український бюджет повністю лягли витрати, пов'язані з переселенням та розміщенням кримських татар на рідній землі. Та все ж кримська проблема потребує подальшого вирішення, тому що деякі політичні діячі Росії продовжують ставити під сумнів суверенітет України по відношенню до Криму, Одеської області, Севастополя.

Справжній вибух політичної боротьби в Україні визвали президентські вибори 1999 р. Вибори проходили в два тури — 31 жовтня та 14 листопада. У першому турі в боротьбі за президентське крісло приймали участь 13 претендентів. Найбільшу кількість голосів набрали: Л.Д. Кучма (36,4%), П.М. Симоненко (22,4), О.О. Мороз (11,2%), Н.М. Вітренко (11%), С.М. Марчук (8%). У другому турі Л.Д. Кучма, отримавши голоси майже 16 млн. виборців (56,25%), переміг П.М. Симоненка, котрого підтримали майже 11 млн. виборців (37,8%).

У відповідності з Конституцією України після президентських виборів уряд подав у відставку. Президент запропонував Парламенту обрати В.П. Пустовойтенка Головою Кабінету Міністрів України. Але Верховна Рада не підтримала цю кандидатуру. Після цього Президентом була запропонована кандидатура В. Ющенка — Голови правління Національного банку України. Ця кандидатура була підтримана абсолютною більшістю депутатів Верховної Ради, й Віктор Ющенко став Головою Кабінету Міністрів України. На початку 2000 р. з урахуванням адміністративної реформи, що розпочалася в країні, був сформований уряд України.

На жаль, після президентських виборів не вщухла політична боротьба. Зокрема, фракції партій, які отримали на виборах до Верховної Ради меншість голосів, на початку 2000 р. створили, так звану, Парламентську більшість. Ця більшість на своєму зас-

першим політичним кроком більшості стала відміна свята Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Приблизно в цей же час Президентом України було прийнято Указ, у відповідності з яким на 16 квітня 2000 р. призначено проведення Всеукраїнського референдуму з ряду політичних питань. Характерно, що не тільки значною частиною населення України, але й рядом міжнародних організацій поставлена під сумнів легітимність цих дій парламентської більшості та Президента.

Викладений матеріал дозволяє зробити висновок про те, що в роки свого незалежного розвитку в Україні здійснено утвердження національної державності, прийнята Конституція, отримали розвиток багатопартійність та політичний плюралізм. На жаль, ще не закінчилося політичне структурування суспільства, не вщухає політична боротьба, що відволікає людей від вирішення нагальних життєвих проблем.

VI

Негативно характеризується соціально-економічний стан незалежної України. Захопившись політичними баталіями владні структури упустили з уваги багато економічних проблем, що і призвело Україну до глибокої економічної кризи. Адже стартові економічні показники України напередодні її виходу із СРСР були досить високими, про що свідчать наведені нижче дані. У 1990 р. у загальносоюзному виробництві найважливіших видів продукції доля України складала: у виробництві вугілля — 23,5%; чавуну — 40,8%; сталі — 34,1%; прокату — 34,5%; залізної руди — 44,5%; цукру — 54,4%; м'яса — 21,3%; масла — 25,5%; олії — 32,8% (Народное хозяйство СССР в 1990 г. Статистический ежегодник. — М.: Финансы и статистика, 1991. — С.358, 360).

Цікаві дані опублікувала 1 жовтня 1991 р. лондонська газета «Файненшл Таймс»:

Таблиця 1. Виробництво основних видів продукції в 1990 р. (кг/на душу населення)

Продукція	Пшениця	Картопля	Овочі	М'ясо	Молоко
Країна					
СРСР	684	251	114	78	377
Росія	710	229	84	68	377
Україна	989	373	158	86	471

іданні, що проходило не в приміщенні Верховної Ради, зняла О. Ткаченко з посади Голови Верховної Ради, а А. Мартинюка — з посади заступника Голови Верховної Ради. Головою Верховної Ради цією ж більшістю був обраний І.С. Плющ. Показово, що

До речі, ці показники широко використовувалися прихильниками виходу України із СРСР (насамперед, Народним Рухом України), як головний аргумент її подальшого самостійного економічного процвітання.

Країна	Україна	Іспанія	Франція	ФРГ	Англія	Місце України
Вугілля	3478	24	239	3220	1757	I
Залізна руда	2126	-	167	2	4	I
Сталь	1060	436	344	691	329	I
М'ясо	86	63	112	96	66	III
Молоко	471	204	519	450	262	II
Масло	8,5	1,3	9,2	6,9	2,5	II
Цукор	118,6	28	67	50	22	I

З позиції сьогодення добре видно помилковість тодішнього курсу на економічну самоізоляцію України, збудованого не на глибоких наукових розрахунках, а на політичній ейфорії та романтизмі.

Адже не ураховувались ті об'єктивні труднощі, з якими неминуче повинна була зіткнутися економіка України, находячись поза межами всесоюзного народногосподарського комплексу. Мається на увазі:

— застарілі основні фонди більшості підприємств металургійної та горновидобувної галузей, які потребують оновлення;

— відсутність та дефіцит багатьох видів природної сировини й первинних ресурсів — каучуку, кольорових металів, деревини, нафти, газу, вугілля та ін., придбання яких стало можливим тільки за валюту по світовим цінам;

— наявність величезних воєнних заводів і небезпечних атомних електростанцій, які вимагають додаткових коштів на переобладнання й підтримку безпеки;

— витрати на ліквідацію наслідків Чорнобильської аварії, які тепер повністю фінансуються із державного бюджету України;

— витрати на утримання армії, внутрішніх сил, дипломатичних представництв за кордоном, державного апарату, на створення й утримання прикордонної та митної служби;

— накінець, відсутність реальних дій до співробітництва з Україною та подання їй фінансової допомоги більшістю зарубіжних країн, які не зацікавлені в конкурентноздатній українській економіці.

Становище погіршувалось грубими суб'єктивними прорахунками, допущеними в керівництві економікою України за роки незалежності: мова йде, насамперед, про:

— обвальний розрив економічних зв'язків з колишніми союзними республіками, особливо з Росією, які призвели до глибокої економічної кризи в

Україні;

— непродуману податкову та митну політику, яка призвела до згорання виробничої сфери в державному секторі та не надавала достатньо стимулів комерційним структурам;

— безпідставну позику значних валютних коштів у МВФ і Всесвітнього банку, спрямованих не на розвиток виробництва, реструктуризацію економіки України, а на «латання дірок» в економіці та соціальній сфері. Даючи ці позики, МВФ й Валютний банк все відчужливіше втручається в наш внутрішній розвиток, диктуючи свої умови та контролюючи багато економічних процесів, які виникли в Україні (створення нових робочих місць, цінова політика, приватизація і т.д.);

— руйнівний вплив на економіку України масової спекуляції, гіпертрофованій ріст посередницьких структур, вивіз за кордон сировини та матеріалів, беззаконний переказ валюти в іноземні банки.

Саме такі об'єктивні та суб'єктивні причини призвели до руйнування економіки та соціальної сфери України. Замість усунення цих причин, розробки науково обгрунтованої економічної політики в Україні в 1991—1999 рр. відбувалася постійна чехарда з Кабінетом міністрів та його Головами. За 8 років існування незалежної України відбулося 9 змін керівників Уряду. Кожний із Голів Кабінету міністрів, в тій чи іншій мірі, намагався щось здійснити для поліпшення соціально-економічного розвитку України. Але відсутність чіткої програми радикальних економічних змін, провали фінансово-кредитної політики, недоліки в управлінні економікою залишають соціально-економічну обстановку в Україні в надзвичайно незадовільному стані. (рекомендується самостійно вивчити аналітичні економічні огляди, статистичні дані про стан економіки України сьогодення, порівняти ці показники зі стартовими, визначити місце України по соціально-економічним показникам серед країн світу).

Цікаво відзначити, що всі недоліки соціально-економічного розвитку України, як в дзеркалі, відображаються в життєдіяльності вищої школи, зокрема, в діяльності нашої академії.

Безсумнівним визнанням науково-педагогічних досягнень колективу стала акредитація ДМетІ в 1993 р. на вищий ІV рівень та присвоєння інституту статусу академії, а також видання Указу Президента України від 8 вересня 1999 р. про присвоєння ДМетАУ статусу Національної.

На жаль, признання заслуг академії в підготовці кадрів для важкої промисловості, а також в розробці теорії та технології металургійних процесів не підкріплюється відповідною фінансовою та матеріальною підтримкою держави. З 1996 р. фактично припинилось державне фінансування розвитку матеріально-технічної бази академії, оплачування комунальних послуг. Із-за інфляційних процесів значно понизилась реальна зарплата науково-педагогічним співробітникам та стипендія студентам. Кризис в металургійному комплексі країни привів до скорочення обсягу госпдогвірних науково-дослідних робіт академії з 25-30 мільйонів крб. у 80-і роки до 1,2 мільйона гривень у 1999 р., розпалося багато наукових шкіл та колективів, десятки ведучих учених та спеціалістів покинули академію, перейшли на роботу в інші сфери, вийшли в країни ближнього й дальнього зарубіжжя. В цих непростих умовах колектив академії шукає шляхи удосконалення навчально-методичної, науково-дослідної й виховної роботи, щоб в наступаючому ХХІ ст., як і раніше, залишатися одним із ведучих центрів освіти, науки й культури України.

Треба відзначити, що напередодні, та в ході кампанії по виборам Президента України було запропоновано декілька проектів Програм виведення України з економічної кризи (зокрема, Урядова Програма до 2010 р., Програма Верховної Ради, розрахована до 2015 р.). В своїй інаугураційній промові 30 листопада 1999 р. Президент України підкреслив, що має намір викласти основи економічної й соціальної політики на 2000 — 2004 рр. в щорічному Посланні до українського народу. Такий проект Послан-

ня Президента до Верховної Ради України «Україна і поступ» у ХХІ століття» опубліковано у пресі (див. «Урядовий кур'єр», 2000, 28 січня). В ньому викладено основи стратегії економічної та соціальної політики держави.

Вузловими пунктами цієї політики стане завершення перетворень української економіки за ринковим проектом. Це створить базу для проведення реальної сильної соціальної політики (випереджаючий ріст зарплати, здійснення пенсійної реформи, перебудова системи охорони здоров'я, ефективна адреса підтримка найменш захищених верств населення).

Важливо тільки, щоб програма не залишилась на папері, а була запроваджена в життя. А для цього потрібно, щоб в діяльності Президента, Парламенту, Кабінету Міністрів пріоритетними були не політичні баталії, а повсякденна робота в області економіки та соціального розвитку країни.

Висновок

Проголошення державної незалежності України — історична подія, важливе досягнення всіх демократичних сил. Але соціально-економічний та політичний розвиток незалежної України йде тяжко й суперечливо, вимагає вдумливого, наукового підходу та прогнозування можливих наслідків від реалізації заходів, мобілізації зусиль всього українського народу на будівництво сильної, демократичної, процвітаючої України.

Питання для повторення

1. Проаналізуйте основні етапи «перебудови» суспільства в 1985 — 1991 рр. та укажіть причини її краху.
2. Прослідкуйте етапи придбання Україною економічної та політичної незалежності в кінці 80-х р. — початку 90-х р. ХХ ст.
3. Охарактеризуйте міжнародний стан та зовнішню політику незалежної України.
4. Проаналізуйте внутрішньо-політичний розвиток України після придбання незалежності.
5. Дайте оцінку соціально-економічному розвитку України на сучасному етапі.

Література

1. Декларація про державний суверенітет України. Прийнята Верховною Радою Української РСР 16 липня 1990 р. — К., 1991.
2. Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. — К., 1996.
3. Історія України / Під загальною редакцією В.А. Смолія. — К., Альтернативи, 1997. с. 360-404.
4. Історія України / Керівник авт.кол. Ю.Зайцев. — Львів, Світ, 1996. с. 402-469.
5. Курс лекцій по истории Украины. — Донецк, 1994. с. 361-389.
6. Україна: поступ у ХХІ століття. Стратегія економічної та соціальної політики на 2000-2004 рр. Послання Президента України до Верховної Ради України. 2000 рік. — Урядовий кур'єр. 2000, 28 січня.
7. Яблонський В. Сучасні політичні партії України. — К., 1996.

РЕЦЕНЗІЇ**Ф.И.ПРОКОФЬЕВ
УЧЕБНИКИ ПО СОЦИОЛОГИИ.**

**Рецензия на учебное пособие
«Социология». — К.: ИЦ «Академия»,
1999. — 384 с. и «Социологический
практикум». — К.: ИЦ «Академия», 1999.
— 160 с.**

Человеку, который свыше 30 лет занимается социологическими исследованиями и принимал участие в организационном оформлении украинской социологической ассоциации, особенно отрадно видеть этапы зрелости отечественной социологии как науки, учебной дисциплины и прикладных исследований.

Ученые Украины дают все более адекватный ответ на вызов истории: раскрывать сущность общества и его многообразных явлений не только на уровне общего — больших социальных групп, сводя индивидуальное к социальному (и тем самым теряя конкретного живого человека), а раскрывать главным образом через индивида, исследуя его как субъекта социального действия. Такой человекомерный подход в русле мировой тенденции гуманизации общества, и он крайне важен для формирования будущих специалистов.

За последние годы вышло несколько учебных изданий по социологии. Министерство образования Украины предложило соответствующую программу. Одним из таких этапов зрелости социологии является выход в свет одного из первых в нашей стране учебных пособий «Социология» (К.: ИЦ «Академия», 1999, 20 п.л.), подготовленного коллективом авторов — сотрудников кафедры социологии Днепропетровского государственного университета под редакцией доктора исторических наук, профессора В.Г.Городяненко. (Кстати отметить, эта солидная книга является победителем конкурса учебников и учебных пособий по Программе «Трансформация гуманитарного образования в Украине» международного фонда «Відродження»). Как продолжение большого труда несколько позже было издано учебно-методическое пособие В.Г.Городяненко «Социологический практикум» (К.: ИЦ «Академия», 1999, 9 п.л.).

Отметим прежде всего, что обе книги, будучи использованы в учебном процессе вузов, будут способствовать решению актуальной проблемы «преодоления социологической неграмотности, вульгарно-утилитарного отношения к социологии, корректности в использовании ее поисковых, аналитических, прогностических возможностей», как правильно отмечает проф. Городяненко В.Г. Наряду с этой практически весьма значимой проблемой, культивирование социологических знаний и умений отвечает и ряду других прагматических потребностей современного и будущего украинского общества: поднять ценность точных знаний, выверенных прогнозов, теоретически обоснованных рекомендаций, политически и процедурно корректных методов деятельности во всех сферах бытия. Все это верно отмечается в книге. Но хотелось бы подчеркнуть тот высший смысложизненный гуманистический уровень социологической методологии, о котором я говорил вначале : чело-

*Прокофьев Федор
Иванович — заведующий
кафедрой философии и
политологии
Приднепровской
государственной
строительной
академии, доктор
философских наук,
профессор*

векомерность подхода к обществу, которым столь необходимо вооружать общественное сознание и особенно сознание властной и экономической элиты.

Логична структура «Соціології», включающая три основные части. В разделе «Общетеоретическая социология» дан анализ изучаемой науки, раскрыт ее предмет — социальные институты, общности и процессы не только в онтологическом, но и познавательном аспектах, уделено должное внимание истории развития социологических знаний и особенно украинской социологической мысли. Здесь авторов «поджидала» проблема, которую, как и другим, им не удалось полностью разрешить — это разведение социальной философии и общей теории социологии (ее верхнего уровня). Особенно это относится к «протосоциологическим» учениям как мировым так и отечественным, а также к некоторым учениям XIX века, в частности марксизму и ряду концепций украинских ученых нашего века. Конечно, такое разведение сложно да и вряд ли обязательно на теоретическом уровне, но для оптимизации учебного процесса (снятие информационного перенасыщения) весьма желательно. Думается, гораздо легче было вычленив социологические подходы из исторического материала и не включать в теорию социологии принадлежащее истории как науке (например, в разделе о М.Грушевском).

Академически солидная первая часть «Соціології» желательно, чтобы была дополнена освещением основных тенденций развития тех же социальных институтов и общностей. В частности, изучающим социальные процессы в современном обществе было бы интересно узнать позицию авторов относительно тенденций развития наций и их особенностей в украинском обществе или его современной социальной структуры.

Выгодно отличает данное издание от других

большое внимание, уделенное второму уровню отраслевой социологии. Здесь возможна различная дифференциация, авторы же избрали предметом освещения то, что может вызвать большой интерес у студентов как будущих специалистов — это социология личности, молодежи, брака и семьи, образования, культуры, религии, экономики, труда, свободного времени и общественной мысли.

Как правило, в каждом разделе этой части представлен соответствующий категориальный аппарат, вводящий читателя в суть проблематики данной отрасли социологии и названы основные аспекты, что дает целостное представление о предмете. В некоторых же разделах намечены и острые современные проблемы соответствующих сфер жизни (брак и семья, свободное время, молодежь). Стоит пожелать, чтобы и в других разделах такого рода проблемы были не только названы, но и раскрыты на социологическом материале.

И научное объяснение и конкретные практические методики даны в третьей части, посвященной методике и технике социологических исследований. Своеобразным продолжением, дополнением и конкретизацией проблематики этой части является, как указывалось, «Социологический практикум», в котором на современном научном уровне широко и подробно освещена технология методов анкетирования, анализа документов, наблюдения и телефонного опроса, начиная от этапов составления программы до организации исследовательских групп и образцов анкет и телефонных разговоров. Названные учебно-методические разработки могут служить добротным практическим пособием преподавателю, студенту и социологу.

В целом, по моему мнению, учебное пособие «Соціологія» и «Социологический практикум» свидетельствуют об этапе зрелости отечественной социологии.

ABSTRACTS

METHODOLOGY OF HISTORY

Bolebruh A.G., Yakunin V.K. Methodology of History: Search of New Principles.

WORLD HISTORY

Lymar A.P. Doomed Alliance. To the Question on Russian — French Relations of First World War.

The author reflects upon the feature of military collaboration between the Russia and France in years of the First World War in particular, the author reject the question of participation of Russian solders on the theatre of war in the West Europe.

HISTORY OF UKRAINE

Vdovichenko K.V. The Doroshenko's Family Activity in Yekaterinoslav.

The article is devoted to the problem of Doroshenko's family activity in Yekaterinoslav in 1909-1913. The unfamiliar facts from N.Doroshenko's biography are given in this article. The materials of Kiev and Dniepropetrovsk archives have been used.

Aytov S.Sh. Journal «Osnova» and Cultural-National Renaissance of Ukraine in the Context of Eastern-European Renaissance of the Middle of XIX c.

This article is devoted to exploration of correlation cultural-national renaissance of Eastern-European and Ukraine, personifying with «Osnova». Author makes comparative analyses of totality feature cultural-national renaissance of East-European and Ukrainian peoples in the middle of XIX c. He grounds belonging of Ukrainian cultural-national renaissance to East-European cultural areal in indicated age.

Golub A.I., Kojuchar O.I. The Pioneers of Political Progress. To the Centenary of Formation of the Revolutionary Ukrainian Party.

The authors reject the feature of process of beginning and development of the Revolutionary Ukrainian Party, which was the first political party on the Great Ukraine at the beginning of the XXth century.

Arhireysky D.V. The Military Conferences in the Ukraine in 1920-1924: the Structure and Functions.

The article is devoted to analyzing the inner structure and functions of the Ukrainian military conferences in first half of 1920s. The paper deals with the principals of interaction of this repressive organs with other government, military and Communist Party's organizations too.

Stegniy P.A. On the Theme of Creation, Activities and Liquidation of All-Ukrainian Mutiny (Rebellion) Committee (1921).

In the article there is analyzed and compared some facts about creation, structure, function, power, staff and liquidation of All-Ukrainian Rebellion Committee (VTsPK), which was created on the initiative rebel establishments of UNR in 1921. VTsPK since its creation up to its liquidation (March-July 1921), led a huge work concerning the creation of rebellion committee of different levels and guerrilla units on the territory of Ukr.SSR. In the article a great attention is paid to the point of joint actions of VTsPK which the primary organizations of the Ukrainian War Organization (UWO) in Ukr.SSR, which, evidently, were together which the VTsPK's staff, but preserved the concrete organizational independence. The mentioned — above primary organizations were headed by I.Andruh. After the arrest of the majority of its member and liquidation of the main affiliates VTsPK, the activity of it was considerably diminished. The author of the article makes suggestion, that since that time the work of VTsPK was headed by the substitute of Andruh — M.Opoka. What concerns the destiny of VTsPK, as well as primary organizations of UWO in Ukr.SSR, nobody knows a thing about it.

Chentsov V.V., Elinov I.M. Intelligentsia and Power: From the History of Political Repressions in the 1920-50s in Dniepropetrovsk Region.

The article deals with the problems of relations between the Soviet state and intelligentsia in the 1920-50s. Various aspects of the repressive policy of the authorities against representatives of higher schools in Dniepropetrovsk Region are studied. The publication is mainly based on archival materials of security services (CHEKA-GPU-NKVD).

Ischenko I.V. Development of Alcoholic Situation in the Ukraine of the NEP's background (1921-1928): contradictions and reality.

P O L I T O L O G Y

Sulima E.M. Main Tendencies of Party's Environment Development of the Ukrainian Society after President's Election.

Rysich I.L. According to the Question of Global and National factors in the Retrospective Approach.

The political, economical and cultural imperatives of the global and national development in the world history and Ukrainian peculiarities are being analyzed. The objective laws, tendencies, contradictions of the global and national in the context of the postindustrial development are being studied. The civilizing role of the open society is paid attention to. The conclusion made implies the importance of the national factors the integral processes.

Dergachov O. Ukrainian Foreign Policy: Difference of Priorities and Interests.

Dodonov A.Ph. The Deviation from the Common Understanding of Society Structure and the Working — Class Place in It.

The critical analyses is given from human methodological point of view. The author proposes to take into account people's functions in the process of producing material and spiritual values while defining the social society structure. According to this proposition 7 big groups (classes) are defining.

H U M A N I T A R I A N E D U C A T I O N

Gorodjanenko V.G. Problems of Emergence and Development of Sociological Education in Ukraine.

The article is devoted to the problems of sociological education in Ukraine. Ad attention is assented on the development of methodical guarantee for sociology and its quality. Also, there have been determined the principal factors the result of which was crisis of native sociological science.

Udod O.A. Transformation of the Methods of Historical Teaching in the Ukrainian Schools in 1920-1930th.

S O C I O L O G Y

Surmin Yu.P. Problems of Crises and Anti-crises Technology.

Kuzminsky I.V. Mass Behavior: Nature, Kinds and Classification of the Subjects.

Given article is devoted to the problem of mass behavior. The importance of this phenomenon connects with dramatic changes in political, social and economic life. Following classification can represent the subjects of mass behavior: 1) the crowd, the mass, the auditory; 2) the public; 3) mass movements. The problems demands for further elaboration.

Mashkov K.V. Public Opinion as the Social Institute.

Makarenko V.A. Problems of Social Protection of Rural Population in Period of Transformation.

In this article the author try to investigate the social protection problems of rural population, the change in social support of citizens of the Ukrainian society. The research was carried out on the vast basis of the documentary sources, statistical reference information, with the application of the method of questionnaire survey.

Medina T.V. The Problem of Adoption of Social Roles on the Stage of Formation of the Young Family.

The problems of the young family in modern Ukraine are analysed in the article, particularly the distribution of social roles between husband and wife. Concrete sociological data concerning the question is given.

M O D E R N O U T L O O K

Korh O.M. Rehabilitation of Individualism's Values in the Western Philosophy of the Second Part of the XX-th Century.

The article deals with the tendency towards re-understanding of individualism's values, that happens to be a characteristic of the west Philosophy of the second part of the XX-th century in based on the analysis of K.Popper, P.Tillich, F.Hayek and other researcher's views.

Reshetnichenko A.V. Principles of humanistic outlook.

J U R I S P R U D E N C E

Bocharov D.O. Presumption of Deliberate Behavior.

The author of the article examines the fact that normative securing of the assumption that any human action is deliberate creates a specific legal phenomenon — legal presumption. Presumption of deliberate behavior and its importance are the key problem of the article.

HELPING OF TEACHER

Britan V.T. Becoming of Ukrainian as Independent State. Success and Problems are of its Modern Development (1985 — 2000). A Fragment from Lecture Course «History of Ukraine».

In conception of the last course theme of «Ukrainian History», which is entitled as «Becoming of Ukrainian as Independent State. Success and Problems are of its Modern Development (1985 — 2000)», author analyzes attempts of Soviet society reformation in 1985 — 1991 and find out reasons of «perestroyka» failure in USSR. Author touches upon major stages of becoming of Ukraine as economical and political independent state, considers achievements and involved problems of Ukrainian development.

R E V I E W

Prokof'ev Ph.I. Sociologic Textbook. The Reviews by School Appliances «Sociology. — K.: Academy-Press, 1999. — 384 p.» and «Sociological Practical Experience. — K.: Academy-Press, 1999. — 160 p.»

КОНКУРС!

Редакція науково-теоретичного та громадсько-політичного альманаху "Грані"
Дніпропетровський державний університет
Центр соціально-політичних досліджень

ПРОВОДЯТЬ

**I Дніпропетровський міський конкурс
за підтримкою міського голови Івана Івановича Куліченка
на кращі наукові роботи молодих вчених, аспірантів та студентів
у галузі суспільних та гуманітарних наук**

***Інтеграція Української держави та українського
суспільства в світову цивілізацію: історичний
досвід, тенденції, перспективи розвитку на
порозі III тисячоліття***

філософія, історія, соціологія, політологія

Наукові праці дипломантів конкурсу будуть надруковані протягом 2000 р. в **Науково-теоретичному та громадсько-політичному альманасі "ГРАНІ"**, внесеному до списку наукових фахових видань України, в яких за рішенням ВАК України можуть публікуватися основні результати дисертаційних досліджень.

Учасник конкурсу має надати свої матеріали до редакції **Альманаху "ГРАНІ"**: дискету та два примірники роботи (за власним підписом) обсягом не більше одного друкованого аркуша (22-24 сторінки комп'ютерного набору через 1,5 інтервали, 14 шрифтом, 28-30 рядків на сторінці, 40 тис. знаків), необхідно також вказати своє прізвище, ім'я та по батькові, факультет, курс, навчальний заклад, прізвище наукового керівника, контактний телефон. До роботи обов'язково додається переклад назви та анотації англійською та російською мовами.

Матеріали приймаються до 1 жовтня 2000 р.
за адресою:

**пр. К.Маркса, 75, к. 501 (з 9.00 до 12.00 та з 14.00 до 16.00).
Контактні телефони: 778-63-11, 744-62-78, 45-55-16**

В ДНІПРОПЕТРОВСЬКОМУ РЕГІОНІ

науково-теоретичний і
громадсько-політичний
альманах "Грані"

видається

ДНІПРОПЕТРОВСЬКИМ ДЕРЖАВНИМ
УНІВЕРСИТЕТОМ та

ЦЕНТРОМ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ
ДОСЛІДЖЕНЬ

при підтримці

Дніпропетровської обласної державної
адміністрації і

Виконкому Дніпропетровської міської
ради

Альманах висвітлює головні напрямки державної політики, ґрунтовно викладає теоретичні засади розвитку українського суспільства, надає матеріали для організації систематичної просвітницької роботи, обговорює найактуальніші проблеми сучасності.

На протязі року в альманасі були опубліковані роботи провідних вчених України та Дніпропетровської області, наукові розвідки молодих вчених щодо історії, сучасності та перспектив нашої країни. Науковці Придніпровського регіону отримали можливість донести результати своїх досліджень до широкої аудиторії, яка цікавиться питаннями філософії, історії, політології, соціології. Це одне з небагатьох видань у регіоні, яке має **статус наукового фахового**, в якому можуть публікуватися основні результати дисертаційних досліджень.

У 2000 році додатково планується друк методичних, дидактичних та фактографічних матеріалів з найбільш дискусійних й актуальних питань по гуманітарним предметам за програмою середньої і вищої освіти.

Адреса редакції: м.Дніпропетровськ, пр.К.Маркса, 75,
к.501, т. (056) 744-62-78, (0562) 45-55-16.

Підписатися на альманах «Грані»
Ви зможете в усіх поштових відділеннях «Дніпропошти»

підписний індекс 41703

Редакція приймає до друку статті, рецензії та наукові повідомлення з філософії, історії, соціології, політології.

Автор має надати свої матеріали до редакції:

* Дискету та примірник роботи (за власним підписом) обсягом до 1 друкарського аркуша (22-24 сторінки комп'ютерного набору через 1,5 інтервали, 14 шрифтом, 28-30 рядків на сторінці) в редакторі Word 7,0/97.

* Необхідно також вказати своє прізвище, ім'я та по батькові, місце роботи, посаду, вчене звання (якщо є) та контактний телефон.

* До роботи обов'язково додається переклад назви та анотації англійською та російською мовами.

Матеріали приймаються :

з 9⁰⁰ до 12⁰⁰ та з 14⁰⁰ до 16⁰⁰

за адресою: 49070, м.Дніпропетровськ пр. К.Маркса, 75, кім. 501

т. (056) 744-62-78, або висилаються поштою за вказаною адресою.

* Редакція постійно проводить конкурси на кращі наукові роботи студентів у галузі суспільних та гуманітарних наук.

* Найкращі наукові праці та інформаційно-довідкові матеріали вийдуть окремим виданням як додаток до альманаху «Грані».

* Матеріали альманаху допоможуть студентам усіх ВУЗів при підготовці до екзаменів з гуманітарних спеціальностей.

* Публікації альманаху будуть корисні вчителям середніх шкіл та викладачам ВУЗів при підготовці програмних та авторських курсів з гуманітарних дисциплін.

Здано до набору 07.04.2000.
Підписано до друку 24.04.2000.
Зам. № 1 від 09.02.99.

Формат 60x84/8
Бумага друкарська №2
Гарнітура Times

Друк офсетний
Тираж 500 прим.

Умовн.-друк. арк. 15,5
Обл.-вид. арк. 16,2

Видавництво «Грані», 49070, м.Дніпропетровськ, пр.К.Маркса, 75,
Надруковано ПП «Ліра ЛТД», 49030, м.Дніпропетровськ, вул.Глінки, 6-А, т/ф 41-80-45, т.41-88-22